بسم اللہ الرحمن الرحیم

نسخۂ صحیحہ محشٰی

اخلاق محسنی

از

مولانا کمال الدین حسین بن علی المعروف بملا حسین واعظ

المتوفی سنہ ۹۱۰ھ

باہتمام

مختار علی بن محمد علی

ناشر

مینیجر کتب خانہ امدادیہ دیوبند یوپی۔ انڈیا

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حضرت پادشاہ علی الاطلاق عَزَّتْ كَلِمَتُهٗ وَجَلَّتْ عَظَمَتُهٗ[1] منشورِ دولتِ سلطان المرسلین و متمم اخلاق المحسنین مُحَمَّدِنِ النَّبِیِّ الْاُمِّیِّ الْاَمِیْنِ رَاصَلَوَاتُ اللّٰہِ وَسَلَامُهٗ عَلَیْهِ وَعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِیْنَ[2] بطغرائے غرائے وَاِنَّكَ لَعَلٰی خُلُقٍ عَظِیْمٍ[3] موقّع و مزیّن گردانید زیراکہ حسنِ خلق نوریست از انوارِ حکمتِ الٰہی و سرّے از اسرارِ عزتِ پادشاہی کہ بداں نورِ شریف چشم بصیرت منور گردد و ازاں سرِّ عزیز معرفتِ حسنِ صفات میسر شود و از مضمونِ حدیثِ بزرگوار بُعِثْتُ لِاُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْاَخْلَاقِ[4] مفہوم می شود کہ فائدہ بعثتِ سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم تتمیمِ مکارمِ اخلاق و تکمیلِ محاسنِ اوصاف ست لاجرم زبانِ معجز بیانِ آنحضرت بکلمۂ تَخَلَّقُوْا بِاَخْلَاقِ اللّٰہِ[5] ناطق شدہ تا امتِ عالی ہمت دانند کہ تحقیق بدیں تخلق امریست لازم، و ارتقا بدیں درجۂ علیا فرضیست متحتم، و اوّل چیزے کہ در میدانِ قیامت سنجیدہ شود اخلاقِ حسنہ باشد بعد ازاں اعمالِ حسنہ۔ و در حدیث آمدہ بدرستیکہ مؤمن بواسطۂ خلقِ نیکو در می یابد درجۂ کسانے راکہ قَائِمُ اللَّیْلِ وَصَائِمُ الدَّهْرِ[6] باشند و حکماء گفتہ اند تہذیبِ اخلاق راہیست روشن کہ جز بانہاجِ آں منہاج بسرِ منزلِ شرف و سروری نتواں رسید و جز بسلوکِ آں طریق رخت از بادیۂ حیوانیت بدار الملک انسانیت نتواں کشید۔

مثنوی۔
ہرکہ در و سیرت نیکو بود — آدمی از آدمیاں او بود
نیکیِ مردم نہ نکو رو یست — خوئے نکو مایۂ نیکو یست

ل غالب ہے کلمہ اس کا اور بڑی ہے عظمت اسکی ۱۲ ۲ درود اور سلام بھیجے خدا اس پر اور اس کی سب اولاد پر اور اصحاب پر ۱۲ ۳ البتہ تو خلق بزرگ پر ہے ۱۲ ۴ بھیجا گیا ہوں میں کہ پوری کروں خوبیاں اخلاق کی ۱۲ ۵ خود کو اللہ کے اخلاق سے آراستہ کرو ۱۲ ۶ کھڑے رہنے والے رات بھر کے اور روزہ رکھنے والے ہمیشہ کے ۱۲

واخلاقِ ستودہ واوصافِ پسندیدہ ازہمہ افرادِ آدمیاں زیبا و مستحسن می نماید خصوصاً از جماعتے کہ بحکم وَرَبُّكَ[1] يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ زمامِ اختیار بقبضۂ اقتدارِ ایشاں باز دادہ اند و بمفتاحِ عنایت تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ[2] ابوابِ سلطنت بر روئے آں کشادہ۔

شعر

خوبئ اخلاق کاں دنیا و دیں را زیور ست
با فقیری خوش بود با پادشاہی خوشتر ست

والحمد للہ کہ حضرتِ پادشاہ دیں پناہ مظہرِ انوارِ آلہٰ السلطان[3] ظل اللہ دارائے جمشید فر، فریدوں خورشید منظر، صاحبقراں اسکندر مکان، مرکزِ دائرہ امن وامان ممہد[4] قواعد السلطنۃ الباہرہ، مشید معاقد الخلافۃ الظاہرہ۔

مثنوی

ابوالغازی آں شاہِ صاحبقراں
کہ دادست دوراں بدستش عناں

جہاں دارِ جم قدر گیتی پناہ
کہ خورشید ملکست و ظلِ آلہ

معزّ الورٰے مالک الخافقین[5]
شہنشاہِ آفاق سلطاں حسین

خَلَّدَ[6] اللّٰهُ تَعَالٰى ظِلَالَ خِلَافَتِهٖ وَاَبَّدَ نَوَالَ عَاطِفَتِهٖ وَرَافَتِهٖ بَيْنَ الْاَنَامِ اِلٰى قِيَامِ السَّاعَةِ وَسَاعَةِ الْقِيَامِ واولادِ امجادِ کامگارِ نامدارِ آں حضرت کہ ہریک مہرِ سپہرِ دولت وجہانبانی اند، وستارۂ اوجِ سلطنت وکشورستانی از اخلاقِ سنیہ واوصافِ رضیہ بقسمے اجزل وسہمے اشمل بہرہ یافتہ اند وعنانِ ہمتِ عالی بصوبِ اکتسابِ محامد ومعالی تافتہ۔

فرد

ہر یکے در مکارمِ اخلاق
شدہ چوں آفتاب عالمگیر

---

[1] اور تیرا پروردگار پیدا کرتا ہے جو چاہتا ہے اور پسند کرتا ہے ۱۲ [2] دیتا ہے تو ملک جسکو چاہتا ہے ۱۲
[3] بادشاہ سایہ خدا کا ہے ۱۲ [4] بچھانے والے قاعدوں سلطنت روشن کے مضبوط کرنے والے گروہوں خلافت کے ۱۲ [5] عزت دینے والا خلق کا بادشاہ دونوں طرف کا یعنی مشرق اور مغرب کا ۱۲
[6] ہمیشہ رکھے اللہ تعالی سایۂ خلافت اس کا اور ہمیشہ رکھے بخشش اور مہربانی اس کی درمیان خلق کے قائم ہونے قیامت اور وقت قیامت تک ۱۲ [7] توقع یافتہ ۱۲

علی الخصوص حضرت شاہزادۂ عالمیان، نقادۂ زمرۂ آدمیان، گوہر یکتائے دریائے عظمت و بختیاری، اختر نور افزائے سمائے اُبہت و شہریاری، فرزانۂ اعلام دین و دولت، فروزندۂ رخسار ملک و ملت۔ **مثنوی**

شاہ قوی طالع فیروز جنگ — گلبن این روضۂ فیروزہ رنگ

داغ نِہ ناصیۂ سرکشان — تیغ زنِ تاریک لشکر کشاں

خلاصۂ اعاظم السلاطین زبدۂ اماجد الملوک والخواقین۔

شاہ ابوالحسن معین ملک و ملت کافتاب (قطعہ) در مقام احترام از زمرۂ خدام اوست

شہسوار عرصۂ رفعت کہ در میدان قدر — ابلق ایام رام رائض احکام اوست

چون نشانِ دل بتوقیع انابت زد رقم — لاجرم امروز منشور شرف بر نام اوست

خلّد اللّٰہ تعالیٰ ملکہ واجری فی بحار السّلطنۃ فلکہ[1] آوازۂ توبہ و انابت و انصاف و عدالت او باستماع اقاصی و ادانی رسیدہ، و صیت مکارم اخلاق و شرائف اوصاف او در اطراف آفاق شائع گشتہ۔ ع

بہر طرف کہ نہی گوش مدح او شنوی

و از جملہ صورتے کہ بموجب سرفرازی و نیک نامی دنیا و سبب ازدیاد کرامت و سعادت عقبیٰ تواند بود استرضائے جناب حضرت سلطنت پناہ است بو تقنیبکہ موجبات وحشت و اسباب رعب و دہشت بجہت وقوع بعضے وقائع و حالات قائم بود و وصول او بملازمت بارگاہ عالم پناہ حضرت اعلیٰ بغایت مستبعد می نمود بمجرد اشارتے کہ از حضرت جہانبانی ظل الٰہی بشرف صدور یافت از دار الملک مرو کہ مستقر عزّ و جلال بود، توجہ نمودہ باندکے از خواص خدم بے دہشتے و وحشتے عازم پایۂ سریر خلافت مصیر گشت و سخن جمعے کہ در صدد ابا و امتناع بودند بسمع قبول

---

[1] ہمیشہ رکھے اللہ تعالیٰ ملک اور بھاری کرے سلطنت کے دریاؤں میں کشتی اس کی ۱۲۔

اصغانا نموده اطاعت والدِ بزرگوار رفیع المقدار کہ بحکم اَنِ اشکُر لی و لِوالدیک[1] مقترن بفرمان برداریٔ حضرت باری ست بر ہمہ اختیار فرمود بعد از مدت متمادی مفارقت چوں دیدۂ یعقوبِ کنعاں کمال بنور جمالِ آں یوسفِ مصرِ عزت وجلال روشن شد صدائے تہنیت و ندائے مبارک باد از ہر گوشہ بگوشِ گردوں رسیدن گرفت۔ رباعی

فیاضِ ازل ز فیضِ بے اندازہ
انداخت ز مقدمش بشہر آوازہ

شد باغِ مرادازاں بشارت خرم
شد کشتِ امید ازاں رسیدن تازہ

و چوں شاہزادہ بدیں صفت از سائر اقرانِ سمت[2] امتیاز یافتہ بانظار عواطفِ سلطانی ملحوظ، واز آثار مراحم بیکرانۂ خاقانی محتظی و محظوظ گشت، مژدۂ امن واماں بمسامعِ عالمیاں رسیدہ و نسیمِ بہجت و مسرت از ریاضِ نشاط و راحت برصدور آدمیاں وزیدہ۔ قطعہ

شکرِ خدا کہ شامِ امید زمانہ را
صبحِ طرب ز مطلعِ عزّ و شرف دمید

ہر ناوکِ دعا کہ کشادند اہلِ راز
از بازوئے نیاز ہمہ برہدف رسید

اصاغر و اکابر زبان بدعائے جاں فزائے آں سروِ چمن سرافرازی کشودند وخواص وعوام باداے ثناو آفرینِ آں مہرِ فلکِ عز و تمکین توجہ نمودند فقیرِ حقیر حسین[3] الکاشفی نیز احرامِ طوافِ حریمِ بارگاہِ سدرہ اشتباہ آں حضرت بستہ بسعادتِ تقبیلِ انامل دریا فواضل مستسعد گشت و بعد از عرضِ دعا چوں لمعاتِ اخلاقِ ربانی کہ از صفحاتِ احوالِ آں زبدۂ نوعِ انسانی لامع و ساطع بود بنظرِ تحقیق و تدقیق مشاہدہ نمود خواست کہ بطریق دعاگوئی و دولتخواہی ودکلمہ

---

[1] کہ شکر کر میرا اور اپنے ماں باپ کا ۱۲ [2] نزدیکاں و امثالِ ۱۲ [3] علامت و نقش ۱۲ [4] المشہور حسین الواعظ ۱۲ [5] گرداگرد خانہ ۱۲

از اخلاق ستوده و اوصافِ حمیدهٔ ملازمانِ آں حضرت بر ورقِ بیان مسطور گرداند تا دستور العملِ اولادِ سلاطین و ابنائے خواقین باشد بس بتحریرِ ایں رساله که باخلاق محسنی مسمّیٰ گشته اقدام نمود وَالتَّوْفِیْقُ مِنَ الْمَلِکِ الْمَعْبُوْدِ[1] قبل از شروع بموقف[6] عرض می رساند که چوں آدمیاں مدنی بالطبع[2] اند یعنی ایشاں را از اجتماع و ائتلاف[3] با یک دیگر چاره نیست و امزجه و طبائع مختلف اند هر مزاجے را اقتضائے و هر طبعے را مقتضائے نیست پس درمیانِ ایشاں قانونے باید که بر آں قانون بایک دیگر معاش کنند بطریقے که هیچکس حیفے نرود و آں قانونِ شریعت است که تعیینِ اوضاعِ آں بوحیِ الٰهی باشد و واضعِ آں را پیغامبر گویند و چوں پیغامبر قانونے و قاعدهٔ بنهد کسے باید که آں قانون و قاعده را بقدرت و شوکتِ خود محافظت نماید و نگزارد که کسے از حدودِ آں تجاوز کند و ایں کس را پادشاه خوانند پس درجهٔ پادشاهی بمرتبهٔ نبوت ست چه نبی واضعِ شریعت ست و پادشاه حامی و حافظ آں، ازینجا گفته اند اَلْمُلْكُ وَالدِّیْنُ تَوْاَمَانِ[4] و دریں معنی واقع شده۔

مثنوی.

نزد خرد شاهی و پیغمبری — چوں دو نگینه و یک انگشتری
گفتهٔ آنهاست که آزاده اند — کایں دو زیک اصل و نسب زاده اند

و لهذا حق سبحانهٔ و تعالےٰ بعد از امر بطاعتِ خود و اطاعتِ پیغمبر خود بفرمان برداریٔ ملوک و سلاطین فرمود که اَطِیْعُوا اللّٰهَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْكُمْ[5] پس پادشاه باید که متخلّق باخلاقِ صاحبِ شریعت باشد تا حفظِ حدودِ شرع بشرائطِ آں تواند کرد و دیگر باید که تامل فرماید که چوں حق تعالیٰ در بارهٔ وے ایں چنیں

---

[1] اور توفیق بادشاہ معبود کی طرف سے ہے ۱۲ [2] اُسے کہتے ہیں کہ اسباب معیشت میں اوروں کا محتاج ہو ۱۲
[3] الفت کرنا ۱۲ [4] بادشاہی اور دین دو بچے ایک پیٹ کے ہیں ۱۲ [5] فرمانبرداری کرو خدا کی اور حکم مانو پیغمبر کا اور حاکموں کا کہ تم سے ہیں ۱۲ [6] کھڑے ہونیکی جگہ ۱۲۔

کرامتے ارزانی داشتہ او را بر طائفۂ از بندگانِ خود حاکم ساختہ و رایتِ عظمت او را در ساحتِ تُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ[1] برافراختہ و ارادتِ ازلی افسرِ اختیار بر فرقِ اقتدار او نہادہ و مشیتِ[2] لم یزلی زمامِ امر و نہی جمعے از آفریدگان بقبضۂ تصرفِ او باز دادہ ہر آئینہ باید کہ ذاتِ عالیِ خود را بصفاتِ ستودہ و سماتِ پسندیدہ موسوم و موصوف گرداند و پادشاہ را رعایتِ چہل صفت لازم ست کہ بعضے ازاں میانِ وے و حق سبحانہٗ و تعالیٰ باشد و برخے میان وے و خلق و ایں چہل صفت در چہل باب آوردہ شد بعباراتِ فارسی خالی از تکلف منشیان و تصلفِ مترسلاں[3] و در ہر باب از روایات و حکایات انچہ وقت اقتضا فرمود و زبان بران مسامحت نمود رقم ثبت یافت وَمِنَ اللّٰهِ الْاِعَانَةُ وَالتَّوْفِيْقُ[4]

باب اول در عبادت	باب دوم در اخلاص
باب سوم در دعاء	باب چہارم در شکر
باب پنجم در صبر	باب ششم در رضا
باب ہفتم در توکل	باب ہشتم در حیا
باب نہم در عفت	باب دہم در ادب
باب یازدہم در علوِ ہمت	باب دوازدہم در عزیمت
باب سیزدہم در جد و جہد	باب چہاردہم در ثبات و استقلال
باب پانزدہم در عدل	باب شانزدہم در عفو
باب ہفدہم در حلم	باب ہیژدہم در خلق و رفق
باب نوزدہم در شفقت و رحمت	باب بستم در خیرات و مبرات

[1] عزت دیتا ہے تو جسے چاہے ۱۲ [2] خواہش و ارادۂ الٰہی ۱۲ [3] عبارت آرائیاں ۱۲ [4] اور خدا ہی کی طرف سے مدد اور توفیق ہے ۱۲۔

باب اول در عبادت

وآن پرستش حق سبحانه وتعالی باشد باداء فرائض وواجبات وترک قبائح[٣] ومحرمات[٤]، وانقیاد[٥] اوامر ونواهی، واتباع[٦] سنن[٧] حضرت رسالت پناهی، ومقررست که عبادت حق سبحانه تعالی در دنیا واسطهٔ سلامت ست ودر عقبی رابطهٔ نجات وکرامت..... شعر

سرمایهٔ سعادت دنیا عبادت ست | پیرایهٔ کرامت عقبی عبادت ست

پس بادشاه باید که صفحهٔ احوال خود را برقم عبادت بیاراید تا خداوند تعالی

---

١ بیداری اور آگاہی ١٢ ٢ غلام، نوکر چاکر ١٢ ٣ یعنی برائیاں ١٢ ٤ حرام چیزیں ١٢ ٥ مان لینا ١٢
٦ پیروی ١٢ ٧ سنت کی جمع ہے۔

بدہد او را آنچہ در دنیا و آخرت شاید و بکار آید، و فرمان برداری خدائے بر حسبِ فرماندہیِ خود لازم باید شناخت و روزہا بکارِ مردم و شبہا بکارِ خود باید پرداخت آوردہ اند کہ حضرتِ علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ[1] در زمانِ خلافتِ خود روزہا بساختنِ مہماتِ خلائق مشغول بودے و شبہا بعبادت و طاعتِ خالق اشتغال نمودے گفتند یا امیر چرا این ہمہ رنج و محنت بر خود روا می داری نہ بروز آسائشی و نہ بشب آرامشی۔ فرمود کہ اگر در روز بیاسایم رعیت ضائع ماند و اگر در شب بیارامم فردائے قیامت من ضائع مانم بس روزہا ہم مردم می سازم و شب بکارِ حق می پردازم۔

یکے از سلاطینِ ہرات از شاہ شجاع قدس سرہ[2] التماس نمود کہ مرا وصیتے کن شاہ گفت اگر نجاتِ دنیا و درجاتِ آخرت میخواہی شبہا بدرگاہِ الٰہی دادِ گدائی میدہ و روزہا در بارگاہِ خود بدادِ گدایان می رس۔ قطعہ

چون بندگانِ حق ہمہ فرمانبر تواند (قطعہ) تو نیز بندگی کن و فرمانِ حق ببر
ہر پادشہ کہ خدمتِ حق را کمر بہ بست — بندند خلق ہم ز پئے خدمتش کمر

و چون خوئے رعیت تابع خوئے پادشاہ است کہ الناس[3] علیٰ دینِ ملوکہم پس ہرگاہ پادشاہ میلِ طاعت و عبادت کند رعیت نیز بدان کار راغب و مائل شوند و برکاتِ عباداتِ رعایا نیز بروزگارِ او واصل[4] و متواصل[5] گردد

باب دوم در اخلاص

و آن پاک ساختنِ عمل ست از ریا[6] و غرض و سائر علل[7] و راست

[1] خوشنود رہے اللہ ان سے ۱۲ [2] پاک کیا جائے راز ان کا ۱۲ [3] آدمی اپنے بادشاہ کی راہ پر ہیں ۱۲ [4] پہنچنے والی ۱۲ [5] بہم پہونچنے والی ۱۲ [6] دکھانے کو کام کرنا ۱۲ [7] جمع علت یعنی غرض ۱۲۔

کردنِ نیّت با خدائے عزّوجل۔

ہر کہ با خلاص قدم میزند (بیت) عیسیٰ وقت ست کہ دم می زند

پس باید در ہر کارے کہ سازد نیّت او طلبِ خوشنودیِ حق سبحانہ وتعالیٰ باشد نفسِ خود را دراں دخل ندہد کہ غرضہائے نفسانی عملہائے حقانی را تباہ کند۔ آوردہ اند کہ یکے از خلفائے خراسان فرمودہ بود تا بے ادبے را در موقفِ سیاست داشتہ تازیانہ می زدند آں شخص در اثنائے آں حال زبانِ وقاحت بکشاد وخلیفہ را دشنام داد خلیفہ امر کرد تا دست از وبازداشتند واورا آزاد کرد۔ یکے از خواصؒ بارگاہِ خلافت پرسید در محلے کہ تادیب آں شوخ چشم، بے شرم زیادت بایستے سبب بخشیدن وآزاد کردن چہ بود خلیفہ گفت من اورا برائے خدا ادب می کردم چوں مرا ناسزا گفت نفسِ من ازاں متغیّر ومتاثر شد ودر صددِ انتقام آمد نخواستم کہ در کارِ حق سبحانہ، وتعالیٰ نفس را مدخل دہم کہ ایں صورت از شیوۂ اخلاص دور ست وصاحبِ عمل غرض آمیز از فضیلتِ ثواب محروم ومہجور۔ **مثنوی**

از سخنش آتشِ من تیز شد کارِ الٰہی غرض آمیز شد

داعیۂ نفس چو بنمود رو معنیٔ اخلاص نماند اندر او

کار کز اخلاص نشد بہرہ ور ترکِ چناں کار سزاوار تر

باب سوم در دعا

وآں غرضِ نیاز ست بدرگاہ الٰہی، ودرخواستن مرادات از فیض وفضلِ

ؒ یعنی خدّام جمع خاص ۱۲

ناِمتناہی دہر صاحبِ دولتے را کہ کلیدِ دعا بدست آمد ہر آئینہ بوعدۂ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ[1] درِ اجابت بر روئے وے کشادہ می شود، و دعا یا برائے تحصیلِ منفعت یا برائے دفعِ مضرت و سلاطین را از ہر دو نوع چارہ نیست یکے جرِّ[2] منافع کہ نظامِ مملکت و قوامِ سلطنت ست ہر آئینہ آں را بزاری و نیاز از حضرتِ غنیِ کارساز درخواست باید نمود تا بفراغت بر سریرِ ابہت تمکن تواند بود۔

شعر

برمسندِ ناز کے نشیند بمراد آں کس کہ رہِ نیاز بر دل نکشاد

دوم دفعِ مکارہ و مضار کہ آں ہجومِ خصم و غلبۂ دشمن باشد یا بلاہائے دیگر چوں آلام و اسقام و آں نیز جز بتضرع و بکاء و زاری و دعا مندفع نگردد چنانچہ حضرت مولوی رومی قدس سرہٗ در مثنوی فرمودہ

اے کہ خواہی کز بلا جاں را خری[3] جانِ خود را در تضرع آوری
با تضرع باش تا شاداں شوی گریہ کن تا بے دہاں خنداں شوی
کیں تضرع را بر حق قدرہاست واں بہا کانجاست زاری را کجاست
اے خوشا چشمے کہ آں گریانِ اوست اے ہمایوں دل کہ آں بریانِ اوست
آخرِ ہر گریہ آخر خندہ ایست مردِ آخر بیں مبارک بندہ ایست

در اخبار آمدہ کہ دعائے پادشاہِ عادل مستجاب ست، ہر تیرِ دعا کہ سلطانِ عدالت شعار بر کمانِ امکان نہادہ بشستِ درستِ اخلاص بکشاید بے شک بہدفِ اجابت و نشانۂ استجابت می رسد۔ آوردہ اند کہ در شہرے از بلادِ اسلام چند شبانہ روز متصل باراں بارید بمثابہ کہ کارہا بر مرداں دشوار شد و راہ آمد و شد فرو بستہ گشت منزلہا روئے بہ ویرانی نہاد و دغدغہ درخاطر

---

۱ دعا مانگو مجھ سے کہ قبول کروں تمہاری دعا ۱۲ ۲ کھینچا ۱۲ ۳ مول لے یعنی چھڑا لے ۱۲

کرد و بزرگ افتاد جمعے از اہلِ تنجیم می گفتند کہ از نظراتِ فلکی استدلال می توان کرد کہ تمام ایں شہر بواسطۂ کثرتِ آب خراب خواہد شد مردم دل از خانمان بر داشتند و جزع و فزع در خلائق افتاد چوں کار از حد گزشت و طاقت طاق شد رجوع بسلطان کردند او مردِ عادل و پاکیزہ سیرت بود اہلِ شہر را تسلی داد و خود بخلوت در آمد و روئے نیاز بر خاک و گفت بارخدایا ہمہ خلق بر خرابی ایں شہر اتفاق کردہ اند تو قادری کہ تصورِ ایشاں را باطل کنی و آثارِ قدرت خود بخلاف آنچہ در خیالہا می گزرد ظاہر گردانی فی الحال باراں منقطع شد و آفتاب برآمد و ایں دلیلِ روشن ست کہ چوں پادشاہ پاک اعتقاد بود و دلِ او با رعیت راست باشد ہر دعا کہ دربارۂ خود و ایشاں کند بشرفِ اجابت اقتراں می یابد

قطعہ

پادشاہے کہ نہاد از رہِ لطف	بر سرت افسرِ شاہنشاہی
ہر چہ میخواہی از و خواہ کہ او	دہدت ہر چہ از و می خواہی

باب چہارم در شکر

واں سپاس و ستائش باشد منعم را با نعام او و چوں نعمت سلطنت بزرگ ترین نعمتہاست پس سلطان را باید کہ بشکر گزاری و سپاس داری ایں نعمت قیام نماید و شکر ہم بدل باشد و ہم بزبان و ہم باعضاء و جوارح اما شکر بدل آنست کہ منعمِ حقیقی را بشناسد و داند کہ ہر نعمتے کہ بدو رسیدہ از فیض بیغایت و لطفِ بے نہایتِ اوست اما شکر بزبان آنست کہ پیوستہ حق را

ك بے قراری ۱۲۔

یاد کند و کلمۂ الحمد للہ بسیار گوید کہ گفتن ایں کلمہ وفا ست بشکر نعمت اما شکر بجوارح آنست کہ قوت آں نعمت را در طاعت منعم صرف کند و ہر عضوے را از اعضا بطاعت کہ بداں عضو مخصوص ست مشغول گرداند مثلاً طاعت چشم آنست کہ نظر در مخلوقات بعبرت کند و در علماء و صلحاء بنظر عزت بنگرد و در ضعفاء و زیر دستاں بشفقت نگاہ کند و طاعت گوش استماع کلام الٰہی و اخبار حضرت نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام و قصص اکابر دین و مواعظ و نصائح و مشائخ و اہل یقین ست و طاعت دست احسان با فقراں و محتاجاں و طاعت پائے رفتن بمساجد و معابد و مزارات اولیاء و تفقد درویشان خالص و زیارت گوشہ نشینان بے طمع و علیٰ ہذا چوں بحکم لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ شکر گذاری سبب زیادتی نعمت است حق سبحانہ و تعالیٰ ملک و مال، جاہ و جلال او را زیادت گرداند۔ بیت

شکر سوئے شہر سعادت برد ہر کہ کند شکر زیادت برد

آوردہ اند کہ سلطان سنجر ماضی أَنَارَ اللّٰهُ بُرْهَانَهٗ در دیہے می گزشت خرقہ پوشے بر سر راہ ایستادہ بود سلام کرد سلطان چیزے میخواند سر جنبانید و بزبان جواب وے نگفت، درویش گفت اے شاہ سلام کردن سنت ست و جواب سلام باز دادن فرض، من سنت بجا می آوردم تو چرا ترک فریضہ کردی، سلطان از روئے انصاف و صیانت اسلام عناں باز کشید و باعتذار در آمدہ فرمود کہ اے درویش بشکر گذاری مشغول بودم از جواب تو غافل گشتم درویش گفت کرا شکر می گفتی گفت خدائے را کہ منعم مطلق

لہ یعنی سب تعریف ہے اللہ کو ۱۲ سلہ ان پر درود وسلام ۱۲ سلہ مکرر اگر شکر کروگے زیادہ دونگا میں تم ۱۲ سلہ روشن کرے اللہ دلیل ان کی ۱۲ سلہ اس پر قیاس ۱۲ سلہ نگہبانی کرنا ۱۲

ست وہمہ نعمتہا دادۂ اوست وہمہ عطاہا فرستادۂ او۔

فرد

از ماہ تا بماہی وز عرش تا بفرش ہر ذرہ از وشد مستغرق نعم

درویش پرسید کہ بچہ نوع شکر می گفتی سلطان جواب داد کہ بکلمۂ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ[1] کہ شکر جمیع نعمتہا دریں کلمہ مندرج ست درویش گفت اے سلطان تو طریق سپاسداری نمی دانی و وظیفۂ شکر گذاری بجای نمی آری شکرِ تو باید کہ بقدرِ فیضانِ نعمتِ الٰہی و ترادفِ موہبتِ نامتناہی باشد کہ روزگارِ دولت ترا حاصل، و ایامِ شوکت ترا شامل ست و شکر نہ ہمیں باشد کہ یک نفسِ عندلیبِ نغمہ سرای زبان را بر گلبنِ الحمد للّٰہ مترنم داری و بس شکرِ سلاطین کہ در حضرتِ مالک الملک موقعِ قبول یابد و بدرجۂ اَلشَّاکِرُ یَسْتَحِقُّ الْمَزِیْدَ[2] مرتقی شود آنست کہ بر ہرچہ داری شکرے کہ مناسبِ آں باشد بجای آری سلطانِ سنجر التماس نمود کہ مرا براں مطلع گرداں درویش گفت شکرِ سلطنت عدل ست بر عموم عالمیاں و احسان با جمیع آدمیاں و شکرِ فسحتِ مملکت و وسعتِ عرصۂ ولایت طمع ناکردن در املاکِ رعیت و شکرِ فرمانروائی حقِ خدمتِ فرماں براں شناختن و شکرِ بلندی بخت و بسیاریِ اقبال بر افتادگانِ خاکِ ذلت و ادبار رحم کردن و شکرِ معموریِ خزانۂ صدقات و خیرات را جہتِ اہلِ استحقاق مقرر داشتن و شکرِ قدرت و قوت بر عاجزاں و ضعیفاں بخشودن و شکرِ صحت بیمارانِ ستم رسیدہ را از قانونِ عدل شفائے کلی ارزانی فرمودن و شکرِ بسیار لشکر و سپاہ آسیبِ ایشاں از مسلماناں دور ساختن و شکرِ عمارتہائے عالی و باغہائے بہشت آئین مساکن و منازلِ رعیت را از نزولِ خدم و حشم معاف داشتن و خلاصۂ شکر گزاری آنست کہ در حالِ خشم و رضا جانبِ حق فرو نگذاری

---

[1] سب تعریف خدا کو ہے کہ رب سارے جہان کا ہے ۱۲
[2] شکر کرنے والا زیادتی کا مستحق ہے ۱۲

وآسائشِ خلق را بر آسائشِ خود مقدم داری

نیاساید اندر دیارِ تو کس　　چو آسائشِ خویش خواہی و بس

سلطان ذوقِ سخنانِ درویش دریافتہ خواست کہ از مرکب فرود آید و وے را زیارت کند چوں در نگریست ہیچ جا درویش را ندید و کس از وے نشان نداد فرمود تا ایں کلمات را بآبِ زر نوشتند و دستور العمل روزگارِ خود ساخت

پندِ حکیم صیقلِ آئینۂ دل ست　　مقصودِ ہر دو عالم ازاں پند حاصل ست

بابِ پنجم در صبر

وآں شکیبائی باشد بر مکارہ و بلیاتے کہ از حق تعالیٰ بہ بندہ میرسد و صبر صفتے بغایت مقبول و مرضی ست و منقبتِ صبر ہمیں بس ست کہ بمضمون اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِیْنَ[1] عونِ الٰہی در دنیا با ایشاں و بفحوائے اِنَّمَا یُوَفَّی الصّٰبِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ[2] مزد ایشاں در عقبیٰ بسیار و بے پایاں در اخبار آمدہ است کہ حق سبحانہٗ وتعالیٰ وحی فرستادہ بحضرتِ داؤد علیہ السلام کہ اے داؤد تکلف تا اخلاقِ مرا پیرایۂ روزگارِ خود سازی واز جملہ صفات لبسزائے من یکے آنست کہ صبورم۔

بیت

صبر بہتر مرد را از ہرچہ ہست　　تا بیابد بر مرادِ خویش دست

ہر کہ در تیر بارانِ[3] حوادث سپرِ صبر در سر کشد ہرچند زود تر خدنگ امیدش بہدفِ مراد برسد زیرا کہ صبر مفتاحِ فرج ست و در خانۂ راحت جز بدیں کلید

---

[1] البتہ اللہ صبر کرنے والوں کے ساتھ ہے ۱۲ [2] پورا ہی دئے جائیں گے صبر کرنے والے اجر اپنا بے حساب ۱۲ [3] ہمارے نبی پر اور ان پر سلام ۱۲ [4] تیر باراں باضافت مقلوب ہے باران تیر یعنی

نکشاید۔

قطعہ

کلید درِ گنج مقصود صبرست　　دربستہ آن کس کہ بکشود صبرست

چہ خارائے کوہ و چہ دیبائے گردوں　　لباسے کہ ہرگز نفرسود صبرست

درکلمات ملوکِ ترکستان آوردہ اندکہ افراسیاب مرامرائے خودراگفت کہ بہیبت و ہیکلِ مرداں و ابہت و شوکتِ ایشاں فریفتہ مشوید و بلافے کہ زنند و دعوٰی کہ کنند مغرور مگردید تا وقتیکہ ایشاں را بیازمائید بصبر و پائداری کہ اگر در محکِ صبر تمام عیار اند ایشاں را بمردانگی اعتبار کنید

نہ بدعوٰی ست قدر و قیمتِ مرد　　قیمتِ مرد صبر داند کرد

(۱) آوردہ اندکہ روزے یکے از امراء پیشِ پادشاہے ایستادہ بود و شاہ با او در مہمے مشاورت می فرمود قضارا کژدمے درپیراہنِ وے افتادہ بود و ہر ساعت امیر را می گزید و بہ نیشِ زہر آلودِ خود ضرر می رسانید تا وقتیکہ نیشِ وے از کار بیفتاد و ہر زہرے کہ داشت بکار برد آں امیر مطلقاً دراں مشاورت قطعِ سخن نکرد و تغیّرے در وے ظاہر نشد و سخنش از قانونِ عقل و قاعدۂ حکمت انحراف نیافت تا بخانہ آمد و آں کژدم را از جامہ بیروں کرد۔ ایں خبر بہ پادشاہ رسید متعجب و متحیّر گشت۔ روز دیگر کہ امیر بملازمت آمد سلطان فرمود کہ دفعِ ضرر از نفس واجب است تو چرا دیروز آزار عقرب را از خود مندفع نساختی جواب داد کہ من آں نیم کہ شرفِ مکالمہ چوں تو پادشاہے را بسببِ الم زہر کژدمے قطع کنم واگر امروز در مجلسِ بزم بر نیشِ کژدمے صبر نتوانم کرد فردا در معرکۂ رزم بر تیغِ زہر آب دادۂ دشمن چگونہ صبر توانم کرد پادشاہ را ایں سخن خوش آمد و مرتبۂ او را بلند گردانید و بداں مقدار صبر کہ کرد بمراد و مقصود رسید۔

فرد

گرنشُد چو نوحؑ نبی صبر ہست در غمِ طوفاں　　بلا بگردد و کام ہزار سالہ برآید

باب ششم در رضا

و آں خوشنودی باشد بہرچہ از قضائے خداوند سبحانہ و تعالیٰ بہ بندہ رسد و باید دانست کہ تیرِ قضا را ہیچ سپرے شایستہ تر از رضا نیست ہر کہ سر بر آستانۂ رضا و تسلیم نہاد زود بر صدرِ مسندِ سروری و سرفرازی تواند نشست رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُمْ وَ رَضُوْا عَنْہُ مؤیدِ ایں حال ست و منقبتِ اَلرِّضَاءُ بِالْقَضَاءِ بَابُ اللّٰہِ الْاَعْظَمُ مؤکدِ ایں مقال۔

شعر

تقدیر چو سابق ست تعلیم چہ سود ۔۔۔ جز بندگی و رضا و تسلیم چہ سود

آوردہ اند کہ یکے از انبیاء کرام علیٰ نبینا و علیہم السلام در مناجاتِ خویش گفت، الٰہی راہ نمای مرا بعملے کہ سببِ خوشنودیِ تو باشد خطاب رسید کہ خوشنودیٔ من از تو موقوف ست بخوشنودیٔ تو از قضائے من چوں از قضائے من راضی باشی من ہم از تو راضی باشم۔

ہر کہ راضی شد از قضائے خدا ۔۔۔ بہرہ می یابد از رضائے خدا

دلے کہ بنورِ رضا روشن شد از مقدراتِ الٰہی روی نہ پیچد و با مقتضیاتِ قضا الفت گیرد و ہرچہ از قضائے قدر بد و رسد بہ خوش دلی و رغبتِ تمام درپذیرد و ہر آئینہ بدیں سبب اندوہ و ملال پیرامنِ خاطر او نگردد و ہموارہ شاد کام و خوش دل گزارد۔

مثنوی

ہر عزیزے کہ با رضا خو کرد ۔۔۔ فرح و عیش روی با او کرد

حاشیہ صفحہ ۱۶ سلہ از بحر مثمن مخبون مقاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن ۱۲۔ حاشیہ صفحہ ہذا سلہ خوشش ہوا اللہ ان سے اور وہ اللہ سے ۱۲ سلہ راضی رہنا تقدیر سے بڑا دروازہ اللہ کی معرفت کا ہے ۱۲ سلہ ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ سلہ یعنی مرضی الٰہی بغیر کوئی کام نہ کرنا ۱۲

خوش درآمیز از صفائے ضمیر   با قضا و قدر چو شکر و شیر

باب ہفتم در توکّل

و آں دل برداشتن ست از اسباب، و بحضرت مسبب الاسباب توجہ نمودن و کفایت کارہائے خود از حق سبحانہٗ و تعالیٰ طلبیدن، و ہر کہ کار خود بخدائے تعالیٰ تفویض نماید و در ہرچہ پیش آید اعتماد بر کرم الٰہی کند ہمہ کار او بر وفق دلخواہ ساختہ و پرداختہ گردد ع   تو با خدائے خود انداز کار و دل خوشدار۔

و پادشاہ لازم است کہ در ہمہ حال رسم توکّل فرو نگذارد تا عنایت الٰہی کارہائے او را چنانکہ باید بنماید بر آورد۔ آوردہ اند کہ روزے پادشاہے از عالمے پرسید کہ نصرت اہل ایمان در چند چیز ست گفت در دو چیز، یکے در ادائے نماز و دیگرے توکّل بر کرم کارساز، پادشاہ بنائے کار خود بریں دو چیز نہاد و ایں دو خصلت را عادت کرد ناگاہ او را دشمنے پدید آمد و با لشکر گراں و سپاہ بیکراں روی بدار الملک وے آورد او نیز با سپاہے کہ داشت متوجہ خصم شد چوں نزدیک یکدیگر رسیدند و ہم بر حرب قرار گرفت شبے کہ روز آں مصاف[1] مقرر بود آں پادشاہ ہمہ شب نماز ہمی گذارد یکے از ارکان دولت گفت اے ملک زمانے بیاسای کہ فردا روز مصاف ست گفت من امشب کار خود می کنم و فردا کار خداست ہرچہ خواہد کند مرا آں ہیچ کارے نیست و دراں ہیچگونہ اختیارے نہ گفت پس تہیۂ اسباب حرب کن و معرکۂ قتال را آمادہ باش گفت زرۂ توکّل پوشیدہ ام و کار خود بوکیل لطف حق باز گذاشتہ۔ فرد

[1] صف آرائی ۱۲

ما کارِ خویش را بخداوند کارساز بگذاشتیم تا کرمِ او چہا کند

علی الصباح کہ صفِ مصافِ راست کردند ہر دو لشکر در برابر یکدیگر صف برکشیدند مددِ الٰہی از عرصۂ وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْهَا در رسید مصرع

لشکرِ تائیدِ حق از ملکِ غیب آمد بروں

فی الحال کہ چشمِ سپاہِ خصم بر چترِ رایتِ پادشاہ با توکل افتاد عنانِ اختیار از قبضۂ اقتدارِ ایشاں بیروں رفتہ ہزیمت را غنیمت شمردند و بے آنکہ حربے واقع شود و کارزارے دست دہد روی بگریز نہادند و شرِ دشمن کفایت شد۔

شعر

صبحِ ظفر از مشرقِ اُمید برآمد اصحابِ غرض را شبِ سودا بسر آمد

باب ہشتم در حیا

و آں خصلتے شریف و سیرتے مقبول ست و حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم حیا را شاخے از درختِ ایمان گفتہ کہ اَلْحَیَاءُ شُعْبَةٌ مِّنَ الْاِیْمَانِ وحیا از شرائطِ نظمِ عالم ست اگر صفتِ شرم از میاں بر اُفتد و ہیچ کس را از ہیچ کس شرم نباشد مناظمِ جہاں خلل پذیرد و مصالحِ خلائق از یک دیگر فرو ریزد اما صفتِ حیا نمی گزارد کہ ہر کس ہر چہ خواہد بکند

صف شکنِ قلبِ مناہی حیاست رہزنِ خیلِ ملاہی حیاست

پس معلوم شد کہ خاص و عام را از حیا فائدۂ تمام ست و بے تابِ آفتابِ حیا ثمراتِ اخلاق نارسیدہ و خام فرد

---

[۱] اور اتارے لشکر کہ نہ دیکھا تم نے ان کو ۱۲ [۲] شرم ایک شاخ ہے ایمان سے ۱۲ [۳] حیا اور شرم دنیا کے نظام کو باقی رکھنے کے لیے ضروری ہے ۱۲ [۴] بچانا برائی سے ۱۲

گر حیا نبود درافتد رسم عصمت[1] از میاں … ور حجابے درمیانست از تقاضائے حیاست

دیگے از اقسامِ حیا حیائے جنایت[2] ست یعنی گنہگار از کردار خود شرم دارد چنانچہ حضرتِ آدمِ صفی علیٰ نبینا[3] وعلیہ السلام چوں در بہشت گندم تناول نمود ولباسہائے کہ پوشیدہ بود از تنِ او فرو ریخت او بجیب وراست می گریخت و در پسِ ہر درخت پنہاں می شد خطاب رسید کہ اے آدمؑ از ما می گریزی گفت نے، خدا وندا از تو چگونہ گریزم و کجا تواں گریخت اما از خطائے خود شرم میدارم ع

کہ گر گناہ بخشند شرمساری ہست

وقسمے دیگر حیائے کرم ست کہ کریم شرم دارد کہ خواہندۂ از درگاہِ او خجل بازگردد۔ و در حدیث آمدہ کہ حضرت حق سبحانہٗ وتعالیٰ بصفت حیائے کرم موصوف ست چوں یکے از بندگاں ہر دو دستِ خود را در دعا بحضرت او رفع کند شرم دارد کہ دستہائے او را از فضل و رحمتِ خود تہی باز گرداند بلکہ نقد مرادِ بر کفِ آرزوئے وے نہد۔ بیت

محال ست اگر سر بریں در نہی … کہ باز آیدت دستِ حاجت تہی

ونہایت کرم آنست کہ سائل را از نزدِ خود شرمسار و منفعل باز نگرداند چنانکہ در اخبار آمدہ کہ در عہدِ مامون خلیفہ اعرابی بود کہ در شورہ زارے نشو ونما یافتہ و جز آب شور و تلخ ندیدہ و نہ چشیدہ۔ شعر

مرغے کہ خبر ندارد از آبِ زلال … منقار در آبِ شور دارد ہمہ سال

وقتے در قبیلۂ اعرابی قحط افتاد و بضرورت در جہت تحصیل توشہ از وطن مالوف[4] و مسکنِ معہود بیروں آمدہ چوں از شورستاں در گذشت گذرشش بر

---

[1] پاک دامنی ۱۲ [2] جنایت گناہ ۱۲ [3] ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ [4] الفت کیا گیا ۱۲

※ ※ ※

موضعے افتاد کہ خاکِ پاکش صالح زراعت بود غدیرے دید آبِ باراں دروے جمع شدہ و بہبوبِ ریاح خس و خاشاک از وے دور ساختہ آبے در غایتِ صفا و لطافت بنظر وے درآمد عرب ہیچ بار آب بر روئے زمین ندیدہ بود متعجب شد و پیش آمدہ قدرے آب ازاں بچشید در مذاقش بسے شیریں و خوشگوار نمود با خود گفت کہ من شنیدہ ام کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ در بہشت آبے دارد شیریں کہ طعم آں ہرگز متغیر نہ گردد چنانچہ در قرآن آمدہ فِيهَا أَنْهَارٌ مِّن مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ اگر غلط نہ کنم حق تعالیٰ بر فقر و فاقہ بخشودہ بمزدِ گرسنگی و بیچارگیِ من ایں آب از بہشت بدنیا فرستادہ حالا مصلحت درآنست کہ قدرے ازیں آب برداشتہ نزد خلیفۂ روزگار برم و اورا آئینہ در مقابلۂ ایں خدمت دربارۂ من احسانے فرماید و من و اہلِ بیت من ببرکتِ انعامِ خلیفہ از قحط باز رہیم پس مشکے کہ ہمراہ داشت ازاں آب پُر ساختہ راہِ بغداد پیش گرفت و روی بدار الخلافہ نہاد ہنوز میانِ اعرابی و بغداد مسافتے ماندہ بود کہ کوکبۂ حشمت و دبدبۂ عظمتِ مامون رسید اعرابی معلوم کرد کہ ایں خلیفہ وقت ست و عزمِ شکار دارد فی الحال بر سرِ راہ آمد و زباں بدعاگوئی و ثناخوانی بکشاد مامون بدو متوجہ شدہ پرسید کہ اے اعرابی از کجا می آئی گفت از فلاں بادیہ کہ اہلِ آں بغصۂ قحط و بلائے غلا درماندہ اند گفت بکجا می روی گفت بدرگاہِ تو آمدہ ام دستِ تہی نیستم بلکہ تحفہ دارم و ہدیۂ آوردہ ام کہ دستِ آرزوئے ہیچکس بدامنِ وصالِ او نرسیدہ و دیدۂ تمنائے ہیچ مخلوقے جلوۂ جمالِ او ندیدہ خلیفہ متعجب شد و گفت بیار تا چہ آوردی اعرابی مشک پیش آورد و گفت

لہ جمع ریح یعنی ہوا ۱۲ سلہ بہشت میں نہریں ہیں پانی سے کہ متغیر نہیں ہوتا ۱۲ سلہ میانہ لشکر ۱۲

هٰذَا مَاءُ الْجَنَّةِ[1] ایں آبِ بہشت ست کہ دریں عالم کسے نہ دیدہ نہ چشیدہ۔
بیت آب نکوشیرۂ شاخِ نبات درمزہ ہمشیرۂ آبِ حیات
مامون رکابدار را فرمود تا قدحے ازاں آب بزودی آورد آبے دید
مُتَغَيِّرُ اللَّوْنِ[2] وکریہ الرائحہ ودسومتِ مشک درو ے اثر کردہ ورنگ و بوئے
آں تغیرے عجب یافتہ خلیفہ قدرے ازاں بچشید و بفراست دریافت کہ
صورتِ واقعہ چیست شرم کرم رخصت نداد کہ پردہ از روئے کارِ دے
بردارد گفت اے اعرابی راست گفتی ایں عجب آبے لطیف وشربتے
غریب ست ایں را بہر کسے نتواں داد پس رکاب دار را فرمود قدح آب در
مطہرۂ[3] خاصہ ریخت ومشک را در زاویہ انداخت و در محافظت آں آب
مبالغہ زیادہ از حد نمود پس روئے باعرابی کرد کہ یا وجہ العرب تحفۂ زیبا و تبرکے
پسندیدہ آوردہ حاجتِ تو چیست وچہ مدعا داری گفت یا خلیفۃ المسلمین
مردمِ من از فاقہ و بے نوائی در معرضِ تلف اند امید بفضلِ خدا دارم وبکرمِ
تو خلیفہ فرمود تا ہزار دینار حاضر کردند وگفت اے اعرابی ایں زر ہا بگیر و از
ہمیں جا باز گرد وروی بوطنِ خود نہ، اعرابی زر گرفتہ فی الفور باز گشت۔
یکے از خواص پرسید کہ حکمت دریں چہ بود کہ ازیں آب کسے را چشانیدی
واعرابی را از ہمیں موضع باز گردانیدی مامون فرمود کہ آں آبے بود ناخوش
مزہ وبدبوی اما بہ نسبت آبے کہ اعرابی بداں پرورش یافتہ بود اورا آبِ
بہشت می نمود، نشایستے[4] کہ چوں یکے از شما قدرے ازاں آب بخوردے
بسر کار نارسیدہ اعرابی را بداں کار ملامت کردے وطعنہ زدے وآں بیچارہ

[1] یہ پانی بہشت کا ہے ۱۲ [2] بدلا ہوا رنگ ۱۲ [3] یعنی اپنے خاص برتن میں ۱۲ [4] ہو سکتا تھا ۱۲ [5] باضافت وبفتح سین وخفیفت زاء بالکسر وتشدید ۱۲

منفعل شدے و اگر او را ازہمیں جا باز نگردانید مے میشاید پیشتر رفتے و آبِ[۱] دجلہ را بدیدے و ازاں آبِ عذب[۲] و لطیف بچشیدے و از کردۂ و آوردہ خود خجالت[۳] زدہ گشتے ما شرم داشتیم کہ یکے نزد ما آید و بوسیلہ از کرم ما توقعے نماید و گر خجالت بر صفحۂ احوال او نشستہ باز گردد۔ فرد

سخی را شرم می آید کہ سائل

تجمل[۴] از در گہ او باز گردد

قسمے دیگر حیائے ادب ست یعنی بآنکہ عملے باشد کہ بحسب شرع و عقل ارتکاب آں ممنوع نبود حیائے ادب او را ازاں اشتغال مانع شود چنانچہ نوشیرواں در خانۂ کہ گل نرگس بودے با زناں و کنیزکان خود مباشرت نکردے و گفتے کہ چشم نرگس بچشمہائے نگرندہ می نماید و بحقیقت ایں صورت کہ از نوشیرواں واقع شدہ حیا نیست زیرا کہ حیا آنست کہ ناشئ[۵] از ایمان باشد و او آتش پرست بودہ بلکہ ایں صورت ادبے ست کہ رعایت می کردہ و چوں ملوکِ اسلام مثلِ ایں صورتے مرعی دارند آں حیائے ادب باشد۔ مثنوی

دل کہ پُر از وصفِ حیا می شود

آئینۂ نورِ خدا می شود

دیدۂ بے شرم پسندیدہ نیست

در نظرِ عقل خود آں دیدہ نیست

باب نہم در عفت

و آں احتراز باشد از ارتکابِ[۶] محرمات خصوصاً از شہوتِ حرام و ایں

۱ نام نہر بغداد ۱۲ ۲ عذب شیریں ۱۲ ۳ شرمندگی ۱۲ ۴ شرمندہ ۱۲ ۵ پیدا ہونے والی ۱۲ ۶ دلیری کردن ۱۲۔

از جملۂ مکارم اخلاق ست و بزرگان گفته اند که آدمی دو نسبت دارد یکے با ملائکہ کہ بداں نسبت مائل ست بعلم و عمل و دیگرے با بہائم کہ باآں مناسبت حریص ست براکل و شرب و وقاع و شرط عقل آنست کہ تا می تواند نسبت ملکی را قوت دہد و بجانب بہیمی میل نماید۔ فرد

از ملائک بہرہ داری وز بہائم نیز ہم ۔ بگذر از حظ بہائم کز ملائک بگذری

پس ہرگاہ حریص خوردن مستولی شود آدمی میان حلال و حرام فرق نہ کند ہمچنیں بوقت غلبۂ شہوت نیز میان نکاح و سفاح امتیاز نہ نماید پس عفت عبارت ازاں ست کہ بوقت آنکہ شہوت غالب گردد عنان نفس باز کشیده دامن ہمت را از لوث حرام پاک دارد و جز بوجہ شرع بریں صورت اقدام نفرماید و نظر از عملہائے ناشایستہ فرو بندد تا درہائے خیر و صلاح و فیروزی فلاح بروے کشادہ گردد و چوں پادشاہ بصفت عفت آراستہ باشد ہر آئینہ ظلمت فسق و فجور از عرصۂ مملکت دور شود و غائلۂ عار و بدنامی بزن و فرزند مردم نرسد۔ مثنوی

عفت آں جا کہ رایت افرازد ۔ دل و دیں را تمام بنوازد
نفس از وے نیک خوار و زار شود ۔ روح مقبول کردگار شود

الحمد للہ والمنة کہ ایں شاہزادۂ کامگار عالی مقدار کہ از بخت و دولت برخوردار باد۔ فرد

روئے خوب ست و کمال ہنر و دامن پاک ۔ لاجرم ہمت پاکان دو عالم با اوست

باب دہم در ادب

لہ جمع بہیمہ ای چارپایہ ۱۲ ؎ شکر خدا کا اور احسان ۱۲۔

و آں صیانتِ نفس ست از قولِ ناپسندیده و فعلِ ناستوده و خود را و مردم را در پایۂ حرمت نگاه داشتن و آبروے خود و دیگران نا ریختن و حقیقت آنست که در جمیع احوال متابعت حضرتِ رسالت پناه علیہ صلوات اللہ[1] نماید که ادبِ کامل اوست چه در مکتب خانه اَدَّبَنِیْ رَبِّیْ فَاَحْسَنَ تَادِیْبِیْ[2] کسے مانندِ او مؤدَّب و مہذَّب نشده - قطعہ

ادب آموز زاں ادیب که او | ادب از حضرتِ خدا آموخت
بر کسے خواں سبق که در ہمہ حال | سبق از لوحِ کبریا آموخت

و ادب از ہمہ کس نیکو می نماید خصوصاً از ملوکِ جہاندار و سلاطینِ بزرگوار چه ہرگاه که ایشاں بر جادۂ ادب استقامت ورزند ملازمانِ ایشاں را نیز رعایتِ ادب لازم باشد و بدیں واسطہ رعایا ہم نتوانند از طریقِ ادب انحراف ورزند بدیں امرِ مملکت منتظم گردد و مصالحِ اہلِ عالم بر وفقِ حکمت مہیا شود و فی المثنوی المعنوی[3] - نظم

از خدا خواہیم توفیقِ ادب | بے ادب محروم گشت از فضلِ رب
از ادب پر نور گشت ست ایں فلک | وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

و اکابر گفته اند بہترین سرمایه و خوشترین پیرایه مر اولادِ آدم را بتخصیص پادشاہانِ عالم را ادب ست - در اخبار آمده که سلطانِ مصر با پادشاهِ روم طرحِ مواصلت انداخته[4] دخترِ او را از بہرِ پسرِ خود خطبه کرد و ہم دخترِ خود را در عقدِ پسرِ وے در آورد و بسبب ایں وصلت رسل و رسائل از جانبین متواصل گشت و باتفاق ایں دو صاحبِ دولت ہر دو مملکت با یک دیگر آراستگی پذیرفت و در امورِ کلی

---

[1] ان پر سو رحمتیں خدا کی ۱۲ [2] ادب سکھایا مجھے میرے رب نے سو اچھی طرح ادب سکھایا ۱۲
[3] مثنوی معنی میں ہے ۱۲ [4] خواستگاری ۱۲ -

وجزئی مراجعت برائے یکدیگر نمودندے و بے مشورت وتدبیر ہم در ہیچ مہم شروع نفرمودندے، روزے سلطان مصر بہ قیصر روم پیغام فرستاد کہ پسران زبدۂ حیات وعمدہ زندگانی اندو نام ما بعد از وفات جز بحیات ایشان باقی نمی ماند۔

بیت

زندہ است کسے کہ در دیارش ماند خلفے بیادگارش

پس ہمت بر انتظام حال وفراغ بال ایشان مصروف باید داشت وعنان عنایت بصوب جمعیت ووسعت معیشت ایشان معطوف باید ساخت ومن بجہت پسر خود چندیں ذخائر ونفائس وبردہ وستور وضیاع وعقار مہیا کردہ ام ازاں طرف رائے جہاں آرائے آں حضرت در حسن اہتمام بحال پسر خود چہ اقتضا فرمودہ است چوں ایں پیغام بسمع قیصر رسید تبسمے فرمود وگفت مال یار بیوفا ومحبوب ناپائدار است از وحسابے نباید گرفت وبمتاع فانی دنیائے دنی فریفتہ نباید شد من پسر خود را بحلیۂ ادب بیاراستہ ام وذخائرہائے مکارم اخلاق برائے او ذخیرہ نہادہ ام مال در معرض فنا وزوال ست وادب ایمن از تغیر وانتقال، چوں ایں خبر بملک عرب رسید گفت راست می گوید اَلْاَدَبُ خَیْرٌ مِّنَ الذَّھَبِ۔

مثنوی

ادب بہتر از گنج قاروں بود فزوں تر ز ملک فریدوں بود
بزرگاں نکردند پروائے مال کہ اموال راہست رو در زوال
عناں سوئے علم وادب تافتند کہ نام نکو از ادب یافتند

لہ آب زمین ۱۲ کہ زمیں وغیرہ ۱۲ سہ ادب بہتر ہے سونے سے ۱۲ کہ لطافت ایں کردئے اموال الف واں اندرونِ لفظ زوال ست ۱۲

✲ ✲ ✲

باب یازدہم در عُلوِّ ہمّت

در خبر آمدہ ست کہ اِنَّ اللّٰہَ[1] یُحِبُّ مَعَالِی الْاُمُوْرِ حق سبحانہٗ وتعالیٰ مردم بلند ہمّت را دوست می دارد و اعمالِ بزرگ را بنظرِ قبول مشرف می سازد و رفعتِ ارجمند با ہمّتِ بلند پیوند می دارد کہ جدائی ایشاں از یکدیگر محال ست

مرغِ ہمّت چو بال بکشاید ۔۔۔ عرش و اقبالش آشیاں باشد
پیشِ چوگانِ ہمّتِ عالی ۔۔۔ کمتریں گوی آسماں باشد

سلاطین را ہمّتِ عالی پیشکار یست کافی و مددگار یست وافی ہر کرا از ایشاں ہمّت بیشتر ست بقدرِ شوکت از دیگراں پیشتر ست فرد

ہمّت بلند دار کہ نزدِ خدا و خلق ۔۔۔ باشد بقدرِ ہمّتِ تو اعتبارِ تو

یعقوب لیث را در مبدأ[2] جوانی یکے از پیرانِ قبیلہ گفت کہ خاطرم بجالِ تو نگرانست چہ دریں سن کہ تو ہستی ہنگامِ استیلائے شہوت ست و غلبۂ ہمّت دست پیمانے راست کن تا از برائے تو کریمۂ از خانوادۂ بزرگ بخواہم یعقوب گفت عروسے کہ من خوش کردہ[3] ام دست پیمانِ او آمادہ ست پیر گفت آں را بر من عرض کن تا ببینم کہ چیست و از عروس نشان دہ تا بدانم کہ کیست یعقوب بخانہ در آمد و شمشیرے بیروں آورد و گفت من عروسِ ممالکِ شرق و غرب را خطبہ خواہم کرد و دستِ پیمانِ من ایں تیغ جوہر دار و ایں شمشیرِ جوشن گزار ست شعر

با بختِ نیک ہیچ کسے را ستیز نیست ۔۔۔ مہرِ عروسِ ملک بہ از تیغِ تیز نیست

---

[1] مقرر خدا دوست رکھتا ہے بلندیاں کاموں کی ۱۲ [2] شروع ۱۲ [3] میں نے پسند کیا ہے ۱۲ ۔

وہم دریں معنیٰ گفتہ اند — **فرد**

عروسِ مملکت آں مرد درکنار گرفت — کہ اوّل از گہرِ تیغ داد کابینش

ودر ہمیں معنیٰ ایں بیت مشہور ست

عروسِ ملک کسے درکنار گیرد چست — کہ بوسہ بر لبِ شمشیرِ آبدار زند

آوردہ اند کہ دراں ایام کہ اسکندر می‌خواست کہ رایتِ جہاں گیری از سرحدِ روم بر عظیمتِ ضبطِ ممالکِ عرب وعجم برافرازد ورکابِ ہمایوں بجہت تسخیرِ بر وبحرِ عالم حرکت دہد بغایت اندیشہ ناک وملولِ خاطر بود ارسطاطالیس حکیم کہ وزیرِ آں حضرت بود چوں علامتِ فکرت ونشانِ حیرت بر جبہۂ حال و ناصیۂ احوالِ او ظاہر دید گفت کہ اے شاہِ جہاں اسبابِ دولت مہیّا و آمادہ وخدم وحشم در موقفِ بندگی وفرمانبرداری استادہ خزانہ معمور و مملکت موفور، بخت بصفتِ استدامت آراستہ ونہالِ دولت بشرفِ استقامت پیراستہ اقبال کمرِ موافقت بستہ وجاہ وجلال بر آستانۂ عالی بخدمتگاری نشستہ توزیعِ ضمیرِ انور وتفرقِ خاطر از ہر اسباب چیست اسکندر جواب داد کہ تأمل می‌کنم کہ عرصۂ جہاں بغایت مختصر ست وساحتِ ممالکِ ہفت اقلیم بسیار مختصر، شرم می‌دارم از برائے ایں مقدار ملک سوار شدن وتوجہ بتصرف وتسخیرِ آں نمودن

قطعہ

گرامی آں بکند طول وعرضِ ہفت اقلیم — کہ من بہ نیّت تسخیرِ آں سوار شوم

ہزار عالم ازیں گر بود کم ست ہنوز — کہ من بہ عزمِ تصرف بداں باز شوم

ارسطو فرمود کہ شک نیست کہ ایالت وحکومتِ ایں پایہ از جہاں لائق

---

۱ ہمیشگی ۱۲ ۲ پائیداری ۱۲ ۳ پریشانی ۱۲ ۴ روشن ۱۲ ۵ سرداری ۱۲ ۶ پریشانی ۱۲
۷ ارسطو مخفف ارسطاطالیس، نام حکیم یونانی جو بڑے علوم کا ماہر تھا ۱۲ -

ہمت بلند و نہ در خورِ نہمتِ ارجمند تست عرصۂ مملکت ابدی را بآں ضم کن تاہم چنانچہ بضربتِ تیغِ جہانسوز ساحتِ سرائے فانی را در قیدِ ضبط می آوری ببرکتِ عدلِ عالم افروز ملکِ سعادت باقی ہم در قبضۂ استحقاقِ تو آید تا ایں نقصان ببرکتِ آں کمال تلافی پذیرد و ایں اندک بزیبِ آں بسیار رونق گیرد

مثنوی

ملکِ عقبیٰ خواہ کاں خرم بود ۔ ذرۂ زاں ملک صد عالم بود

جہد کن تا در میانِ ایں نشست ۔ عرصۂ آں عالمت آید بدست

اسکندر بدیں سخن تسلی یافتہ بر حکیم آفریں فراواں کرد امروز شاہبازِ عقل ہر کاملے در ہوائے ثنائے اسکندر جہتِ آں پرواز می کند کہ ہمای ہمتش باستخواں ریزۂ دنیا سر فرونیاوردہ۔

فرد

تو بازِ ساعدِ شاہی باستخواں منگر ۔ ہمائے ہمتِ خود را بلند دہ پرواز

باب دوازدہم در عزم

و آں پیشروِ قوافلِ مرادات و کفایت کنندۂ امورِ مہمات ست ہیچکس را از سلاطین بے مددِ عزمِ درست زمامِ تسخیرِ ممالک بقبضۂ اقتدار در نیاوردہ و بے تگا پوئے سعیِ بلیغ بر سریرِ شہریاری و مسندِ جہانداری نہ رسیدہ بیت

بے عزمِ درست و سعیِ کامل ۔ کس را نشود مراد حاصل

و عزیمت درست آنست کہ چوں بقصدِ کارے کمر بندد و بساختنِ مہمے اشتغال نماید بمنع ہیچ مانع ممتنع نگردد و قصور و فتور را بعزم خود راہ ندہد۔

از حکیمی پرسیدند که عزم ملوک در چه محل نیکو می نماید و در چه وقت بکار می
آید فرمود که در دفع اعادی مملکت بغایت پسندیده است چه هرگاه که پادشاه
از روی توکل فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰهِ[1] پای همت در رکاب عزیمت
آرد هر آئینه لشکر فتح و ظفر دو اسبه[2] باستقبال او متوجه می شوند زیرا که عزم
درست نشانهٔ غلبه و نصرت است۔

شه چو بعزم درست پای کند در رکاب   دل شکند خصم را و ز کفش افتد عنان

آورده اند که یکی از ملوک بخوردن گل عادت کرده بود چندان که حکما و
اطبا منع می کردند و مضرت آنرا باز می نمودند از آن کار باز نمی آمد روزی
یکی از اهل الله بدیدن وی آمد و او را بغایت زار و نزار یافت رخسارهٔ
ارغوانی او را زعفرانی[3] دید و تن با تاب و توان او را در بند ناتوانی گرفتار
یافت صورت حال استفسار نمود سلطان حقیقت باز گفت که مرا از جهت
خوردن گل پای حیرت در گل است و دست حسرت بر دل، درویش فرمود
که چون میدانی که ازین مضرت بتو می رسد چرا ترک نمی کنی گفت چندان که
جهد می نمایم با خود بس نمی آیم درویش گفت اَیْنَ عَزِیْمَۃٌ مِنْ عَزَمَاتِ الْمُلُوْکِ[4]
کجاست آن عزم که پادشاهان را می باشد که هیچ نوع ایشان را از آن باز نمی
توان داشت سلطان ازین سخن متأثر[5] شد و عزم کرد بر آنکه دیگر گل نخورد و
ببرکت عزیمت از آن مهلکه خلاص یافت۔

قطعه

عنان عزم بهر جانب که برتابی   مکن بدست تردد عنان خود را سست
که کس بمنزل مقصود ره نمی یابد   مگر بسعی تمام و دگر بعزم درست

---

[1] پھر جب عزم کیا تونے تو بھروسہ کر خدا پر ۱۲ [2] جلدی کا کنایہ ہے ۱۲ [3] رنگ زرد کے سبب کی جگہ مستعمل ہے ۱۲ [4] کہاں ہے عزم بادشاہوں کے عزموں سے ۱۲ [5] اثر قبول کرنے والا ۱۲۔

ہر آنکہ پائے طلب در طریقِ عزم نہاد به تخت گاہِ بزرگی رسد بگامِ نخست

باب سیزدہم ۱۳ در جد و جہد

جد سعی کردن ست در تحصیلِ مطالب وجہد رنج بردن ست در اکتسابِ مقاصد و مآرب وجد وجہد از اخلاقِ ملوکِ جہانگیر و سلاطینِ کشورستان ست واین صفت تابع ہمت می باشد ہر چند ہمت عالی تر بود جد وجہد در طلبِ مقصود بیشتر واقع شود و باید کہ مردِ بلند ہمت از تحملِ مشقت نترسد چہ حال از دو بیرون نیست اگر بجہد دامنِ مقصود بدست آید فہو المراد و اگر در حجابِ توقف ماند عذرِ او نزدیک عقلا واضح ست و علوِ ہمتِ او در طلبِ مفاخر و مآثر بر ہمہ ضمائر ہویدا و لائح۔

شعر

در طلب میکوشم ار یابم زہے بختِ بلند ور نیابم عذرِ من افتد بزرگاں را پسند

در امثالِ حکمائے ہند مذکور ست کہ مورے[1] کمرِ جہد بستہ بود و از تودۂ خاکی کہ نقلِ آن آدمیاں را بکلفت میسر شدے ذرہ ذرہ می برد و بطرفِ دیگر میریخت مرغے بر و گذر کرد شخصے دید ضعیف و نحیف کہ بنشاطِ تمام دست و پائے می زد و در نقل کردنِ خاک جدے تمام وجہدے مالا کلام بجائے میآورد گفت اے ضعیفِ بنیہ و نحیف پیکر این چہ کارست کہ پیش گرفتۂ و این چہ مہم ست کہ دراں خوض کردۂ مور گفت مرا با یکے از قوم خود نظر[2] ست و چوں طلب وصالِ او کردم این شرط پیش آورد کہ اگر سرِ وصلِ ما داری قدم درنہ و این تودۂ خاک را ازیں رہگذار بردار حالا مستعدِ آں کار شدہ ام و میخواہم کہ بداں شرط اقدام

---

[1] یعنی ایک کمزور جسم ۱۲ [2] یعنی عشق ۱۲۔

نمودہ از عہدۂ عہد بیروں آیم مرغ گفت ایں گمان کہ می بری بقدرِ آرزوئے تو نیست و ایں ملال کہ می کشی بقوت بازوئے تو نے مور گفت من عزم ایں کار کردہ ام و قدمِ جد و جہد پیشش نہادہ اگر پیشش برم فہو المراد ورنہ معذورم خواہند داشت

مثنوی

من طریقِ سعی می آرم بجا | لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی[1]
دامنِ مقصود اگر آرم بکف | از غم و اندوہ مانم بر طرف
ورنہ شد از جہدِ من کارے بکام | من دراں معذور باشم والسلام

آفریدوں را در مبادیِ ایام سلطنت کہ ریاحینِ دولتِ او در ریاضِ سعادت دمیدن داشت و ریاحِ شادمانی از مہبِّ[2] کامرانی وزیدن، اندیشۂ تسخیرِ بعضے از ممالک کہ در تصرفِ جمعے از متغلبان[3] بود پدید آمد۔

فرد

کفافِ نفس اگر چند اندک ست و لے | جہاں بہ تیغ گرفتن زہمت عالی ست

ایں معنی را بارکانِ دولت مشاورت کرد جمعے گفتند اے ملک ملکے داری آراستہ، و مبالغے تجمل و خواستہ، بے ضرورت غبارِ فتنہ انگیختن و آتشِ تشویر[4] برافروختن صواب نمی نماید از آنچہ ہست متمتع بردار و از ارتکابِ مخاطرہ فروگزار۔

فرد

در فراغت کوش و در لذت کہ نیست | آرزو را ہیچ پایانے پدید

آفریدوں گفت قناعت مقتضائے طبائع بہائم سر افگندہ است و نشستن در کنجے از اقتضائے دناءت[5] ہمت عاجز از کار واماندہ فرصتِ وقت را کہ چوں خیالِ سحاب گزرندہ است غنیمت باید شمرد و در حصولِ آمال ذرکوب

---

[1] نہیں ہے انسان کے لئے مگر جو کچھ سعی کی ۱۲ [2] ہوا چلنے لگی ۱۲ [3] زبردستی غلبہ کرنے والے ۱۲ [4] قدر حاجت ۱۲ [5] پستی ۱۲ [6] پریشانی ۱۲ ۔

احوال اندیشہ نباید کرد

قطعہ

گر سلطنت نباید بست ... ہر کرا رغبت تن آسانی ست
از مشقت کجا بر آساید ... ہر کرا ہمت جہانبانی ست

آوردہ اند کہ ملکے پسر خود را بجرب خصمے فرستادہ بود خبر آوردند کہ ملک زادہ گاہ گاہے در راہ زرہ از بر خود بیرون می کند و دو شب در یک منزل خیمۂ اقامت می زند پدر بدو نوشت کہ اے پسر حق تعالیٰ کہ عزت را آفرید کلفت و مشقت را باآں قرین ساخت و مذلت را کہ خلق کرد آرام و راحت را با او رفیق گردانید انگہ عزت را بملوک داد و مذلت را برعایا حظ پادشاہ عز مملکت ست و قسم رعیت امن و امان و استراحت و ایں ہر دو بخش بیکجا جمع نہ شوند لاجرم پادشاہ را باید کہ آسایش را وداع نماید و راحت را برعیت گزارد و اگر چنیں نمی کند با استراحت در می باید ساخت و از عز ملک اعراض می باید نمود۔

فرد

لذت شاہی تر البس راحت دیگر مجوی ... با وجود سلطنت سرمایۂ دیگر مخواہ

یعقوب لیث در بدایت[۱] حال خود را در مہالک افگندے و خطرہائے کلی را ارتکاب کردے از آسایش نفس بر طرف بودے و از کشیدن مشقتہا یک نفس نیاسودے[۲] او را گفتند تو مرد دولتی گرچہ[۳] ترا باعث بریں ہمہ جفا کشیدن و خود را در غرقابۂ ہلاک افگندن چیست گفت مرا دریغ می آید عمر عزیز[۴] خود را در اصلاح روی و مس صرف کردن و روئے توجہ بہ پیشہ کہ در آں شریک بسیار باشند آوردن جد من در آنست و جہد من برائے آنکہ خود را بمرتبہ رسانم کہ کسے از ابنائے جنس من با من شریک نباشد گفتند ایں مہمے بغایت صعب و کارے بسیار مشکل ست گفت من دانستہ ام کہ شربت مرگ

---

(۱) شروع ۱۲ (۲) ظہیر نا ۱۲ (۳) کالنسی ۱۲ (۴) یائے خطاب بنانے والا ۱۲

چشیدنی ست و بارِ فنا و فوات کشیدنی آنکه در کارے بلند تلف شوم بہ کہ در کارے پست بمیرم لاجرم بدیں جدّ و جہد رسید بداں منصب کہ رسید مثنوی

می باش بجد و جہد در کار … داماںِ طلب ز دست مگزار

ہر چیز کہ دل بداں گراید … گر جہد کنی بدست آید

و چنانچہ بجدّ و جہد بنائے بزرگی تمہید می یابد بضد ایں صفت کہ بطالت و کسالت ست اساس شوکت و دولت درہم می شکند یکے را از آلِ طاہر سوال کردند کہ سبب زوالِ ایالت و انتقالِ دولتِ شما چہ بود جواب داد کہ شراب شب و خواب بامداد یعنی از کاہلی بکارِ ملک نہ پرداختیم و از کسالت رسم جلادت براند اختیم لاجرم سفینۂ اختیار در گردابِ زوال غرقہ گشت و کشتی امید بساحلِ مراد نہ رسید۔

شعر

بنائے دولتِ خویش آں کسی خراب کند … کہ شام سَیخورد و صبحگاہ خواب کند

باب چہارم در ثبات و استقامت

و آں پائیداری باشد در کفایت مہمات و مداومت بر دفع مکارہ و بلیات و فی الحقیقت ثبات مثمر میامن و برکات ست و منتج فوائد فلاح و نجات و نتیجہ زمرہ را از طوائفِ خلق بصفتِ ثبات آں وابستگی نیست کہ ملوک را چہ تا ثباتِ پادشاہ بر رعایتِ فرماں برداراں و دفع دفعِ متمرداں و بدکرداراں نزدیک خاص و عام روشن نگردد حشم و خدم سر بر خطِ اطاعت نہ نہند و اہلِ بغی و فساد

ا جاتا رہنا ۱۲ ۲ خواہش کرے ۱۲ ۳ بیکاری ۱۲ ۴ سستی ۱۲ ۵ سرداری ۱۲ ۶ دلیری ۱۲ ۷ رستگاری ۱۲ ۸ برکندن ۱۲ ۹ سرکشاں ۱۲ ۱۰ سرتابی ۱۲ -

از موادِ[1] عصیان و عناد احتراز نه نمایند[2] بلکه رأیه ثبات و استظهار است
و ملوک را از و استمداد و استبشار[3]۔ شعر

هر سر که یافت افسرے از گوهرِ ثبات / در اقتدار بگذرد از چرخِ ثابتات[4]

حکیمے گفته است هر که خواهد که اساسِ سلطنت او از انهدام ایمن باشد
باید که بنائے کارِ خود بر ثبات و وقار نهد۔ فرد

بنائے کار نه بر ثبات و ایمن باش / که هر بنا که بر اصل ست پایدار بود

مردِ ثابت قدم آنست که از راه و روشِ خود بدغدغهٔ هیچ موسوسے[5] روی بر
نگرداند و از رسم و طریقِ خود بوسوسهٔ هیچ هوسے[6] انحراف نورزد که بدو رفیقِ
نجات جز بطریقِ ثبات روئے نماید چنانچه حکیم الٰهی میفرماید۔ مثنوی

در نزد در رهِ نجات مردان / هیچ خصلت به از ثبات مدان

میل داری برفعتِ درجات / در معالی ثبات ورز ثبات

ونشانهٔ ثبات دو چیز ست یکے آنکه در هر کارے که شروع می نماید اتمام
آں بر ذمهٔ اهتمام لازم داند آورده اند که قیصرِ روم از نوشیرواں پرسید که
بقائے پادشاهی در چیست گفت من هرگز کارِ بیهوده نفرمایم و هر چه که
بداں امر کنم باتمام رسانم قیصر فرمود که همه حکمائے یونان همیں گفته اند۔

هر طرح که افگنی چو مرداں / قطعه / جهدے بکن و تمام گرداں
یعنی عملے که بر فرازی / باید که دگر نگوں نسازی

وعلامت دوم آنست که سخنے که بر زبانِ او جاری شود نقیضِ آں تا ممکن
باشد تکلم نه کند چنانچه در تاریخ مذکور ست که سلطان رضی روزے در میدان

---

۱ اسباب ۱۲ ۲ طلب ۳ بشارت ۱۲ ۴ یعنی ثابت ستارے کہ آٹھویں آسمان پر ہیں ۱۲ ۵ وسوسہ ڈالنے والا ۱۲ ۶ پریشان کرنے والا ۱۲۔

غزنین می گشت حمالے دید سنگے گراں بر دوش نہادہ و بجہت عمارت او می برد و در بردن آں سنگ رنج بسیاری کشید سلطان چوں مشقت او مشاہدہ کرد از روئے رافت جبلی و عاطفت فطری کہ داشت فرمود کہ اے حمال ایں سنگ را بنہ حمال اں سنگ را درمیانِ میدان بینداخت مدتے آں سنگ در میدان بود و اسپاں چوں آنجا می رسیدند بدجستگی می کردند و می رمیدند جمعے از خواص بوقتِ فرصت آنحال بعرضِ سلطان رسانیدکہ فلاں روز حمال بنا بر امرِ عالی و فرمانِ ہمایوں سنگے کہ بر پشت داشت درمیان میدان بینداخت و اسپاں ازاں راہ بکلفت می گزرند و کسے غیرِ آں حمال آں سنگ را برنمی تواند گرفت اگر فرمایند تا ازآں جا بردارد و راہ خالی سازد مناسب می نماید سلطان فرمود کہ بر زبانِ ما گذشتہ است کہ بنہ اگر بگوئیم بردار، مردم آں را بر بے ثباتیِ ما حمل کنند گو آں سنگ ہماں جا باش نقل ست کہ آں سنگ تا آخر عمر سلطان درآں میدان افتادہ بود بعد از وفاتِ او نیز بجہت مراعاتِ سخن او ہیچکس از اولادِ او برنداشتہ۔ **قطعہ**

سخنِ شاہ شاہِ سخن است	ہمہ حال پاس باید داشت
تانگردد نقیضِ آں ظاہر	باید آں را بلوحِ دل بنگاشت

بابِ پانزدہم (۱۵) در عدل

عدل شحنہ ایست ملک آرائی، ولمعہ ایست نور افزائی، وظلمت زدائی، و حق سبحانہٗ و تعالیٰ بندگاں را بدیں صفت می فرماید اِنَّ اللہَ یَاْمُرُ بِالْعَدْلِ

۱؎ بھڑکا کرتے تھے ۱۲ ۲؎ بے شک اللہ حکم کرتا ہے عدل کا اور احسان کا ۱۲۔

وَالْاِحْسَانِ عدل آنست کہ دادِ مظلوماں دہند و احسانِ آں کہ مرہم راحتے برجراحتِ مجروحاں نہند و در خبر آمدہ است کہ یک ساعت عدلِ پادشاہ در پلۂ میزانِ طاعت راجح ترست از عبادتِ شصت سالہ زیراکہ نتیجۂ عبادت جز بعامل نہ رسد و فائدہ عدل بخاص و عام، خرد و بزرگ واصل گردد و مناہج ارباب دین و دولت و مصالح اصحاب ملک و ملّت ببرکتِ آں قائم و منتظم شود و ثواب عدل از حدِ حساب افزون ست و از حیّز قیاس بیرون، آوردہ اند کہ یکے از سلاطین را داعیۂ آں شد کہ حج خانہ خدا بگزارد و بقدر حرمت طوافِ حریم عزّت بجای آورد و بمزید صفا و اجابت دعا از اشباہ و اکفاء ممتاز و سرفراز گردد۔

بیت

ہست طوافِ حرمِ کردگار ۔۔۔ در دو جہاں واسطۂ اقتدار

اشرافِ مملکت و ارکانِ دولت بموقفِ عرض رسانیدند کہ اے ملک شرطِ ادائے حج ایمنِ طریقست و سلاطین را دشمن بسیار باشد اگر با خیل و حشم عزیمت نمائی تہیۂ ایشاں دریں راہ دور و دراز متعذر ے تمام دارد و اگر باندک ملازمے توجہ فرمائی خطراتِ کلّی متصورست و دیگر آنکہ سلطان در بلد حکم جاں دارد در جسد، و قتیکہ سایۂ دولت آنحضرت از مفارقِ رعایا دور شود ہرج و مرج پدید آید و تمام مہامِ خواص و عوام از سلک انتظام بیروں رود سلطان فرمود کہ چوں ایں سفر میسّر نمی شود چوں کنم کہ ثوابِ حج دریابم و از میمنتِ ایں طاعت بہرہ مند گردم گفتند دریں ولایت درویشے ست کہ مدتہا مجاورتِ حرم کردہ و شصت حج با شرائطِ آں بجا آوردہ حالا در گوشۂ

۱؎ حاجت روائیاں ۱۲، ۲؎ امثال ۱۲، ۳؎ مجنس ۱۲، ۴؎ آمادگی ۱۲، ۵؎ از توابع است در محلے گویند کہ جمع ناموافق و لے اتفاق برخلاف ہم کارے کنند و ہر کہ آنچہ از دست آید کنند ۱۲

بعزلت نشسته است و درِ آمد و شد بر خلق بسته۔ بیت

گشته ز غوغائے خلائق ستوه پائے کشیده ست بدامانِ کوه

شاید که ثوابِ حجّ توان خرید و از مثوبتِ آں بحظّے کامل توان رسید پادشاه
از صدقِ عقیدتے که باهل الله داشت بخدمتِ درویش رفت و در اثنائے
سخن فرمود که مرا آرزوئے حج از ضمیر سر بر زده است و ارکانِ مملکت و ملت
صلاح در توقف می بینند و استماع افتاده که ترا حج بسیار است چه شود که ثواب
یک حج بمن فروشی تا تو بنوائی برسی و من بثوابے درویش گفت من ثواب همه
حجهائے خود می فروشم پادشاه پرسید که هر حج بچندے فروشی گفت هر گامے که برداشته
ام در هر حجّے بتمام دنیا و هرچه در دنیاست سلطان گفت از دنیا و متاعِ دنیا
مقدار اندکے بیش در تصرفِ من نیست و ایں بهائے یک قدم نمی شاید
پس حجّے چگونه توانم خرید و بریں تقدیر بهائے همه حجها در خیال چوں توان
گذرانید درویش گفت شاها ثمنِ همه حجهائے من پیشِ تو آسان ست شاه
گفت چگونه گفت چوں در قضیه مظلومے عدل کنی و یک ساعت بهم داد
خواهی پردازی ثوابِ آں بمن بخش تا من ثوابِ شصت حج تو بخشم و هنوز صرفه
برده باشم و دریں سودا سودے بسیار کرده پس معلوم شد که سلطان را بعد از
اقامتِ فرائض و سنن هیچ طاعت واجب تر از اشتغال بمصالحِ بندگانِ خدا
نیست و بصفتِ نصفت زیستن و بنظرِ عدالت و حمایت در رعایا نگریستن
از همه طاعت افضل و اکمل، چه اگر حمایتِ عدالت نباشد اربابِ قوت و
شوکت دمار از ضعفائے خلق بر آرند و چوں ضعیف حالاں هلاک شوند اقویا
نیز بر جای نمانند چه معیشتِ خلائق بیک دیگر باز بسته است و انتظامِ احوالِ
مردم جز بعدل ممکن نیست ۔

عدل نور بیست کز و ملک منور گردد | وز نسیمش ہمہ آفاق معطر گردد
عدل پیش آر و مرادِ دل درویش برآر | تا ترا ہرچہ مراد ست میسّر گردد

واز فضیلت عدالت ہمیں نکتہ بس کہ عادل محبوب ہمہ مردمان ست اگرچہ از عدلِ او فائدہ بدیشان نرسیدہ باشد وظالم مبغوض جمیع جہانیان ست اگرچہ از ظلم او ضررے بدیشاں لاحق نہ شدہ باشد مصداقِ ایں حال ومقیاسِ ایں مقال قصۂ نوشیروانِ عادل وحجاجِ ظالم ست باآنکہ نوشیرواں کافرے بود آتش پرست وحجاج برفراشِ اسلام زادہ وصحابہؓ وتابعینؒ را دیدہ ہرگاہ کہ نوشیرواں را یاد کنند بروآفریں گویند بسبب عدلِ او وچوں ذکر حجاج گزرد بروے نفریں فرستند بواسطہ ظلمِ او۔

مثنوی

دادگری شرطِ جہانداری ست | دولتِ باقی زکم آزادی ست
مملکت از عدل شود پایدار | کارِ تو از عدل تو گیرد قرار
ہرکہ دریں خانہ شبے داد کرد | خانۂ فرداے خود آباد کرد

عبداللہ طاہر روزے پسر خود را گفت کہ آیا دولت درخاندانِ ما تا کے بماند پسر جواب داد کہ مادام کہ بساطِ عدل وفرشِ انصاف دریں ایوان گسترده باشد۔

قطعہ

تا بائے پادشاہ بود بر بساطِ عدل | برفرقِ او نہادہ بود تاجِ سروری
چوں دست زآستینِ تغلّب بروں کند | باشد نصیبِ گردنِ او طوقِ مُدبری

در اخبار وارد ست کہ پادشاہِ عادل سایۂ لطفِ خداست در زمین کہ پناہ می گیرد بوے ہر مظلومے ومقرّر ست کہ ہرکرا از تابِ آفتاب رنجے رسد جہتِ استراحت پناہ بسایہ می برد تا رنجِ او براحت مبدّل گردد وہمچنیں مظلوم نیز کہ از تابِ آفتابِ ستم وحرارتِ شرارتِ ظلم بہ تنگ آید بہ پناہ سایۂ الٰہ کہ عبارت از

پادشاه ست التجا نماید تا از کلفت بیداد ظالمان ببرکتِ آں ظلِ ظلیل امن و امان آسایشے و آرامشے یابد فی المثنوی المعنوی۔ نظم

شاہِ عادل سایۂ لطفِ حق ست | ہر کہ دارد عدل لطفِ مطلق ست
خلق را در سایۂ خود جائے دہ | وز شرف بر فرقِ گردوں پائے نہ

حکماء گفتہ اند عدل سویت نگاہ داشتن ست میانِ خلق یعنی گروہے را برگروہے مسلط نسازد و ہر طائفہ را در پایۂ او نگاہدارد و خدام سلاطین در اصل چہار گروہ اند اوّل اہلِ شمشیر چوں امراء و لشکریاں و ایشاں بمثابۂ آتش اند دوم اہلِ قلم چوں وزراء و کتاب و ایں گروہ بمثابۂ ہوا اند سوم اہلِ معاملہ چوں بازرگانان و محترفاں و ایشاں بمنزلۂ آب اند چہارم اہلِ زراعت و ایشاں بمثابۂ خاک اند پس ہمچناں کہ از غلبۂ یکے از ارکانِ چہارگانہ بر دیگرے مزاجِ خلق تباہ شود بغلبۂ یک گروہ ازیں اصنافِ چہارگانہ مزاجِ ملک ہم روئے بہ تباہی آرد و صلاحِ عالم و نظامِ امورِ بنی آدم منقطع و منتظم ماند۔ قطعہ

ہر یکے را ز خلق مرتبہ ایست | پیش ازیں دور یافتہ تعیین
گر کس از حدِ خویش در گزرد | فتنہا خیزد از یسار و یمین
ہر کسے را بجائے او بنشاں | پس بدولت بجائے خود بنشیں

و یکے از فضیلتِ عدل آنست کہ خاک در اجزائے سلطانِ عادل تصرف نمی کند آوردہ اند کہ یکے از علماء در مجلسِ مامون حدیثے روایت کرد کہ اشخاصِ پادشاہانِ عادل در قبر متفرق نمی شود و اجزائے ایشاں از یک دیگر نمی ریزد مامون فرمود کہ مرا در صدقِ حدیثِ نبوی شائبۂ ریبے نیست اما داعیہ دارم کہ نوشیرواں را ببینم کہ فی الواقع مظہرِ عدل بودہ و بر زبانِ معجز نشانِ حضرت

لہ ...... ۲ اہلِ حرفہ ۱۲ ۳ چپ و دست را ۱۲ ۴ آمیزش ۱۲ ۵ خواہش ۱۲

رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گذشتہ کہ من متولد شدم در زمانِ ملکِ
عادل پس عزیمت مدائن[1] کرد، چوں بدانجا رسید فرمود تا دخمہ[2] نوشیرواں
بکشادند و بدانجا در آمد دید تازہ در خاک خفتہ چنانچہ شخصے در خواب باشد
وسہ انگشتری در دست داشت بر نگین ہر یکے پندے نوشتہ اوّل آنکہ با
دوست و دشمن مدارا کن دوّم در کارہائے مشورت خردمنداں شروع منمای
سوم رعایت رعیت فرو مگزار و در روایتے دیگر آمدہ کہ لوحے از زر بالائے سر
وے آویختہ بود و بر آں لوح نوشتہ کہ ہر کہ خواہد کہ خدا ملکِ او را بزرگ
گرداند گو علمائے زمانِ خود را بزرگ گرداں و ہر کہ خواہد کہ ملک او بسیار شود
گو صفتِ عدل خود را بسیار ساز ماموں بفرمود تا آں پندہا را بنوشتند و آں
خاک را بعطر آلودہ سرش بپوشیدند و منقول ست کہ دراں دخمہ یکے از ندمائے
ماموں اجازتِ سخن طلبید و بعد از رخصت فرمود کہ عدل را خاصیتے ست کہ
بعد از وفات ضررِ خاک از کافرِ عادل باز می دارد اگر عادل بسعادتِ اسلام
مستسعد باشد چہ عجب کہ در عقبیٰ نیز ضررِ آتش از و باز دارند ماموں ایں سخن
را پسندید و فرمود تا در ذیلِ آں وصایا[3] ثبت کردند۔ **مثنوی**

عدل در دنیا نکونامی کند | در قیامت خوب فرجامی کند

اندریں عالم معظم سازدت | چوں بداں عالم رسی بنوازدت

و از جملۂ ارکانِ عدل اصغائے کلامِ دادخواہ ست یعنی گوش بر سخنِ
مظلوماں کردن و روئے عاطفت بساختنِ مہمِ ایشاں آوردن و از آں کہ
بسیار گویند ملول نباید شد و بہ تنگ نباید آمد زیرا کہ پادشاہ حکم طبیب دارد
و مظلوم بمثابۂ بیمار ست و مریض می خواہد کہ تمام احوالِ خود را پیش طبیب

[1] نام شہر ۱۲ [2] دخمہ، سردابۂ مردگاں وصندوق موتی ۱۲ [3] وصیتہا ۱۲۔

بازگوید پس اگر طبیب تمام سخن بیمار گوش نکند بر حقیقتِ مرض وے مطلع نشود و بے اطلاعِ مرض و تشخیصِ آں علاج چگونہ تواں کرد۔ بیت

تو طبیبی و منت بیمارم حالِ دل از تو چہ پنہاں دارم

آوردہ اند کہ روزے یکے با بزرگے حالِ خود باز گفت التفات نفرمود و دگر بار گفت گوش نکرد سوم بار عرض کرد گفت چند دردِ سری دہی گفت سر توئی درد کجا برم آں عزیز را خوش آمد و حاجتش روا کرد۔ فرد

سر برآوردی بدولت پائمردی کن بلطف ؛ دسترس دادت خدا افتادگا نرا دستگیر

یکے از سلاطین بزرگے را پرسید کہ می گویند ہر چیزے را زکوٰۃ ایست، زکوٰۃ سلطنت چیست جواب داد کہ زکوٰۃ پادشاہی و جہانداری آنست کہ اگر مظلومے داد خواہی نماید و متظلمے حاجتِ خود را عرض کند سخن او را اصغا فرمایند و با دبدبار او مواشاۃ سخن کنند و جوابِ درشت باز ندہند و از سخن گفتن با ضعفا و فقرا عار ندارند کہ مکالمہ با خرداں از خصالِ بزرگان ست چہ سلیمان علی نبینا و علیہ السلام در موکبِ سلطنت با شرفِ نبوت سخنِ مورِ ضعیف استماع فرمود۔ فرد

نظر کردن بدرویشاں بزرگی را بیفزاید سلیماںؑ با چناں حشمت نظرہا بود با مورش

آوردہ اند کہ پادشاہے بود در دار الملکِ چین بزیورِ عدل آراستہ و نہالِ حالش بصفتِ نصفت پیراستہ۔ بیت

ستم را زیاں عدل را سود ازو خدا راضی و خلق خوشنود ازو

ناگاہ آفتے بحسِ سامعہٴ او راہ یافت و گرانی در گوشِ او پدید آمد ارکانِ دولت را جمع کرد و چناں زار بگریست کہ جملہ حاضران بر حالِ وے بگریہ آمدند و از برائے تسلیہٴ او تدبیرہا انگیختند ملک فرمود کہ شما گماں مبرید کہ من بر فوت

۱؎ غمخواری ۱۲ ۲؎ بر بنی ما دیرو وے سلام باد ۱۲ ۳؎ لشکر ۱۲

حسن سمع میگیرم چہ میدانم کہ عاقبت کار فتور و قصور بقوای و حواس راہ خواہد یافت پس بر بطلان چیزے ازاں مرد خردمند چگونہ اندوہ گیں شود گریۂ من برائے آنست کہ ناگاہ مظلومے دادخواہ بر درگاہ فریاد کند و صدائے استغاثۂ او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد و من عنداللہ مواخذہ باشم اما دریں باب فکرے کردہ ام بفرمائید تا دریں دیار ندا کنند کہ کسے بغیر دادخواہ جامۂ سرخ نپوشد تا بداں علامت بر حال مظلوماں اطلاع یابم و بداد ایشاں برسم۔ شعر

دادِ مظلوماں بدہ مقصودِ محروماں برآر　　　دین و دنیا را بدیں داد و دہش معمور دار

و بسیار بودہ کہ بیک داد کہ دادہ اند و بفریادِ مظلومے کہ رسیدہ اند از عقوبت عقبیٰ برات نجات یافتہ اند۔ چنانچہ در اخبار آمدہ کہ سلطان ملک شاہ سلجوقی روزے بر کنارِ زندہ رود[۱] شکار می کرد زمانے بجہت استراحت در مرغزارے فرود آمد از ملازمانِ سلطان ملک شاہ غلامے کہ حاجب خاص بود بدیہے در آمد گاوے دید کہ بر کنارِ جوی می چرید بفرمود تا آں گاؤ را گرفتہ بکشتند و قدرے گوشت ازاں کباب کردو آں گاؤ از آنِ عجوزۂ بود کہ معیشت او با چہار یتیم کہ داشت از شیر او حاصل می شد چوں ازاں واقعہ خبردار شد از خود بے خبر گشتہ بیامد و بر سر پلے کہ گذر سلطان برآں بود منتظر بنشست ناگاہ کوکبۂ دولت ملک شاہی برسید برجست و عنانِ مرکبِ سلطان بگرفت ہماں غلام حاجب تازیانہ برآورد و خواست کہ برآں عجوزہ بزند و منع کند سلطان گفت بگذار کہ مظلوم و بیچارہ می نماید تا بنگرم کہ تظلم[۲] او چیست و دادِ او ز دستِ کیست پس روی بہ پیرزن آورد کہ سخن گوی پیرزن بحکم آں کہ گفتہ اند۔

مصرع

مظلوم دلیر باشد و چیرہ زباں

---

[۱] جمع قوت ۱۲ [۲] ندی کا نام ۱۲ [۳] یعنی فریاد ۱۲۔

زبان بکشاد کہ اے پسر الپ ارسلان اگر دادِ من بر سرِ پل زندہ روندہی
بعزت وجلالِ احدیت کہ بر سرِ پل صراط تا انصاف خود از تو نستانم دست
مخاصمت از دامنِ تو کوتاہ نکنم نیک اندیشہ کن کہ ازیں دو سرِ پل کدام اختیار میکند
فرد۔ انصافِ خود دادِ من امروز بدہ بدہی بہ از آں بود کہ بستانند زت
سلطان از ہیبتِ ایں سخن پیادہ شد وگفت زنہار اے مادرِ من طاقتِ
جواب آں سرِ پل ندارم بگوی تا بر تو کہ ستم کردہ است تا دادِ تو از و بستانم پیرزن
گفت اے ملک ہمیں غلام کہ بحضور تو تازیانۂ عقوبت بر سرِ من کشید چشمۂ عیشِ
مرا مکدر ساختہ است وگاوے کہ معیشتِ من ویتیمانِ من از شیرش مہیا بودے
بکشت وکباب کرد ملک شاہ بفرمود تا غلام را سیاست کردند وعوض یک ماده
گاؤ ہفتاد گاؤ از حلال تر وجہے بدو دادند وبعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت
پیرزن در ہنوز در حیات بود نیم شبے بر سرِ قبر وے آمد وروئے نیاز بقبلۂ دعا
آوردہ گفت الٰہی ایں بندۂ تو کہ دریں خاک ست وقتے کہ من درماندہ بودم دست
من بگرفت حالا او درماندہ است تو بکرم دستگیریِ او کن من بیچارہ بودم او
با عاجزیِ مخلوقیتِ خویش بر من بخشود ایں زمان او بیچارہ است تو با قوتِ
خالقیت خود بر و بخشائی ۔ یکے از جملۂ عباد ملک شاہ را بخواب دید پرسید کہ
خدائے تعالیٰ با تو چہ کرد فرمود اگر دعائے آں پیرزن بفریادِ من نرسیدے
از چنگالِ عقابِ عقوبت خلاص ممکن نہ بودے۔

مثنوی

گفت کہ بر رہگذر آں گندہ پیر | گر بدعائم نشدے دست گیر
بے نظرِ رحمتِ پادشاہ | حالِ منِ غمزدہ بودے تباہ
دادِ من او را بدعا رہ نمود | فیضِ دعایش درِ رحمت کشود

لہ زندگی ۱۲ ۲ہ عبادت کرنے والے ۱۲ ۳ہ طائر ایست تیز پر ۱۲ ۴ہ نہایت پیر ۱۲۔

رکنِ دیگر محافظتِ حکم الٰہی ست یعنی دادے کہ دہد باید کہ موافق و مطابقِ احکام شرع باشد و در خشم و رضا جانبِ حق نگذارد کہ حکم او بالائے ہمہ حکمہاست ہر کہ سر از حکمِ حق نہ پیچد ہیچ کس نہ تواند کہ سر از حکمِ او بپیچد۔ فرد

ہر جا کہ پادشاہ و سلاطین و سرورست
محکومِ آستانِ درِ کبریائے اوست

نقل ست کہ در ایامِ خلافتِ مامون کسے گناہے کردہ بود و از اں شہر فرار نمودہ برادرِ او را پیشِ مامون حاضر کردند مامون حکم کرد کہ برادرِ خود را حاضر کند و گرنہ او را بعوضِ برادر بقتل رسانند آں شخص گفت اے خلیفہ اگر عامل تو خواہد کہ مرا بکشد و تو حکم فرستی بدو کہ فلاں را بگزار آں عامل مرا بگزار د یا نے گفت بلے بگزارد گفت پس من حکم آوردہ ام از پادشاہے کہ تو بعنایتِ او حاکمی کہ مرا بگزاری گفت نشانِ تو کو گفت نشانِ من ایں ست کہ خدائے تعالیٰ جلّ جلالہٗ می فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی[1] یعنی ہیچ کس را بگناہِ دیگرے نگیرید مامون متأثر شد و بگریست و گفت او را بگزارید کہ حکمِ محکم و نشانِ مبرم آوردہ است اَلَا لَهُ الْحُكْمُ[2] وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِيْنَ[3]۔ رباعی

حکمے کہ آں ز بارگہِ کبریا بود۔
بالاتر از مقولۂ چون و چرا بود
حکمے کہ صادرست ز دیوانِ لم یزل
خود زہرۂ مخالفتِ آں کرا بود

(4) آوردہ اند کہ عمرو لیث یکے را از سخن صاحبِ غرضے محبوس ساختہ بود مادرِ آں کس عرضہ داشتے نوشتہ بر سرِ راہِ عمرو بایستاد چوں عمرو رسید پیر زن بتعجیل کاغذ بازی کرد کہ بدستِ عمرو بدہد مرکبِ عمرو تند بود در رمید عمرو متغیر شد و بفرمود تا آں ضعیفہ را دور کردند و از آنجا در گذشت باز عجوزہ بر سرِ راہ آمد و بایستاد تا عمرو بازگشت و دیگر بارہ پیش آمد و تظلم نمود عمرو پرسید کہ ایں چہ کس ست گفتند

---

[1] اور نہیں اٹھاتا کوئی اٹھانے والا دوسرے کا گناہ ۱۲ [2] آگاہ ہو کہ اسی کا حکم ہے [3] اور وہ اچھا حاکم ہے ۱۲

مادرِ فلاں محبوس ست عمرو از و متغیّر بوده روی بگردانید و بدو ملتفت نشد پیرزن گفت اے ملک حکم تو در بارۂ پسر بیگناہِ من چیست گفت آں کہ اورا صد چوب بزنند و رویش سیاہ کنند و گردِ شہر بگردانند و ندا کنند کہ سرکہ درحضرت سلطان عاصی شود سزائے وے این ست پیرزن گفت ایں حکم تو میکنی گفت آرے من ایں حکم می کنم گفت پس حکم خدا کجا باشد کہ ہر حکم کہ تو خواہی کنی ہیبتِ ہیبتِ ایں سخن لرزہ بر عمرو افتاد و بے ہوش شد چوں باخود آمد بفرمود تا محبوس را از زنداں بیروں آوردند و خلعتِ خاص بدو پوشانیدہ بر مرکبِ خاصہ سوار کردند و گفت آں را در شہر و بازار بگردانید و منادی کنید کہ ہر حکم کہ خدا کند عمرو لیث کہ باشد کہ خلافِ آں در خاطر گرداند۔

فرد

اوحاکم ست و ماہمہ محکومِ حکمِ او	ماراچہ اعتبا بود حکمِ حکمِ اوست

رکنِ دیگر خلوصِ نیت ست در بابِ رعیت و بہ نیک خواہی ایشاں مائل بودن چہ نیتِ پادشاہ را دریں باب اثرے تمام ست اگر نیتِ عدل کند برکت و جمعیت نتیجہ دہد و اگر نعوذ باللہ خلاف ایں باشد برکت از محصول برود و عقدِ جمعیتِ رعیت گسیختہ گردد و شیخ مصلح الدین سعدی رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ[1] ایں معنی را در سلکِ نظم کشیدہ

مثنوی

دراں کوش تا ہر چہ نیت کنی	نظر در صلاحِ رعیت کنی
کہ سلطاں اگر نیت بد کند	ہمہ جہانبانی برہم زند

آوردہ اند کہ پادشاہ قبا د روزے در شکار از لشکر جدا افتاد و ہوا گرم شد او از تشنگی بے طاقت گشتہ ہر طرف می نگریست و سایۂ و سرچشمہ می طلبید از دور سیاہی بہ نظرش درآمد مرکب بداں طرف راند خیمۂ کہنہ دید درمیانِ بادیہ

[1] خوش کرے اللہ روح اس کی ۱۲۔

زده و پیرزنے با دختر خود در سایۂ آں نشستہ چوں قباد برسید آں زن از خیمہ بیروں دوید و عنانش گرفتہ فرود آورد و ماحضرے کہ داشت حاضر کرد قباد طعامے خورد و آبے بیاشامید خواب برو غلبہ کرد لحظہ بیارامید چوں از خواب درآمد بیگاہ شدہ بود شب ہمانجا اقامت نمود بعد نماز شام گاوے از صحرا بیامد و دخترک آں زال آں گاؤ را بدوشید شیر بسیار حاصل شد چنانچہ قباد را عجب آمد و باخود گفت ایں جماعت بجہت آں در صحرا نشستہ اند تاکسے بر سر ایشاں اطلاع نیابد ہر روز چندیں شیر از گاوے می گیرند اگر در ہفتہ یک روز بسلطان دہند مالِ ایشاں را خللے نمی رسد و خزانہ را توفیرے می شود نیت کرد کہ چوں بدار الملک برسد آں مواضعہ را بر رعیت نہد۔ چوں صباح شد دخترک گاؤ را گرفت و بدوشید اندکے شیر فرود آمد فریاد برآوردہ پیش مادر دوید کہ اے مادر روی بدعا آر کہ پادشاہِ ما نیت ظلم کردہ است قباد تعجب نمود و گفت از چہ دانستی گفت بامداد گاو ما بسیار شیر دادے امروز اندک ہرگاہ کہ پادشاہ نیت بد کند حق سبحانہٗ و تعالیٰ برکت بردارد قباد گفت راست گفتی و آں نیت از دل بیروں کرد و گفت برو و بر سرِ کارِ شو پس دختر برخاست و دیگر بار گاؤ را بدوشید شیر بسیار حاصل شد بارے دیگر پیشِ مادر دوید و مژدۂ نیکو نیتی پادشاہ بوے رسانید و ازینجا گفتہ اند کہ ملکِ عادل بہتر ست از ابرِ بارندہ و آفتابِ تابندہ حکیم فردوسی گوید۔ مثنوی

ہر آں نم کز ابرِ بہاراں بود ۔۔۔ در اندیشۂ شہریاراں بود
چو بدگردد اندیشۂ بادشاہ ۔۔۔ نیابد زمیں نم بوقت از ہوا
چو عادل بود شہ ز سختی منال ۔۔۔ کہ عدلش بہ است از فراخیِ سال

و در ہمیں معنی نقل کردہ اند از بہرام گور کہ وقتے در ہوائے گرم بدر باغے

رسید پیرے کہ باغبانی کردے آں جا حاضر بود گفت اے پیر دریں باغ انار
ہست گفت آرے بہرام فرمود کہ قدحے آب انار بیار پیر برفت و فی الحال
قدحے پر از آبِ انار کردہ بیروں آورد و بدست بہرام داد بہرام بیاشامید و
گفت اے پیر سالے ازیں باغ چند حاصل می کنی گفت سہ صد دینار گفت بدیوان
خراج چہ می دہی گفت بادشاہِ ما از درخت چیزے نمی گیرد واز زراعت عشر می
گیرد بہرام با خود اندیشہ کرد کہ در مملکتِ من باغ بسیارست و در ہر باغے
درخت بے شمار اگر از حاصلِ باغ نیز عشر بدیوان دہند مبلغے حاصل می شود
و رعیت را چنداں زیانے نمی رسد بعد ازاں بفرمایم تا خراج از محصولِ باغات
نیز بگیرند پس باغبان را گفت قدحے دیگر آب انار بیار باغبان برفت و
و پس از مدتے قدحے آب آورد بہرام گفت اے پیر نوبتِ اول رفتی و زود
آمدی و ایں نوبت انتظارِ بسیار دادی و برابرِ آں آب نیاوردی پیر بدانست
کہ آں جوان بہرام ست گفت اے جوان گناہ از من نبود از پادشاہ بود کہ
دریں وقت نیتِ خود را تغیر دادہ و اندیشۂ ظلم فرمود لاجرم برکت از میوہ
بیروں رفتہ من نوبتِ اول از یک انار آں ہمہ آب گرفتم و دریں کرت از
دہ انار برابرِ آں حاصل نشد بہرام ازیں سخن متاثر گشت و آں اندیشہ را از
دل بیروں کرد و گفت اے پیر یک بار دیگر برو و مقدارے آبِ انار بیار
پیر بباغ رفت و بزودی آمد خنداں و قدحِ مالامال از آبِ انار آورد و
بدست بہرام داد و گفت اے سوار عجب حالے ست کہ پادشاہِ ما آں نیتِ
ظلم را تغیر داد و فی الحال اثرِ برکت ظاہر شد از یک انار ایں قدح پر آب شد
بہرام صورتِ حال با پیر درمیاں نہاد و قصۂ نیتِ خود و تغیرِ آں را باز گفت
و ایں سخن از آں ملکِ دولتمند بر صفحۂ روزگار یادگار ماند تا سلاطین ازیں سخن

پندپذیر شوند و نیت بر صلاحِ حالِ رعیت مقصور دارند۔ شعر

هر شاه که او نیت خود راست کند — باید ز خدای آنچه درخواست کند

حکما فرموده اند که عدل خوب ترین فضیلتے ست و ظلم زشت ترین رذیلتے
و نتیجهٔ عدل بقائے ملک و وسعتِ مملکت ست و معموریِ خزائن و آبادانیِ قری
و مدائن و ثمرهٔ ظلم زوالِ مملکت ست و خرابیِ ممالک، در وصایائے ہوشنگ بن
سیامک که به پسر خود را فرموده مذکور است که اے پسر باید که آیتِ ظلم را مطموس و
رایتِ جور را منکوس داری و از ناوکِ آهِ مظلومانِ ستم رسیده و نالهٔ زارِ محرومانِ
محنت کشیده پرهیزی که گفته اند۔ بیت

آنچه یک پیرزن کند به سحر — نکند صد هزار تیغ و تبر

و از سوءِ خاتمت و وخامتِ ظلم و ستم اندیشه کن که جور سببِ تغییرِ دولت
و تبدیلِ نعمت ست و در طلبِ مال که با مالِ هر کس دوستی فرود هر جنس ست
با رعیت مناقشه منمای که بے شائبهٔ شک و غائلهٔ شبهت۔ بیت

از رعیت شهی که مایه ربود — بن دیوار کند و بام اندود

اربابِ حکمت درین باب مثلے پرداخته اند و اہلِ ظاہر آن را حکایتے ساخته
که سلطان محمود با ارکانِ دولتِ خود گفت که ابله ترین مردمان پیدا کنید بزرگانِ
درگاهِ او حکما و زیرکان و خوش طبعان را با طراف و اکنافِ مملکت فرستادند
و ایشان متوجه شده باستعلامِ این چنین کسے مشغول بودند و در استکشافِ
احوالِ جهال و احمقان مبالغه می نمودند تا آخر شخصے را دیدند که بر شاخِ درختے
برآمده و تبر بر بنِ آن شاخ می زند تا گسیخته گردد و معلوم بود که اگر آن شاخ
بگسلد هر آئینه آن کس از سرِ شاخِ بلند بر زمین افتد و اگر فرضا هزار جان داشته
باشد یکے را بسلامت نبرد همه اتفاق کردند که این کس ابله ترین عالم ست او را

را گرفتہ نزد سلطان بردند و صورتِ حال بموقف رسانیدند سلطان فرمود کہ ازو ابلہ ترے ہست گفتند حضرتِ سلطان بیان فرماید گفت حاکم ظالم کہ بجور و تعدّی رعیّتِ خود را برانداز د خود را بدیں واسطہ منکوب و پریشان حال سازد۔

رعیّت چو بیخند و سلطاں درخت (مثنوی) درخت اے پسر باشد از بیخ سخت

تبر بر بنِ آں درختے مزن | کہ بالائے شاخش گرفتی وطن
کہ چوں سست گردید بیخ درخت | زپا اندر آید بیک باد سخت
کسے کو جفا و ستم می کند | یقین ست کو بیخ خود می کند

در امالیِ خواجۂ امام کہ خطیبِ مدنی گفتند سے مذکورست کہ در شہرِ سمرقند ظالمے بود خلائق از جفائے او در عذاب و از تعدّی بے نہایتش در شکنجۂ عقاب بودند چوں شکایتِ ظلم و عُدوانِ او بدرگاہِ حضرت آفریدگار عزّ اسمہٗ بسیار شد شبے در غرفۂ خویش بر تختِ خفتہ بود تیرے از ہوا فرود آمد و بر سینۂ دے خورد چنانچہ از پشتش گذشت[1] و فی الحال ہلاک شد صباح آں تیر از سینۂ دے بیروں کشیدند بر آں نوشتہ بود

شعر

تَبْغِي وَلِلْمَبْغِيِّ سِهَامٌ مُنْتَظِرٌ | أَنْفَذُ فِي الْأَضْلَاعِ مِنْ وَخْزِ الْإِبَرِ

یعنی ستم می کنی و برائے ستمگاراں تیرہا مقررست کہ در اعضا زود تر از سوزن فرو می رود و بزرگے ایں معنی را بریں سیاق نظم فرمود

قطعہ

ہاں اے نہادہ تیرِ جفا بر کمانِ ظلم | اندیشہ کن ز ناوکِ دلدوز در کمیں

لہ غالب ہے نام اس کا ۱۲ ؎ ای نزا از دنشد یعنی وہ تیر اس کے جسم کے بیچ سے نکل گیا ۱۲ ؎ ظلم کرتا ہے تو اور مظلوموں کے پاس تیر ہیں جن کا انتظار رہتا ہے بہت سمانے والے ہیں اعضا میں سوئیوں کے سمانے سے زیادہ مراد تیروں سے تیر آہ ہیں مصنف نے پہلی بصیغۂ فاعل پڑھکر ستمگاری معنی لیے اگر روایت پہنچی تب تو کلام نہیں ورنہ صیغۂ مفعول مظلوم کے معنی میں اچھا معلوم ہوتا ہے واللہ اعلم بیت بحر رجز مثنوی سے ہے تقیہ ۱۵

گر تیر تو ز جوشنِ فولاد بگذرد | پیکانِ آہ بگذرد از کوہِ آہنین

و حکیم خاقانی چہ زیبا گفتہ است

نظم

بترس از تیر بارانِ ضعیفان در کمینِ شب | کہ سر گر ضعف نالان تر توی تر زخمِ پیکانش
بترس از آہِ مظلومی کہ پیدا ہست و خونبارہ | تو خوش خفتہ بہ بالین و آمد سیلِ بارانش

الحمد للہ کہ بدولتِ شاہزادہ کامگار ر داشتہ حضرتِ پروردگار جائے آں دارد کہ جہانیاں بنازند و ساکنانِ دیارِ مرو بلکہ تمام اہالیِ خراسان از کمالِ شادمانی سرافرازند کہ آثارِ عدل و انوارِ فضلش باقطارِ جہاں رسیدہ و فراشِ اقبالش بساطِ شفقت و شادروانِ عاطفت در بسیطِ گیتی باز کشیدہ اعالی از مملکتِ پایدارِ او می نازند و اعادی از ہیبتِ تیغِ آبدارش می گدازند قطعہ

معینِ دولت و ملت ابوالمحسن شہنشاہے | کہ باشد رایتِ قدرش فراز از قبۂ خضرا
زمیں از عدلِ او تازہ زماں ز فیض او خرم | رعیت شاد و ملک آباد و خلق آسودہ ز اعدا
زہے دارائے دیں پرور کہ بر منشورِ اقبالش | کشیدہ کاتبِ حکمِ ازل طغرائے استعلا
ہمیشہ تا بود دوراں ہمیشہ تا بود گردوں | بود گردوں ترا تابع بود دوراں ترا مولا

باب شانزدہم[1] در عفو

و آں ترکِ عقوبت گنہ گار ست در حالِ قدرت بر و. و ایں خصلت در فضیلت بر جملہ خصائل فائق ست و حق سبحانہ و تعالی پیغامبر خود را صلی اللہ علیہ وسلم بدیں صفت امر کرد کہ خُذِ[2] الْعَفْوَ فرا گیر سیرتِ عفو را و تجاوز از گناہے کہ بہ نسبتِ تو کردہ باشند

بقیہ صفحہ ۵ کا حاشیہ مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن ۱۲ مولانا محمد ہادی علی رحمۃ اللہ تعالی - ۲؎ اختیار کر و عفو کو ۱۲

عادت کن واز این بود که حضرت رسالت پناه صلوات الله وسلامه علیه در روز فتح مکہ ہمہ صنادید قریش را کہ انواع ایذا و آزار بدو رسانیدہ بودند آزاد کرد کہ اَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ و دلہائے ایشاں را بمژدہ عفو شاد گردانید کہ لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ

رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم جز نیکیِ خلق و نیک خوئی نکنیم
وانہا کہ بجائے ما بدیہا کردند ما با ایشاں بجز نکوئی نکنیم

حکماء گفتہ اند ہر چند گناہ بزرگتر ست فضیلت عفو کنندہ زیادہ تر ست آوردہ اند کہ یکے از گنہگاراں نزدیک ملکے از ملوک عرب آمد و حال آں کہ چند کس را از اقربائے ملک کشتہ بود ملک گفت بسے جرأت ست کہ باوجودِ گناہان بزرگ کہ از تو بہ نسبتِ من و خویشانِ من صادر شدہ از عقوبتِ من نترسیدی و نزدیکِ من آمدی جواب داد کہ جرأتِ من در آمدن بحضرتِ تو و نا ترسیدن از عقوبتِ تو جہت آنست کہ می دانم ہر چند کہ گناہِ من بزرگ ست عفوِ تو ازاں بزرگتر خواہد بود ملک سخنِ او را پسندید و گناہانِ او را عفو فرمودہ بمواہبِ عنایتش مستظہر گردانید یکے از محرمانِ ملک سوال کرد کہ بر چنیں خصمے قادر شدی و از و انتقام نکشیدی و سخنِ او فریفتہ گشتی گفت نہ چنیں ست با خود تامل کردم کہ اگر از و انتقام کشم نفسِ من شاد شود و تشفی یابد و اگر عفو کنم دلِ او شاد گردد و مرا نیک نامیِ دنیا و ثوابِ عقبیٰ حاصل آید دانستم کہ

مصرع

در عفو لذتے ست کہ در انتقام نیست

از مامون خلیفہ منقول ست کہ اگر مرداں بدانند کہ ما را چہ لذتے ست در عفو کردن وجہ بہجتے از سرِ گناہ کہ در گذشتن ہر آئینہ تحفہ درگاہ ما بجز گناہ نیارند

ل درود خدا کے ہوں اور سلام ان پر اس کا ۱۲ ۲ تم چھوڑے ہوئے ہو ۱۲ ۳ نہیں ہے سرزنش تم پر آج کے دن ۱۲

(قطعہ) ماراچہ لذتے ست ز عفو گناہگار | مجرم گر ایں دقیقہ بداند کہ مبدرم
پیوستہ نزد ما گنہ آرد باعتذار | ہموارہ ارتکاب جرائم کند بعمد

اسکندر از ارسطو پرسید کہ درباب فلاں گنہگار چہ می گوئی حکیم گفت اے ملک اگر گناہ نبودے صفت عفو کہ بہترین فضیلتے ست از کسے ظاہر نشدے پس گناہ آئینۂ عفوست و گنہگار سبب ظہور آں صفت شدہ دربارۂ او باید کہ ایں معنی بظہور رسد

فرد

گناہ آئینۂ عفو و رحمت ست اے شیخ | مبیں بچشم حقارت گناہ گاراں را

اسکندر گفت عفو در چہ وقت نیکوست گفت در وقت قدرت و ظفر بر خصم تا بداں عفو شکر گذاری ظفر کردہ باشد۔ و در حکایت آمدہ کہ پادشاہے بر دشمن خود ظفر یافت و او را اسیر کردہ در معرض عتاب باز داشت پادشاہ ازو پرسید کہ خود را چوں می بینی جواب داد کہ خدای چیزے دوست می دارد کہ آں عفوست و تو چیزے دوست می داشتی کہ آں ظفرست پس چوں حضرت عزت ظفرے کہ دوست میداشتی بتو ارزانی فرمودہ عفوے کہ او دوست می دارد تو نیز بجای آر پادشاہ ایں سخن را پسندیدہ و او را آزاد کرد و پس ملوک جہاندار را باید کہ ترک مجازات بدی بہ نسبت مجرم بر دل بے غل آساں سازند و بشکرانۂ قدرت بر انتقام گناہگار خجلت زدہ را بہ بشارت عفو بنوازند کہ عادت سلاطین گذشتہ و طریقۂ ملوک عالم آرای چنیں بودہ۔

شعر

ز ابتدائے دو عالم تا بعہد پادشاہ | از بزرگاں عفو بودست و از خرداں گناہ

آوردہ اند کہ یکے از مقرباں پادشاہ جرمے کردہ بود و در معرض تادیب و تعذیب افتادہ۔ وزیر آں پادشاہ بایکے از خواص دربارۂ آں مجرم مشاورت می کرد آں شخص گفت اگر بندہ بجائے پادشاہ بودے حکم سیاست کردے شاہ فرمود کنوں

چون تو بجائے من بعینی کردار من باید کہ بخلاف کردار تو باشد من او را عفو کردم
چہ اگر گناہ از وبد نمود عفو از من نیک می نماید۔ فرد

گر عظیم ست از فرودستاں گناہ   عفو کردن از بزرگاں اعظم ست

و ہر گاہ کسے در گناہے کہ از و صادر شد تامل کند و داند کہ بعفو خدای محتاج
ست باید کہ عفو خود را از گنہگار دریغ ندارد تا خدای نیز عفو خود بوے ارزانی فرماید

اگر تو قع بخشائش خدا داری (فرد) زروئے عفو و کرم بر گناہگار ان بخش

آوردہ اند کہ پادشاہے یکے را بعملے فرستادہ بود و از وے طوریکہ پادشاہ را نا
پسندیدہ بود صادر شد پادشاہ او را عزل کردہ بفرمود تا بندش کردند و در پائے
تخت آوردند آغازِ عتاب و خطاب کرد آں بیچارہ گفت اے شاہ اندیشہ کن کہ ترا
ہم فردا در موقف عتاب نزد رب الارباب باز خواہند داشت تو دراں وقت چہ
چیز دوست بداری گفت عفوِ الٰہی گفت پس درحق من ہم عفو فرمای کہ عفوِ الٰہی باز
بستہ است بعفوِ پادشاہی۔ فرد

من پیش تو مجرم تو در پیشِ خدای   گر عفو کنی حق ز تو ہم عفو کند

پادشاہ را ایں سخن پسند افتاد و او را بند برداشت و تربیت کردہ باز بر سر
عمل فرستاد۔

مثنوی

عفو فرمودن مبارک خصلتے ست   ہر کہ دارد عفو صاحب دولتے ست

دل ز نور عفو روشن می شود   وز نسیمش سینہ گلشن می شود

دوست دارد عفو را پروردگار   آنچہ ایزد دوست دارد دوستدار

و عفو در حدے از حدود الٰہی نشاید بلکہ دراں محل قہر و غضب بکار آید

اگر آں جرم را حدیست شرعی   نباید داشت آنجا عفو مرعی

کہ عفو او دراں اجرائے حدست   بلا را حدِ شرعی ہمچو سدست

باب هفدهم در حلم

یکے از اخلاقِ الٰہی حلم ست کما[1] قال الله تعالیٰ اِنَّ[2] اللهَ غفورٌ حلیمٌ و جملہ انبیاء و اولیاء را ازیں صفت نصیبے دادہ اند تا بقوتِ آں سورتِ غضب را کہ مفسدِ ایمان و پیشرو لشکرِ شیطان ست شکستہ اند و در حدیث آمدہ کہ قوی ترین شمانہ آنکس باشد کہ مرداں را بیفگند و از پای در آرد قوی تر آنکس ست کہ در حالِ غضب خود را بیفگند و مالک نفسِ خود باشد۔

شعر

مردی گماں مبر کہ بزورست و پُردلی ۔۔۔ با خشم اگر برآئی دانم کہ کاملی

در کتابِ انجیل مذکورست کہ ملوک را واجب بود کہ نفسِ خود را ریاضت دہند بحلم و رام سازند در فرماں برداری تا ہرچہ بشنوند کہ خلافِ رضائے ایشاں باشد در خشم نشوند زیرا کہ ایشاں را قدرت و توانائی ہست و زیردستاں مطیع ایشاں اند اگر خشم زیردستِ حلم نباشد و غضب محکومِ بردباری نبود بہر قولے و فعلے خشم گیرند ہر آئینہ مردم مستاصل[3] شوند و ملک را رونق نماند و بس زیبا گفتہ اند

بردباری خزینۂ خردست ۔۔۔ (مثنوی) ہر کرا حلم نیست دیو و دوست

دیو بندست حلم اگر دانی ۔۔۔ غضب از دست اوست زندانی

مردِ حلیم آن ست کہ سیلابِ غضب او با آں کہ کوہِ شامخ[4] اگر در مہر او افتد برکند ست او را از جای نتواند بردن دائرہ خشم با وجود آنکہ کرۂ اثیر[5] از التہابِ آں در خطرست در وے تصرف نتواند کردہ و بے مددِ حلم آتشِ غضب ہیچ سلطانے

[1] جیسا کہا اللہ تعالیٰ نے ۱۲ [2] بے شک اللہ تعالیٰ بخشنے والا بردبار ہے ۱۲ [3] جڑ سے اکھڑ جائیں یعنی اجڑ جائیں ۱۲ ۴ [5] یعنی آتش یا آسمان ۱۲۔

نیابد وے معاونت بردباری ہیچ جا کہے بارِ گفت وگوی رعایا برنتابد پس پادشاہِ عادل آنست کہ حلم را زیورِ روزگارِ خود سازد و بدستیاریِ او بنیادِ خشمِ عالم سوز را برانداز د

مثنوی

چو حلم اندر آمد غضب گشت پست | غضب را ہمیں بردباری شکست
ستونِ خرد بُردباری بود | سبک سر ہمیشہ بخواری بود

از سلیمانِ وراق نقل کردہ اند کہ گفت روزے در خدمتِ مامون بودم نگینے از یاقوت دیدم کہ طولِ او چہار انگشت و عرضِ او دو انگشت و در صفا و روشنی چوں خورشیدِ تاباں و ناہید درخشاں بود پس زرگرے را بخواند و گفت خاتمے بساز کہ ایں یاقوت نگینِ آں تواند بود زرگر یاقوت برگرفت و برفت قضارا روزے دیگر ہم در خدمتِ وے بودم کہ ازاں انگشتری یاد کرد بفرمود تا زرگر را بیاورند چوں زرگر حاضر شد دیدم کہ رعشہ بروے افتادہ است و چوں بیدمی لرزد مامون پرسید کہ سببِ تغیّرِ تو چیست گفت مرا امان دہ تا بگویم گفت امان دادم زرگر نگین بیروں کرد بہ چہار پارہ شدہ گفت اے خلیفہ انگشتری ساختم و خواستم کہ نگین را بر نگیں داں برم از دستِ من بر سنداں افتاد و چہار پارہ شد مامون تبسّم کرد و گفت بر و و ایں را چہار انگشتری ساز و نزا دریں ہیچ گناہے نیست و ایں صورت کہ از مامون صادر شد غایتِ حلم و بردباری ست

(مثنوی)

حلم سرمایۂ کمال بود | سببِ عزّت و جلال بود
حلم شادی فزائے ہر خجل ست | مومیائی ہر شکستہ دل ست

نوشیرواں از ابوزرجمہر پرسید کہ حلم چیست گفت نمک خوانِ اخلاق ست چہ حروفِ آنرا چوں برگرداند ملح شود چنانکہ ہیچ طعامے بے ملح مزہ ندہد ہیچ

۵۷ کاغذ برندہ و نویسندہ و مرد بسیار تبسّم ۱۲۔

خلقے بے حلم جمال نماید نوشیرواں گفت علامت حلم کدام ست گفت علامت حلیم راسہ نشانہ ست یکے آنکہ اگر ترشروئے سخت گوئے با او سخن تلخ درمیان آرد او در برابر آں جواب شیریں برزباں راند و اگر بفعل نیز او را برنجاند بازائے آں با او احسان نماید

قطعہ

با تو گویم کہ چیست غایت حلم | ہر کہ زہرت دہد شکر بخشش
ہر کہ بخراشدت جگر بجفا | ہمچو کان کریم زر بخشش
کم مباش از درخت سایہ فگن | ہر کہ سنگت زند ثمر بخشش

علامت دوم آں ست کہ در عین آنکہ آتش خشم زبانہ زدن گیرد وصولت غضب وسطوت آں بغایت رسد خاموش گردد و ایں دلیل اطمینان دل و تسکین روح ست درویشان سالک علاج غضب بدیں نوع کردہ اند نشانہ سوم فروخوردن خشم ست اگر کسے فی الواقع قابل عقوبت بود

آوردہ اند کہ روزے نوبادہ بوستان ولایت باکورہ باغستان ہدایت سبط نبی و نجل ولی حسین ابن علی رضی اللہ عنہما با جمعے مہمانان از اشراف عرب بر سر خوانے نشستہ بودند خادمش با کاسہ آش گرم درآمد از غایت دہشت پایش بحاشیہ بساط درآمد و کاسہ از دستش بر سر شاہزادہ افتاد و آشہا بر رخسارہ مبارکش فروریخت امام حسینؓ از روئے تادیب نہ از راہ تعذیب در و نگریست بر زبان خادم جاری شد وَالْکَاظِمِیْنَ الْغَیْظَ[1] حسینؓ گفت خشم فروخوردم خادم گفت وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ گفت عفوت کردم خادم تتمہ آیت برخواند وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِیْنَ حسینؓ گفت از مال خودت آزاد کردم و مونت معیشت

[1] خوش رہے اللہ دونوں سے ۱۲ اور رکھانے والے غصے کے ۱۲ اور معاف کرنے والے آدمیوں کو ۱۲ اور خدا دوست رکھتا ہے احسان کرنے والے کو ۱۲

تو بر ذمۂ خود لازم گردانیدم۔ (مثنوی)

بدی را مکافات کردن بدی | بر اہل صورت بود بخردی
بمعنی کسانیکہ پے بردہ اند | بدی دیدہ و نیکوئی کردہ اند

در اخبار آمدہ کہ از حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا و علیہ السلام سوال کردند کہ سخت ترین ہمہ چیزہا چیست جواب داد کہ خشم خدا گفتند بچہ چیز از غضب الٰہی ایمن تواں شد فرمود کہ بترک غضب خویش و حضرت مولوی در مثنوی اشارتے بدیں معنیٰ فرمود۔ نظم

گفت عیسیٰ را یکے ہشیار سر | چیست در ہستی زجملہ صعب تر
گفت اے جاں صعب تر خشم خدا | کہ ازاں دوزخ ہمی لرزد چو ما
گفت زیں خشم خدا چہ بود اماں | گفت ترک خشم خود اندر زماں
ترک خشم و شہوت و حرص آوری | ہست مردی و رہ پیغمبری

و بباید دانست کہ غضب در بسیار مواضع از حلم بہتر ست چہ غضبے کہ از جہت حرص و طمع یا بواسطۂ تکبر و خویشتن داری بود مذموم است اما برائے اعلام معالم دین متین و جہت حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستودہ و پسندیدہ است مثلاً اگر کسے از خیانت محرمان حرم خویش حلم ورزد عقلاً و شرعاً و عرفاً مذموم بود واز نظر اہل مروت ساقط شود و چوں غیرت بے غضبی و خشونتی دست دہد کمال مرد دراں ست کہ محل حلم و موضع غضب را بنظر صحیح تمیز کند تا ہر جا آنچہ مناسب بود بکار برد

قہر و لطف اندر محل خود نکوست (فرد) جائے گل گل باش و جائے خار خار

باب ہژدہم در خلق و رفق

مراد از خلق، خوش خوئی ست و غرض از رفق، نرمی و دل جوئی، یکے سازگار

باشد بملاطفت ویکے کارسازے بمدارا وملایمت اما خلق نیکوترین نعمتے وزیباترین خصلتے ست وچوں حق تعالیٰ ایمان را بیافرید ایمان گفت الٰہی مرا قوی گرداں۔ حضرت جلّت عظمتہ[1] او را بہ نیک خوئی وسخاوت قوی ساخت وچوں کفر را بیافرید گفت خدایا مرا قوت دہ حق سبحانہٗ وتعالیٰ او را بہ تندخوئی وبخل قوت داد ودر حدیث وارد ست کہ بہ بہشت در نیاید بخیل وبدخوی

بیت

من ندیدم در جہانِ جستجو ہیچ اہلیت بہ از خُلقِ نکو

روزے حضرت روح اللہ علیٰ نبیّنا وعلیہ السّلام[2] می گذشت ابلہے باوے دوچار شد واز حضرت عیسیٰؑ سخنے پرسید آں حضرت بر سبیل تلطّف وتخلّق جوابش باز داد وآں شخص مسلم نداست وآغازِ عربدہ وسفاہت کرد چنانچہ او نفریں می کرد حضرت عیسیٰؑ تحسین می فرمود ہر چند وے از درِ مجادلہ در می آید حضرت عیسیٰؑ طریقِ ملاطفت رعایت می نمود عزیزے بدانجا رسید وگفت اے روح اللہ چرا زبونِ ایں کس شدہ ہر چند او قہر می کند تو لطف می نمائی وباآنکہ او جور وجفا پیشت می برد تو مہر ووفا پیشش می فرمائی حضرت عیسیٰؑ گفت اے رفیق موافق کُلّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیْہِ[3] (مصرع) از کوزہ ہماں بروں تراود کہ در وست

از وآں صفت می زاید واز من ایں صورت می آید من از وے در غضب نمی شوم واو از من صاحب ادب می شود من از سخن او جاہل نمی گردم واو از خلق وخوئے من عاقل می گردد۔ (مثنوی)

چوں نشوم من ز وے افروختہ او نشود از من ادب آموختہ
من کہ ز دم مایہ دہِ جاں شدم ایں صفتم داد خدا زاں شدم

---

[1] بزرگ ہے بڑائی اُس کی ۱۲ [2] ہمارے نبیؐ اور ان پر سلام ۱۲ [3] ہر برتن سے ٹپکتی ہے وہی چیز جو اس میں ہے ۱۲۔

خلق نکو وصف مسیحا بود　　خصلتِ بد مرگ مفاجا بود

حکما گفته اند نشانِ خوش خوئی ده چیز ست اوّل با مرداں در کار نیکو مخالفت نا کردن دوم از نفسِ خود انصاف دادن سوم عیب کسانا جستن چہارم چوں از کسے زلتے در وجود آید آں را تاویل نکو کردن پنجم چوں گنہگار عذر خواہد آں را در پذیرفتن ششم حاجتِ محتاجاں برآوردن ہفتم رنج مرداں کشیدن ہشتم عیبِ نفسِ خود دیدن نہم با خلق روئے تازہ داشتن دہم با مرداں سخن خوش گفتن۔

فرد

ہمہ خلقِ جہاں خلقِ پسندیدہ نمای　　کہ بسوئے خلد بریں راہ بداں خواہد بود

وچہ زیبا گفتہ است بدریں معنی۔ شعر

خوش ست عالمِ آزادگی و خوشخوئی　　بدیں مقام در آ گر بہشت میجوئی

امّا رفق، سازگاری و مدارا باشد، و در خبر آمدہ کہ رفق بہیچ چیز نہ پیوند و الّا کہ آرا زینت دہد و ناسازگاری بہیچ کارے مقترن نشود الّا کہ آں را برہم زند و نا خوش گرداند وحضرتِ عزّت بدیں صفت حبیبِ خود را صلی اللّٰہ علیہ وسلم تعریف می فرماید فَبِمَا رَحْمَۃٍ مِّنَ اللّٰہِ لِنْتَ لَہُمْ سخن درشت سببِ قطیعت ست و نرمی و ملایمت وسیلۂ مودّت و وصلت۔ بیت

بشیریں زبانی و لطف و خوشی　　توانی کہ پیلے بموئے کشی

اردشیر بابک کہ سر بر سلطنت را زیور حکمت آراستہ بود فرزند خود را دید جامۂ قیمتی پوشیدہ گفت اے پسر سلاطین را جامہ باید پوشید کہ در ہیچ خزانہ نباشند و ہیچ کس مثلِ آں نتواند کہ بپوشد مثلِ ایں جامہ کہ تو پوشیدہ یافتہ می شود و ہمہ کس می تواند پوشید پسرش پرسید کہ اصل آں جامہ از چہ چیز ست گفت تارش

ف ناگہانی ۱۲ ف پس رحمتِ خدا سے نرم ہوا تو ان کے لیے ۱۲ ف خوشبی بر بدن ۱۲۔

از نیکو خوئی و نیکو کاری و پوشش از سازگاری و بردباری اگر کسے دریں کلمہ تامل کند داند کہ جامع اقسام خیرات ست۔ **قطعہ**

پادشاہان و شہریاران را | باہمہ آفریدگان خدای
کارسازی نکوست در ہمہ وقت | سازگاری خوش ست در ہمہ جای

فریدون را پرسیدند کہ ملازماں را بچہ چیز نگاہ تواں داشت گفت بلاطفت و بردباری گفتند مشکلہا را بچہ چیز حل تواں کرد گفت بملایمت و سازگاری و دریں باب گفتہ اند۔ **قطعہ**

مہمے کہ بسیار مشکل بود۔ | برفق و مدارا تواں ساختن
تواں ساخت کارے بہ نرمی چناں | کہ نتواں بہ تیغ و سناں ساختن

جمشید از وزیر خود سوال فرمود کہ سلاطین را انصاف بکدام صفت از جملہ ضروریات ست گفت کہ برفق و نرم خوئی و ملایمت زیرا کہ رعیت بدیں صفات دعاے پادشاہ گویند و لشکریاں بدیں خصلت رضائے پادشاہ جویند و سلطنت بدعا گوئی رعیت و رضا جوئی سپاہ انتظام می یابد و دیگر برفق گوشمال مجرم بروجہے می تواں داد کہ بعنف مثل آں میسر نہ شود چناں چہ آوردہ اند کہ یکے از ملوک بسمت رفق و تلطف موسوم بود مطبخی خود را گفت کہ از برائے وے فلاں نوع از طعام بپزد و دراں تکلف بسیار بجائے آورد مطبخی آں طعام ترتیب دادہ با نواع دیگر از اطعمہ بنظر در آورد و سلطان براں طعام کہ خود فرمودہ بود نظر انداختن مگسے دید در وے، برداشت و بیفگند آنگہ لقمہ برگرفت مگسے دیگر در وے بود، دور کرد و لقمہ دیگر ہم مگسے دید دست ازاں طعام باز کشید و از طعام دیگر تناول کرد چوں خواں برداشتند مطبخی را طلبید و گفت ایں خوردنی کہ ساختہ بودی بغایت لذیذ بود فردا ہم ازیں بساز اما بشرطیکہ مگس در وے بسیار نباشد

حاضراں ازیں معنی تعجب نمودند کہ مطبخی را شرمساری داد و تعذیبے باآں ہمراہ نبود
چوں در مقابلہ جرم لطف بیند کس (شعر) شود خجل زدہ وایں خجالت او را بس

باب نوزدہم در شفقت و مرحمت

شفقت بر عامہ رعایا و مرحمت و رفق بر کافہ برایا بر ملوک عظیم الشان و سلاطین رفیع المکان لازم ست چہ زیر دستاں و دائع حضرت آفریدگار اند کہ با اہلِ اختیار و اقتدار سپردہ تا برعایت ایشاں حالِ عجزہ و درویشاں بفراغت و رفاہیت مقترن بود و دلہائے شکستہ باہتمام رعیت پروری و مرحمت گستری از ہجوم بلائے جباراں و ستمگاراں فارغ و مطمئن گردد پس بادشاہ باید کہ بامید رحمت الٰہی کہ ارحموا ترحموا با عاجزاں ببخشاید و در خسارۂ سلطنت را بخالِ زیبائے اَلشَّفَقَةُ عَلٰی خَلْقِ اللّٰہِ بیاراید (مثنوی)

در شفقت ہر کہ علم برفراخت — کارِ خود و جملہ خلائق بساخت
از شفقت ہر کہ سرافراز شد — دیدۂ دولت برخش باز شد

سعادتِ آخرت و سلامت دنیا برحم و اشفاق باز بستہ است۔ آوردہ اند کہ سبکتگین پدرِ سلطان محمود در اوائلِ حال کہ ملازم سلطان بجور بود یک سر اسپ بیش نداشت و اوقاتِ او بغایت بعسرت می گذشت ہر روز بعزم شکار بصحرا رفتے اگر صیدے بدست آمدے بداں گزرانیدے روزے آہوئے دید کہ با بچۂ خود در صحرا می چرید سبکتگین اسپ برانگیخت آہو بگریخت چوں بچۂ او خرد بود با ما در نتوانست گریختن او را بگرفت و دست و پایش بربست و در پیشِ زین نہادہ راہ شہر برگرفت آہو کہ بچۂ خود را گرفتار دید بازگشت و در پے می دوید و فریاد می کرد و می نالید سبکتگین را بروے رحم آمد دست و پائے آہو بچہ را بکشاد و سر بصحرا داد مادر آمد

وبچہ را در پیش گرفت و روی بآسمان کردہ بزبانِ بیزبانی مناجاتے کرد۔

مصرعہ آنی کہ زبانِ بیزبانان دانی

سبکتگین دست تہی بشہر باز آمد شبانہ حضرت رسالت پناہ را صلی اللہ علیہ وسلم بخواب دید کہ باوے می گویند اے سبکتگین بواسطۂ آں شفقت و مرحمت کہ از تو در وجودِ آمد وجہت آں کرم و مہربانی کہ در حق آں بیچارہ زبان بستہ کردی بحضرت حق تعالیٰ تقرّب تمام یافتی وما از تو خوشنود شدیم و حق سبحانہٗ وتعالیٰ ترا تشریفِ پادشاہی کرامت کرد باید کہ بربندگانِ خدا ہمیں نوع شفقت بجای آوری و درباره رعیت خود طریقِ مرحمت فرونگذاری، بزرگے فرمود کہ چوں بواسطۂ شفقت بر چہار اسپے پادشاہی ایں جہانِ فانی می یابند اگر بجہت مرحمت بر انسانے سلطنتِ ملک باقی یابند ہیچ عجیب و غریب نباشد **(مثنوی)**

دست رعایت ز رعیت مدار	کارِ رعیت برعایت سپار
مرحمتے کن کہ جگر خستہ اند	در کرم و لطف تو دل بستہ اند

حکما گفتہ اند کہ یکے از آثارِ شفقتِ سلطان آنست کہ چناں رعیّت را دوست دارد کہ پدر فرزند را وہرچہ بر خود نہ پسندد بر ایشاں نہ پسندد تا ایشاں نیز جان خود را از وے دریغ ندارند وہرچہ دارند فدائے وے کنند وہمہ ہمّت خود را بر درازی عمر و زیادتی دولتِ او گمارند و چندانچہ او را رحم و شفقت بر خلق بیشتر باشد حق سبحانہٗ وتعالیٰ را نظرِ رحمت بر و بیشتر بود۔ **(مثنوی)**

ببخشائی ببخشایند بر تو	درے از غیب بکشایند بر تو
اگر رحمت ز حق داری تمنّا	تو ہم بر دیگراں رحمے بفرما

اردشیر بابک پسر خود را وصیّت کرد کہ اے فرزند جہد کن تا بہ شفقت عام و رحمت مالاکلام، رعیّت را از مرتبۂ رعیتی بدرجۂ دوستی رسانی تا دلہا از آن تو شود کہ چیزہائے

دیگر تابعِ دل ست

حکیمے پرسیدند کہ بہترین شکارے مر پادشاہان را کدام ست فرمود کہ صیدِ دلہائے رعیت کردن خوب ترین شکاریست زیراکہ چوں دلہائے ایشان را بجو دراہ دہد دیگر ہمہ چیز در پے دل می رود و چوں دوستی پادشاہ در دلِ رعیت جائے گرفت در ہیچ چیز باوے مضائقہ[1] نمی کنند۔ فرد

ملکِ معنی طلبی پیرویِ دلہا کن — لشکرت گر نہ بود ملک مسلّم نبود

دیگے از شفقتہا آنست کہ چندانچہ تواند مرداں را از زراعت و عمارت تحریص[2] کند و در اجرائے کاریزہا و احداث جوئے بارہا ایشاں را مددگاری نماید۔

آوردہ اند کہ نوشیرواں بعاملِ خود فرمان[3] نوشت کہ اگر در ولایت تو یک قطعۂ زمین نامزروع ماند بفرمایم تا ترا بردار کشند و حکمت دریں آنست کہ فائدۂ پادشاہ از خراج باشد و خراج دفتے بسیار شود کہ مملکت آباداں بود و آبادانی نبود الّا بزراعت و تا برعیت مساحمت[4] نہ کنند و آثارِ شفقت در حقِ ایشاں بظہور نرسانند زراعت میسر نہ شود (شعر)

مملکت معمور خواہی خلق را معمور دار — ور سر ایشاں بلائے ظالمان را دور دار

در زمانِ سلطان ابوسعید خدا بندہ امرائے او بار عایا زیادتی می کردند و بہ مصادرہ[5] مال از ایشاں می گرفتند روزے سلطان با امرا گفت کہ من تا امروز جانبِ رعیت می گرفتم بعد الیوم ایں رعایت را برطرف می کنم اگر مصلحت ست بیائید تا ہمہ را غارت کنیم و ہیچ چیز از امتعہ[6] و غیر آں بدیشاں نگزاریم اما بشرط آنکہ دیگر از من علوفہ و مرسوم نہ طلبید و اگر بعد ازیں یکے از شما ایں نوعِ التماس از من کند او را بسیاست رسانم امرا گفتند بے علوفہ و مرسوم چگونہ توانیم بود و وظیفۂ خدمت بچہ نوع بجای توانیم آورد گفت ترتیبِ مجموعِ مصالحِ ما و شما از سعیِ رعایا باشد در عمارت و زراعت و حشر

---

[1] تنگی ۱۲ [2] حرص دلانا ۱۲ [3] آسان گیری ۱۲ [4] جمع متاع [5] فرمان ۱۲ [6] تاوان ۱۲

وتجارت چوں ایشاں را غارت کنیم آں زماں چنیں توقعات از کہ تواں کرد شما
اندیشہ کنید کہ اگر گاؤ و تخم از رعایا بستانید و غلات ایشاں بجور بدایشاں را بضرورت
ترکِ زراعت باید کرد و بعد ازاں کہ زراعت نکنند و محصول نباشد شما چہ خواہید
خورد امرا چوں ایں سخناں استماع کردند روی بنوازش و رعایت رعیت آوردند

(مثنوی)
شنیدم از بزرگان سخن سنج
کہ سلطاں را رعیت بہتر از گنج
کزیں خرج ار شود آخر سر آید
وزاں ہر لحظہ دخلے نو در آید

واز جملہ شفقتہا آنست کہ ہر روز باید کہ بار عام دہد و بخود تفحص داد خواہ نماید تا
ہر کس سخنِ خود باوے گوید و بنفس خود بر کماہی احوالِ مظلوم وقوف یابد کہ حجاب و
نوائب نتوانند بغرض و طمع بر کسے حکم کردن

آوردہ اند کہ اکابر حرمین بناصر خلیفہ نوشتند کہ خلافت ترا نزیبد و سلطنت ترا نشاید
کہ نائبان و متعلقانِ تو بر مردم ظلم می کنند و انواعِ جور و ستم از ایشاں صادر شود او
در جواب نوشت کہ من ازیں کہ شما می گوئید خبر ندارم ایشاں دیگر بارہ پیغام فرستادند
کہ عذرِ تو از گناہ بدترست بزرگاں گفتہ اند آنچہ ترا جواب باید گفت بدیگرے حوالہ مکن
مہماتِ رعایا بر ذمہ خود گرفتہ ترا وقتِ سوال از عہدۂ جواب بیروں باید آمد بیخبری و
غفلت درمیان چہ کار دارد ایں عذر از تو کہ خواہد شنید و کے قبول خواہد کرد حضرت
فاروقِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ کہ در ولایتے کہ تعلق بمن دارد اگر پلے ویران شود
ورمہ گوسفندے دراں گذرد و پائے گوسفندے بسوراخے فرو رود والبتہ بوئے رسد فردائے
قیامت از من خواہند پرسید و مرا از عہدۂ آں بیروں می باید آمد ہر کہ منصبِ سلطنت
قبول کند و پائے تمکن بر سریرِ حکومت نہد باداے حقوقِ ایں امر قیام باید کرد و حفظِ حدود

---

[۱] جو کھانے کے واسطے ہو ۱۲ [۲] حال پرسی ۱۲ [۳] پردہ دار یعنی دربان ۱۲ [۴] بیائے موحدہ دربان و نوبتی
نائبان ۱۲ [۵] جائے گرفتن ۱۲

در سوم آں از روئے شفقت و مرحمت و نیکو خواہی رعیت بجائے باید آورد

(قطعہ)
از تختِ حکومت نشستن آساں نیست | دراں مقام بسے احتیاط باید کرد
مرادِ عاجز محنت رسیدہ باید داد | غمِ فقیر مشقت کشیدہ باید خورد

باب بستم در خیرات و مبرّات

تمہیدِ قواعدِ خیرات و تاسیسِ مبانی مبرّات بر ذمّۂ ہمت ہر صاحب دولتے واجب ست چہ یکے ازاں اعمال کہ بعد نشار حیات آثارِ فیض و برکت او بروح عامل رسد صدقۂ جاریہ است چوں مساجد و معابد[1] و مدارس[2] و خوانق[3] و رباطہا و حوضہا و جسرہا و امثال آں از ابواب البرکہ ما دام کہ اثرِ آں باقی باشد ہدیۂ ثواب بروحِ بانیِ آں واصل ست

(فرد)
ہر کہ خیرے کرد چوں محمل بداں عالم کشید | روحِ او را ہر زماں فیضِ دگر خواہد رسید

و ہر عاقلِ ہوشیار کہ بصیقلِ انابت زنگِ غفلت از آئینۂ خاطر بزداید و بداند کہ جاہِ دنیا و متاعِ و مالِ آں بر صددِ زوال و انتقال ست ہر آئینہ ایں معنی را در خواہد یافت کہ حاصل از آیندگاں و روندگانِ ایں سرائے فانی جز یادگارے باقی نخواہد ماند و ہر عمارتِ عالی و موضعِ شریف کہ از طبقاتِ ملوک و امرا و ارکانِ دولت و توانگرانِ ہر مملکت واقع شدہ اثرِ آں بر جرائدِ[5] روزگار و صفحاتِ ادوارِ لیل و نہار ثبت و مسطور ست و نامِ ایشاں نزدِ ہمہ اربابِ عقل و نقل بلکہ پیشِ اکثر اصاغر[6] و اکابرِ[7] عالم معروف و مشہور

بیت
چوں نمی ماند جہانِ بیقرار | نامِ نیکو بہ کہ ماند یادگار

خصوصاً رقمِ مبانیِ خیر ہیچ نوع از الواحِ ایّام محو نمی شود و صدیثِ بقاءِ

---

[1] عبادتخانے ١٢ [2] جمع مدرسہ ١٢ [3] جمع خانقاہ ١٢ [4] رجوع کرنا خدا کی طرف ١٢ [5] دفتر ١٢ [6] خرداں ١٢ [7] بزرگاں ١٢ [8] بقیہ ص ٦٧

خیرکہ از متقدماں واقع شده به تسلسل و عنعنه بسمع متاخراں می رسد اِنَّ آثَارُنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا (فرد)

کسری نماند و قصهٔ ایوانِ او بماند   نعماں برفت و ذکرِ خورنق هنوز هست

بزرگاں گفته اند که چوں همائے توفیق و تائید از آشیانِ وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ سایهٔ دولت بر فرق کامگاری فگند و بازِ بلند پرِ مواهبِ ربانی از فضائے فیضِ جاودانی جلوهٔ مساعدت فرموده بر ساعدِ سعادت مندی آرام گیرد لائق آنست که صحائفِ احوالِ خود را با رقامِ اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ بیاراید و زادِ سفرِ آخرت را از تقدیمِ خیرات و مبرات و ترتیبِ باقیاتِ صالحات که عبارت از خیرِ عام و صدقهٔ جاریه است مهیا کند تا ذکرِ نعم و شکرِ کرمِ او باطراف و اکنافِ عالم رسیده در هر زمانے بر هر زبانے ثناء و آفرینِ او جاری باشد

فرد

بریں رواقِ زبرجد نوشته اند بزر   که جز نکوئیِ اهلِ کرم نخواهد ماند

و در حدیث آمده که چوں آدمی بمنزلِ آخرت رود همه عملها از و منقطع گردد الا سه چیز یکی صدقهٔ جاریه دوم عملے که بداں نفع گیرند سوم فرزندِ صالح که او را دعائے خیر کند و صدقهٔ جاریه عبارت از بقعهٔ خیر باشد که مردم بداں منتفع شوند چوں مسجد و مدرسه و خانقاه و پل و رباط و حوض و مانندِ آں پس از والیانِ خطهٔ سلطنت و تخت نشینانِ بارگاهِ خلافت چناں زیبد که معمارِ همتِ ایشاں اولاً تعمیرِ مساجد و تاسیسِ معابد که اشارتِ اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ در شانِ آں واقع شده سعی نماید چه در حدیث آمده که هر که برائے خدا مسجدے بنا کند حق سبحانه و تعالیٰ برائے او خانهٔ در بهشت بنا کند و مساجدِ کهنه را نیز تجدید کردن همیں حکم دارد و بعد از عمارتِ مسجد امام و مؤذن تعیین باید فرمود و اسباب

بقیه (۶۶) [illegible] بتائیں ۱۲ جیفه ۱۲) [1] یقیناً ہماری نشانیاں ہم پر دلالت کرتی ہیں ۱۲ [2] بخشش ۱۲ [3] اور ہماری طرف سے اور زیادہ ملیگا ۱۲ [4] کامیابی ۱۲ [5] عنایتِ خداوندی ۱۲ [6] آسمانِ بادشاہت ۱۲ [7] اپنے اعمال نامے کو اس آیت کے مطابق بنایئے ۱۲ [8] اگر تم کسی کیساتھ احسان کروگے تو گویا خود اپنے اوپر احسان کروگے ۱۲ [9] مسجدیں تعمیر کرنا ایمان والا ہونیکی علامت ہے ۱۲ [10] مرمت و درستگی ۱۲

معیشتِ ایشاں مہیا باید ساخت تا از روئے فراغت بہم خود قیام توانند نمود و بجہت طلب قوت از اقامت ایں امر باز نمانند و دیگر مدارسِ مرتفعہ بنا باید کرد و مدرسانِ افادت نصاب وعلماء وفضلائے افاضت[۲] انتساب معیّن باید ساخت تا نشرِ علوم شرعیہ نمایند و برکاتِ ثواب آں بروزگارِ دولتِ ایشاں رسد و دیگر خوانقِ پاکیزہ و باصفا جہتِ صافی دلانِ ولایت پناہ وصوفیانِ صفہ صفوت انتمائے اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ[۳] ترتیب باید داد تا طالبانِ حقائق وصادقانِ دقائق بمیامنِ انفاسِ شریفۂ ایشاں بمقاصد ومطالب برسند و آثارِ انوارِ اوقات واحوالِ ایشاں ضمیمۂ سعادتِ صوری ومعنوی گردد و وظائف واوراتِ اربابِ مدرسہ وخانقاہ نیز معیّن باید کرد تا طلبہ از مطالعۂ علوم و درویشاں از اذکار و اوراد خود باز نمانند و دیگر احداثِ زاویہا کہ دراں برائے فقیراں ومحتاجاں راتبۂ چاشت وشام از فلرزوناں[۴] مرتب و مہیا باشد موجبِ جمعیّتِ خاطر وصفائی باطن می شود و دیگر ابداعِ دار الشفا وتعیینِ طبیبِ حاذقِ مشفق وترتیبِ ادویہ واشربہ[۵] واغذیہ وانچہ ضروری باشد وسیلۂ صحت و وسلامت ورابطۂ عافیت وکرامت می گردد و دیگر ساختنِ رباطہائے[۶] مرتبہ باستحکام تمام کہ ملجائے مسافرانِ ستم رسیدہ وپناہِ غریبانِ محنت کشیدہ باشد ثمرۂ بسیار ونتیجۂ بے شمار دارد و دیگر بستنِ قنطرہا بر آبہائے تند وبسیار کہ مسافر را مرور براں سہل وآساں باشد بغایت پسندیدہ است چہ در اخبار آمدہ کہ ہر کہ پلے بنا کند بر راہے تا مسلماناں براں بگزرند خدائے عزّ وجلّ گزشتن صراط بروے آساں گرداند و دیگر عمارتِ حوضہائے بزرگ وحفرِ چاہہا در راہہا ومحلہا کہ آب کمی می کند بسببِ ایمنی باشد از تشنگیِ قیامت

۱؎ بہترین قابل ۱۲ ۲؎ فیض پہونچانے والے علماء ۱۲ ۳؎ یاد رکھو اللہ کے دوستوں کو کوئی رنج و غم نہیں ہوتا ۱۲ ۴؎ نوعے از طعام ۱۲ ۵؎ شربتہا ۱۲ ۶؎ مسافرخانہ ۱۲

ومنقول ست کہ یکے از صحابہ رضی اللہ عنہ بحضرت رسالت پناہ صلوات اللہ علیہ وآلہ واصحابہ
عرض کرد کہ میخواہم کہ از برائے روح مادر خود خیرے کنم وصدقہ بدہم مرا دراں چہ می
فرمایند۔ حضرت صلعم فرمود کہ بہترین تصدقے آب ست آں صحابی رضی اللہ عنہ چاہے بخرید و بر
مسلمانان وقف کرد و ثواب آں بروح مادر خود بخشید و دیگر تعمیر[1] مشاہد مبارکہ و ترویج
مزارات متبرکہ سبب آں می شود کہ ارواح مقدسہ آسودگان آں مزارات ممد[2] روزگار
سعادت آثار عامر و مروج گردد و ازاں جملہ خیرات کلیہ آنست کہ موقوفات[3] نفاع[4] خیر
وابواب البر را از دست مشاکلہ[5] و متغلبان[6] انتزاع[7] نمودہ بمردم امین ومتدین سپارند
ومحصول آں را بارباب وظائف واصحاب استحقاق چنانچہ شرط واقف[8] باشد برسانند
وبر اعمال وقف عمال پاکیزہ وبا دیانت ونیکو معاش تعیین نمایند وبراں نیز اعتماد نفرمودہ
ہرچند وقت بہ تفحص امور مباشرہمات آں اوقاف مشغولی کنند و در مہم وقف اصلاً
وقطعاً مساہلہ[9] ومسامحہ روا ندارند چہ تمشیت[10] ایں معنی تقویت شریعت ست وہرکہ
مہم وقف را بدستور شرع شریف فیصل دہد بحکم اَلدَّالُّ عَلَی الْخَیْرِ کَفَاعِلِہٖ[11] در
اجر و ثواب با واقف شریک باشد فرد

خیر کن بادلیل خیرے باش تا ترا ہم دراں ثواب دہند

وآنکہ درباب خیر اطناب[12] رفت نظر بر آنست کہ مثوبات[13] صدقات جاریہ بے پایاں ست
آوردہ اند کہ یکے از بزرگاں را کہ ودیعت حیات بموکل اجل سپردہ بود و رخت
ازیں مرحلۂ فانی بسرائے جاودانی بردہ در خواب دیدند و از حالتے کہ بعد از وفات ویرا
واقع شدہ بود پرسیدند فرمود کہ مدتے در شکنجۂ عذاب گرفتار بودم و در چنگال عقوبت
می فرسودم ناگاہ پروانۂ نجات از دیوان[14] کرم الٰہی برسید وحق سبحانہ وتعالیٰ گناہان

---

[1] آباد و محفوظ کرنا ۱۲ [2] خرد برد کرنیوالا ۱۲ [3] وقف کیا ہوا ۱۲ [4] جمع نفع ۱۲ [5] ظالم و بدکار ۱۲ [6] غلبہ پانیوالا ۱۲ [7] لیکر ۱۲ [8] وقف کرنیوالا ۱۲ [9] سستی ۱۲ [10] کام نکالنا ۱۲ [11] نیک کام کرنیوالا ثواب میں کرنیوالے جیسا ۱۲ [12] لمبی بات ۱۲ [13] ثواب ۱۲ [14] دربار خداوندی ۱۲

مرا بیامرزید سائل ازو استفسار نمود کہ ہیچ دانستی کہ سببِ آمرزش چہ بود و بچہ وسیلت
صورتِ خلاصی روی نمود جواب داد کہ آرے در بیابانے رباطے ساختہ بودم مگر درویشے
دلگیر مگاہِ روز بسایۂ آں رباط پناہ آوردہ و زمانے استراحت کردہ چوں مشقت او براحت
مبدل گشتہ بود از روئے نیاز زبان بدعا کشادہ بریں وجہ گفتہ کہ خدایا بانیِ ایں موضع
را بیامرز فی الحال تیرِ دعائے او بہ نشانۂ اجابت رسیدہ بیامرزید و از حفرۂ جحیم بروضۂ نعیم رسانید

ہر چند بروئے کار در می نگرم (فرد) نیکیست کہ نیکیست دگر را ہمہ ہیچ

باب بست و یکم در سخاوت و احسان

سخاوت سببِ نیکنامی، واحسان موجبِ دوستکامی خجستہ فرجامی ست و ہیچ
صفت آدمیاں را خصوصًا اشراف و امجادِ ایشاں را بہ از جود و سخا نیست شعر

شرفِ مرد بجود ست و کرامت بسجود[1] ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

در خبر آمدہ کہ سخا درختے ست در بہشت، وبحقیقت نہالے ست بر کنارِ جوئبارِ
خوشنودیِ حق سبحانہ وتعالی رستہ وشاخِ او در سرفرازی با علیٰ علیین پیوستہ شگوفۂ
او نیک نامیِ دنیا ست ومیوۂ او کرامت وفضیلتِ عقبیٰ بیت

ایں سخا شاخیست از باغِ بہشت وائے او کیں شاخ را از کف ہشت[2]

از حکیمے پرسیدند کہ عیبے کہ مجموعِ ہنرہا بدو مخفی ماند چیست جواب داد کہ بخل،
باز سوال کردند کہ ہنرے کہ ہمہ عیبہا را بپوشد کدام ست گفت سخا. فرد

ہر سخاست دگر جملہ دست افزارند اگر ترا ہمہ انگشت خویش صد ہنرست

ویقیں بباید دانست کہ تا مال از قیدِ امساک مطلق نگرداند توسنِ مفاخر ومعالی بقید در نیاید۔

[1] بزرگی عبادت میں ۱۲ [2] چھوڑ دی ۱۲

تجربه کردم ز هر اندیشه (مثنوی) نیست نکوتر ز سخا پیشه

خاص ز بهرِ کرم آمد درم — برگزر قافیه اینک کرم

اسکندر از ارسطو پرسید که سعادتِ دین و دنیا در چه چیز است گفت در جود و کرم
امّا سعادتِ دین آنست که حق سبحانه و تعالیٰ میفرماید مَن جَآءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشرُ
اَمثَالِهَا[1] هر که یک حسنه بیارد او را ده حسنه کرامت کنیم۔

آں که ترا توشه ره می دهد (مثنوی) از تو یکے خواهد و ده می دهد

بهتر ازیں مایه ستانیت نیست — سود کن آخر که زیانیت نیست

امّا سعادتِ دنیا آنست که مرغِ دل خلق را بحکمِ اَلاِنسَانُ عَبِیدُ الاِحسَانِ[2] بکرم
صید تواں کرد چوں دل که سلطان ست در قید کسے افتاد قالب به تبعیّتِ[3] قلب در
دام می افتد و چوں کریم مالک الرّقاب جمیع شد ابوابِ سعادات برو کشاده
و اسبابِ مرادات برائے او آماده شود،

در اخبار آمده که خسرو پرویز را سپه سالارے بود به لشکر کشی و دشمن کشی معروف و
مذکور، و بمتانت رائے و قوّتِ عزم در اطرافِ مملکت موصوف و مشهور، مقرب
ملک و عمدهٔ ممالک بودے و خسرو پرویز از صواب دیدِ او عدول نمودے۔

ازو تازه بُد گلشنِ خسروی (بیت) ببازوے او پشتِ دولت قوی

وقتے صاحب خبراں بسمعِ ملک رسانیدند که سپه سالارِ شما از جادهٔ فرمانبرداری
انحراف خواهد ورزید و سبیلِ عنادِ عصیاں و طریقِ سرکشی و طغیاں مسلوک خواهد داشت
پیش ازاں که آں صورت از قوت بفعل آید تدارکِ آں اشتغال باید نمود

علاجِ واقعه پیش از وقوع باید کرد (فرد) دریغ سود ندارد چو رفت کار از دست

خسرو ازیں خبر اندیشه مند شد و گفت اگر او عنانِ عزیمت از روئے مخالفت

۱؎ جو کوئی لائے ایک نیکی اس کو دس گنی جزا ہے ۱۲ ۲؎ آدمی بندے احسان کے ہیں ۱۲ ۳؎ پیروی ۱۲

بطرفے از اطراف مملکت بگرداند بسیارے از اعیان لشکر و سرداران سپاہ با
او راہ موافقت پیش گیرند و ممکن کہ از آوازۂ باغی شدن او قصورے در
ارکانِ ملک پدید آید و از دبدبۂ طاغی گشتن او فتورے بقواعدِ سلطنت راہ یابد

مبادا بر آرد بہ بیداد سر ببیت کہ در ملک پیدا شود شور و شر

پس با خواص دولت و مشیران مملکت دریں باب مشاورت فرمود رائے
ہمگناں براں متفق شد کہ او را بند باید کرد خسرو بر حسن تدبیر ایشاں آفریں کرد و روزے
دیگراں امیر را طلب کردہ بموضعے بالا تر از معہود او بنشاند و ذکر محامد و مفاخر و سیرتہائے
ستودہ و خصلتہائے پسندیدۂ او بر زباں راند و از نفائس ذخائر و نقود و دفائن
خویش زیادہ از استحقاق بوے عطا فرمود مشیرانِ نیکو رای کہ صلاح و صواب در بند
کردنِ او دیدہ بودند در محلِ فرصت عرضہ داشتند کہ سبب تخلف از مقررِ عزیمت
ہمایوں چہ بود شاہ تبسم فرمود و گفت من رائے شما را خلاف نکردم و از عزم خود انحراف
نہ ورزیدم شما گفتہ بودید کہ او را بند باید کرد من خواستم کہ او را محکم تریں بندے مقید سازم
ہیچ قیدی قوی تر از بندِ احسان ندیدم و دیگر تامل کردم کہ محل ہر قید عضوے معین
ست و بندے کہ بریک عضو افتد پیداست کہ چہ نوع بندے باشد خواستم کہ بند بر
دلش نہم کہ دل سلطان ست و اعضا و جوارح خدم و حشم او بند و چوں اصل
بقیدے مقید گردد ہر آئینہ تمام اعضا و جوارح کہ تبع او بند بستہ گردند و دیگر بندِ
آہنیں بر ہر عضوے کہ نہند بسو ہاں سودہ گردد و بندِ کرم و احسان کہ بر دل نہند
بہیچ چیز فرسودہ نگردد، در امثال آمدہ کہ مرغ وحشی را بدام مقید تواں کرد و آدمی
را باحسان و انعام

مثنوی

کرم پیشہ کن کادمی زادہ صید | باحساں تواں کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن بہ بند | کہ نتواں بریدن بہ تیغ آں کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف و جود　　نیاید دگر خبث ازو در وجود

وهم چنانچه بخاطر خسرو رسیده بود آتش مخالفتش بآبے که از سرچشمهٔ احسان پادشاهی مترشح شد فرونشست و بیخ نهال کینه از زمین سینهٔ او بقوت سرپنجهٔ کرم سلطانی منقطع گشت و بعد ازاں چون بندگان صافی نیت بخلوص طویت کمر جان سپاری بر میان خدمتگاری بسته بقیهٔ عمر از منهج فرمانبرداری روی برنتافت بیت

زاں نوازشگری که یافت ازو　　بعد ازاں روی برنتافت ازو

و درین باب این رباعی بسیار خوب افتاده　　رباعی

با هر که کرم کنی از آن تو شود　　و اندر همه وقت مدح خوان تو شود
با دشمن خویش اگر سخاوت ورزی　　شک نیست که یار مهربان تو شود

و از فضیلت جود یکے آنست که دلهائے خلائق جوانمرداں را دوست دارد هر چند که از احسان ایشاں بهرهٔ بدیشاں نرسیده باشد مثلاً اگر مردم خراسان بشنوند که در عراق مرد کریم و جوانمرد ست همه او را دوست خواهند داشت و بروآفرین خواهند گفت بلکه اگر کسے را که در قید حیات نباشد یاد کنند همه کس ثنائے او گویند چنانچه حاتم طائی را که در تاریخ تالیف این رساله که نهصد و هفت سال ست از وفات او قریب نهصد و چهل و پنج سال گذشته هنوز بهار ذکرش بریاحین آفرین آراسته است و چمن نیک نامش به پیرایهٔ ثنا و تحسین پیراسته　فرد

نماند حاتم طائی ولیک تا به ابد　　بماند نام بلندش به نیکوئی مشهور

آورده اند که چوں آوازهٔ جوانمردی حاتم جزیرهٔ عرب را تا دار الملک یمن فرو گرفت و صیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید والی شام و حاکم یمن و پادشاهِ روم بعداوت او برخاستند چه هر یک از ایشاں دعوی سخاوت کردندی

کرم وجود وے در ہمہ اطراف سائر و ساری — شعر

ابرِ دریا دل ز دستِ جود او در انفعال — مالِ عالم زیرِ پائے ہمتِ او پائمال

پس ہر یک از ایشان با او بطریقہ سلوک کردند تا والیِ شام خواست کہ او را
بیازماید کس فرستاد و از وے صد اشتر سرخ موئے، سیاہ چشم، بلند کوہان طلبید و مثل
آں شتر در وادیِ عرب نادر باشد و اگر یافتہ شود بسیار گراں بہا بود فی الواقع دراں
وقت ایں نوع شتر در رمۂ حاتم نبود چوں کس بادشاہِ شام بحاتم رسید و پیغامِ والی را
گزارید حاتم دستِ قبول بر سینہ نہاد و در جوابِ آں سَمْعًا وَطَاعَةً بزباں راند — فرد

ہرچہ امر شود بجا آریم و دولت خواہ — بہرچہ حکم رود بندہ ایم و خدمتگار

پس ایلچی را منزلِ نیکو فرود آورد و اسبابِ ضیافت چنانچہ فراخورِ احوالِ او بود
مہیا گردانید و بفرمود تا در قبائلِ عرب منادی کردند کہ ہر کہ مثلِ ایں شترے بیارد
بہائے تمام از وے بجزم و میعادِ دو ماہ بہا بدو رسانم حاصلِ کلام بدیں طریق صد شتر
قرض کردہ بسلطانِ شام فرستاد چوں ملکِ شام بریں حال اطلاع یافت انگشتِ
تعجب بدندانِ تحیر گرفتہ فرمود کہ ما ایں اعرابی را می آزمودیم و او خود را بواسطۂ ما در
قرض انداخت پس ہماں شتراں را بمتاعِ مصر و شام بار کردہ بدستِ ہماں ایلچی باز
گردانید و چوں شتراں را نزدِ حاتم آوردند باز بفرمود تا منادی کردند کہ ہر کہ شترے
بمن دادہ بیاید و ہماں شتر خود را با آنچہ بار دارد بگیرد و ببرد پس آں صد شتر را با بار
بخداونداں داد و ہیچ چیز برائے خود باز نگرفت خبر بسلطانِ شام رسید گفت اینہمہ
مروت نہ حدِ آدمی زاد است سخاوتِ حاتم را مسلم — فرد

آوازۂ سخاوت و احسانِ حاتمی — آخر دریں جہاں بعبث بر نیامدست

دیگر عظیم الروم کہ او را ہرقل گفتندے چوں دبدبۂ جودِ حاتم شنید متفحصِ اخبار و متجسسِ
احوالِ وے گشت بسمعِ وے رسانیدند کہ حاتم مرکبے دارد بادپائی و بارگی جہاں پیمائی

چوں تیرِ خدنگ دوردو وچوں عمرِ گرامی زود رو واسپے کہ بگرم روی با آتش دم مشابہت زدہ واز تیز گامی با باد طریق ہمراہی سپردہ

مثنوی

چو اشکِ عاشقاں گلگوں و خوشرو جہاں پیماتر از شبدیزِ خسرو

بوقت حملہ برق آسا جہندہ بگاہِ پویہ چوں صرصر روندہ

قیصر وزیر خود را گفت کہ خبر سخاوتِ حاتم در عرب و عجم فاش شدہ وصیتِ جوانمردی ومروتش از قاف تا قاف فرو گرفتہ ومن شنودہ ام کہ بدیں صفت اسپے دارد میخواہم کہ نقدِ او را بر محکِ اعتبار بیازمایم وصورتِ دعویٰ او را در محکمۂ معنی امتحان نمایم وکس از پۓ مرکبِ آں بقبیلۂ طے فرستم

مثنوی

من از حاتم آں اسپ تازی نژاد بخواہم گر او مکرمت کرد و داد

بدانم کہ در روۓ شکوہِ مہیست وگر رد کند بانگ طبلِ تہیست

پس ایلچی بجہتِ آں مرکب با تحف وہدایا کہ لائقِ حاتم بود فرستاد در اندک زمانے رسولِ ملکِ روم بقبیلۂ طے رسیدہ در حوالیِ منازلِ حاتم نزول نمود قضا را مقارنِ رسیدنِ ایلچی ابرے پدید آمد وباران وبرف باریدن گرفت حاتم مہمان را دلداری نمودہ بمنزلِ شایستہ فرود آورد وفی الحال بفرمود تا آں اسپ را بکشتند وطعامے مہیا کردہ نزد مہمان آوردند وبعد از فراغتِ طعام اسبابِ استراحت مہیا ساختہ حاتم از خیمہ بیروں رفت وآں شب از ہیچ نوع سخنے نگزشت علی الصباح کہ حاتم بعذر خواہی آمد ایلچی منشورِ قیصر با ہدایا کہ فرستادہ بود بحاتم نمود چوں حاتم بر مضمونِ آں اطلاع یافت بغایت اندیشمند گشت ایلچی بفراست اثرِ ملالت بر جبینِ حاتم مشاہدہ فرمودہ گفت اے جواں مرد اگر در دادنِ اسپ مضائقہ داری از جانبِ ما نیز چنداں مبالغہ نیست حاتم جواب داد کہ مرا ازیں جنس اسپ اگر ہزار باشد وکمترکسے از اہلِ روزگار از من طلبد ہیچ وجہ مضائقہ در حیزِ تصورِ من نیاید خصوصاً کہ سلطانِ اعظم الشان

مرا بطلب یک اسپ معتّز ساخته و بجهت این جزوی خدمت رسول بزرگے ارسال نموده اندیشهٔ من از تحیّر بیست و تفکّر من از غایت تحسّر که چرا زودتر خبر نیافتم تا آن اسپ را تلف نکردمے

(مثنوی)

من آن بادرفتار دلدل شتاب ز بهر شما دوش کردم کباب

که از ظلمت ابر از پیش و پس بسوئے رمه ره نمی یافت کس

بنوعے دگر روی و راهم نبود جز آن بر در بارگاهم نبود

مروّت ندیدم در آئین خویش که مهمان بخسپید دل از فاقه ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش دگر مرکب نامور گو مباش

پس اسپان تازی و تبرّکات حجازی جهت سلطان روم فرستاد و رسول را نیز از تحفهائے آن دیار بهره مند ساخته بخوب تر وجهے روانه کرد چون ایلچی آمد قیصر از فحوائے حال خبر یافت و صفت انصاف پیش آورده گفت که آئین مروّت و قاعدهٔ فتوّت حاتم را مسلّم ست

(قطعه)

توان گفت کامروز نبود بعالم جز او شهریار دیار مروّت

ز روئے جوانمردی و مهربانی برو ختم شد کار و بار فتوّت

دیگر حاتم یمن پادشاهے بود صفت کرم و سخاوت برو غالب و خصلت احسان و مروّت برو مستولی همواره موائد انعام او برائے خاص و عام نهاده و فوائد اکرامش بجهت محتاجان و درماندگان آماده

بیت

چو دست جود و بخشش برگشادی ز عالم رسم خواهش برفتادے

میخواست که بجز نام کرم او بر زبانها مذکور نشود و غیر از صفت جود و سخائے او در اطراف عالم مشهور نگردد و بدین سبب هر که در پیش او صفت حاتم کردے آتش غضبش اشتعال نموده بایذائے وے مشغول گشتے و گفتے حاتم مرد صحرانشین ست از جملهٔ رعیت ولایت من، نه او را رتبهٔ مملکت داری و نه منصب فرمان روائی نه قوّت جهانگیری و نه بازوئے کشورکشائی

نه او را خزانه است و نی تخت و تاج بیت نه باجش کسے می دهد نے خراج

پیداست که از دستِ او چه کرم آید و باسپ و شتر و گوسفندے چند که دارد چه مقدار کرم نماید من آنچه در سالے حاصلِ حاتم باشد در روزے بسائل میدهم و صد برابر خوانِ او در یک چاشت پیشِ مهمانی نهم مصرع ببین تفاوتِ ره از کجاست تا بکجا۔ القصه ملکِ یمن روزے جشنے عظیم ساخته بود و طرحِ دعوتے پادشاهانه انداخته تمام روز چون آفتاب بزر بخشی مشغول بود و مانندِ ابر بگوهر فشانی اشتغال می نمود ناگاه در اثنائے این حال

در ذکرِ حاتم کسے باز کرد بیت و دیگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

ملک ازان برنجید و عرقِ حسدش در حرکت آمده با خود اندیشه کرد که هیچ گونه زبانِ اهلِ زمان از ذکرِ حاتم خاموش نیست و صفتِ نیکوکاری و مهمانداری او بر دل مردمان فراموش نے پس همان بهتر که بدستیاریِ ملاحِ فکر کشتیِ عمرِ او را در غرقابِ فنا افگنم و بمددگاریِ استادِ اندیشه رقمِ نامِ او را از لوحِ زندگانی محو کنم بیت

که تا هست حاتم در ایامِ من بنیکی نخواهد شدن نامِ من

در پائے تختِ او عیار پیشه بود که برائے یک درم صد خونِ ناحق را میان بربستے و بامیدِ اندک فائده شیشهٔ دلِ بسیار کسان را بسنگِ جفا شکستے بیت

چو چشمِ نازنینان بود خونریز چو زلفِ خوبرویان فتنه انگیز

القصه شاهِ یمن او را طلبیده بمواعیدِ خسروانه مستظهر ساخته بر آن آورده که خود را بقبیلهٔ بنی طے رساند و بر حیله که داند و بهر شعبده که تواند حاتم را نیست و نابود گرداند عیار متعهدِ قتلِ حاتم شده متوجه قبیلهٔ طے گشت و بعد از مدتے بدان سر منزل رسیده با جوانے خوش خوی نیکو روی که سیمائے بزرگی از جبههٔ او تابان و فرِ فرخندگی در ناصیهٔ او درخشان بود ملاقات کرد جوان از روئے مهربانی و شیرین زبانی او را پرسشِ کرم نموده پرسید که از کجا می آئی و بکجا می روی عیار پیشه جواب داد که از

یمن می آیم و عزیمتِ شام دارم جوان التماس نمود امشب بقدمِ کرم وثاقِ مرا مشرف سازند تا ما حضرے کہ باشد بنظرِ شریف رسانم و بدیں تلطف کہ کلبۂ مرا بنورِ حضورِ خود بیارائی منت دار شوم مصرع زور در آی و شبستانِ ما منور کن

آں عیار بخوش خوئی و دل جوئی بستۂ آں جوان شدہ رو بمنزلِ وے نہاد و ازاں جوان رسمِ ضیافت و شرطِ مہمان داری بروجہے تقدیم افتاد کہ ہرگز آں عیار را در خاطر خطور نکردہ بود و در ضمیر او نگذشتہ میزبان آں لحظہ بلحظہ تکلفے دیگر می نمود و مطعوماتِ گوناگوں و مشروبات رنگا رنگ ترتیب می فرمود بیت

ہر نفسے بر سرِ خوانش نگر خوردنیٔ خوب تر از یک دگر

و مہمان ساعت بساعت بدل آں جوان را تحسین می کرد و بزبانِ ثنا و آفرین ادا می گفت تبارک اللہ ازیں مردمی و خوشخوئی (شعر) گزشتہ ازہمہ نیکواں بہ نیکوئی بریں منوال تا شبِ تیرہ بپایاں رسید و صبحِ روشن رای از افقِ مشرق آغازِ طلوع کرد مہمان با دیدہائے گریاں و دلِ میزبان میان دربست و بزبانِ نیاز مضمونِ ایں بیتِ جگر سوز دلگداز ادا می کرد بیت

دلم می سوزد از داغِ جدائی چہ بودے گر نبودے آشنائی

جوان بمبالغۂ بسیار درخواست می کرد کہ دو سہ روز اینجا اقامت نمائی و مردِ عیار با نواعِ عذر ہا متمسک شدہ می گفت بیت

نیارم شد البتہ ایں جا مقیم کہ در پیش دارم مہمے عظیم

جوان گفت مرا تشریفِ محرمیت ارزانی دار و مہمے کہ ہست با من در میان آر شاید کہ مددے توانم کرد و ہمراہی بجای توانم آورد مہمان چوں دل نوازی و جوانمردی ازوے مشاہدہ کردہ بود با خود تامل نمود کہ ایں مہمِ کلی کہ مرا در پیش ست بے امداد چنیں یارے و بے دستیاری ازیں گونہ مددگارے سر انجام نخواہد یافت کہ

مردے با مروّت و کارساز و دلجوئی و غریب نوازست هیچ به ازاں نیست که
پرده از روئے کار بردارم و او را یار و محرمِ خود ساخته روئے بساختنِ آں مهم آرم

یک گلِ مقصود دریں بوستاں (مثنوی) چیده نشد بے مددِ دوستاں
دامنِ یارے گرت افتد بدست — فارغ و آزاده توانی نشست
کارِ تو از یارِ مکمّل شود — مشکلات از همنفساں حل شود

پس اوّل جواں را بجهتِ اخفائے آں مهم سوگند داد و بعد از مبالغهٔ بسیار و
تاکیدِ بے شمار سرِ خود را با او درمیاں نهاد و گفت شنوده ام که دریں نواحی حاتم نام
کسے هست که لافِ جوانمردی می زند و دعویٰ احسان و مردم نوازی می کند شاهِ
یمن را ظاهراً ازو دغدغهٔ در دل و خدشهٔ در خاطر پدید آمده و من مردے پریشان
روزگارم و معاشِ من از دزدی و عیّاری می گزرد و دریں ولا سلطانِ ولایتِ یمن
مرا طلبیده و وعدهٔ مال و متاعِ فراواں فرموده بشرط آں که حاتم را پیدا کرده بقتل
آرم و سرِ او را بتحفه پیشِ ملک برم و من بضرورتِ وجهِ معیشت ایں صورت را
قبول کرده بدیں قبیله آمده ام نه حاتم را می شناسم و نه راه بمنزلِ او می برم از
درویش پروری و غریب نوازی تو عجیب و غریب نباشد که حاتم را بمن نمائی و در قتلِ
او شرطِ مددگاری بجائے آری که تا من از عهدهٔ عهدے که کرده ام بیروں آمده باشم
و بدولتِ تو از مواعیدِ شاهِ یمن بهره مند گردم جواں ایں سخناں را استماع نموده
بخندید و گفت که حاتم منم (بیت) سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
اے مهمان برخیز و پیش ازاں که متعلقانِ من خبردار گردند سرِ من بردار و بر
خود گیر تا مقصودِ شاهِ یمن حاصل و مرادِ تو نیز میسّر گردد (بیت)

چو حاتم بآزادگی سر نهاد — جواں را برآمد خروش از نهاد

عیّار فی الحال پیشِ حاتم بر زمین افتاد و بوسه بر دست و پائے وے میداد و می گفت

اگر من گلّے بر وجودت زنم (مثنوی) نہ مردم کہ در کیشِ مرداں زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت وزانجا طریقِ یمن بر گرفت

حاتم اسبابِ راہِ او از زاد و راحلہ تہیّہ نمودہ او را گسیل کرد و عیّار پیشہ بعد از قطعِ راہ چوں پیشِ بادشاہ آمد صورتِ حال بعرض رسانید ملکِ یمن از روئے کرمِ طبعی منصف شد و از راہِ آزادگی و جوانمردی معترف گشت کہ کرمے دریں مرتبہ حدِ ہیچ کس از عالمیاں نیست و سخاوتے بدیں مثابہ مقدورِ ہیچ کس از آدمیاں نہ بیت

ہست جوانمرد درم صد ہزار کار چو با جاں فتد آں جاست کار

در کتاب جواہر الامارۃ آوردہ کہ چوں حاتم وفات کرد و او را دفن کردند قضا را قبرِ او در محلّے واقع شد کہ ممرِ سیل بود وقتے از اوقات بارانِ عظیم بارید و سیل مائلے بیامد و نزدیک بود کہ قبرِ حاتم ویران بود دو پسرش خواست کہ قالبِ او را بموضعے دیگر کہ ازیں آفت ایمن باشد نقل کند چوں سرِ تربت او را باز کردند ہمہ اعضائے و اجزائے او از ہم ریختہ بود الّا دستِ راست او کہ ہیچ نوع تغیّرے نداشت مردم از اں حال متعجب شدند و از چناں صورتے شگفت ماندند پیرے صاحب دل درمیانِ نظارگیاں بود گفت اے مرداں ازیں معنی متعجب مشوید و از سلامتی دستِ حاتم عجب مدارید کہ او بدیں دست عطائے بسیار بسائلاں دادہ بود لاجرم در حمایتِ خیر و کرم بسلامت ماندہ است ہرگاہ دستِ کافرے بت پرست بواسطۂ عطا از خللِ ریختن سالم می ماند چہ عجب کہ تنِ مومنِ خدائے پرست بوسیلۂ سخا و احسان با خلقِ خدائی از آفتِ سوختنِ آتشِ دوزخ ایمن گردد چہ حصولِ دولتِ جاوداں بہ تمہیدِ قواعدِ خیر و احسان باز بستہ است۔ (بیت)

دولتیاں رخ زجہاں تافتند دولتِ باقی ز کرم یافتند

دارا از حکیمے پرسید کہ پیرایۂ سلطنت چیست گفت در عزت زیستن گفت

عزت را چگونہ نگاہ تواں داشت گفت بخوار داشتن زر ہر زر در نظرِ او خوار است ہمہ کس او را عزیز و مکرم دارند و ہر کہ زر را عزیز و مکرم دارد ہمگناں او را خوار و بیمقدار شمارند۔ قطعہ

مال از بہرِ آں بکار آید | تا ز بہرِ تنت سپر گردد
ہر کہ تن را فدائے مال کند | مال دشمن عضر خطر گردد
ہر کسے کہ خوار دارد زر | ہر زمانے عزیز تر گردد

والحمد للہ کہ آئینِ سخاوت و مروّت و قوانینِ احسان و فتوّت حضرتِ شاہزادۂ عالم مظہرِ انوارِ لطف و کرم مہرِ سپہرِ سلطنت و جہانبانی شاہ بارگاہِ ابہت و گیتی ستانی دارائے جہاں آرائے عدو بند کشور کشائے۔ قطعہ

معین الملک والدولہ ابو المحسن کہ جود او | چو ابرِ نوبہاری عالمے را تازہ می سازد
از انعام و عطائے مرحمت نزدیک آں آمد | کہ رسمِ احتیاج از عرصۂ عالم براندازد

نامۂ جود حاتم طے کردہ و دفترِ سخاوت معن بن زائدہ را رقمِ محو بر کشیدہ۔ قطعہ

کیخسرِ زماں و فریدونِ روزگار | ہم شہریارِ عدلے و ہم پادشاہِ جود
عدلت نظامِ عالم و حلمت قوامِ ملک | جودت پناہ سائل و دستت پناہِ جود

حق سبحانہ و تعالیٰ منشورِ احسانِ شاملِ او را بتوقیع وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِندَ رَبِّهِ موشح دارا د و نشانِ انعامِ کاملش بطغرائے وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ موقع و مزیّن گرداناد

بابِ بست و دوم در تواضع و احترام

تواضع سببِ رفعت ست چہ در حدیث آمدہ ست کہ مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَهُ اللّٰهُ یعنی ہر کہ فروتنی نماید برائے خدا خدائے تعالیٰ او را بردارد و درجۂ او بلند گرداند۔ بیت

تواضع ترا ارجمندی دہد | ز روئے شرف سربلندی دہد

حاشیہ صـ۳۳ پر دیکھیے

نصر بن احمد از ملوک سامانیه پسر خود را وصیت کرد که ای فرزند دلبند اگر می
خواهی که مملکتی که ما بمشقت بسیار بدست آورده ایم و سلطنتی که عمر عزیز در تمهید قواعد آن
صرف کرده سالها بر تو بماند بر خزینه اعتماد مکن که مال در معرض زوال ست و بر لشکر دل
منه که مرد سپاهی منقلب الاحوال ست تکیه در دوام ملک و قیام حکم بر کرم نمائی و در
تواضع افزائی که تواضع و کرم دو دامند مر دلهای مردمان را و هر که صیدی ازین دام
شد هرگز روی رهائی ندارد گویا اشارت سید عالم صلی الله علیه وسلم درین عبارت که
سَیِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ بدین معنیست که هرگاه کسی را بخدمت تواضع نمودی دل او صید
تو گشت و در دام محبت تو قید شد پس او محکوم تو و تو مخدوم او باشی و او صید تو و تو صیاد او شوی ۔

تواضع می دهد از روشنائی (مثنوی) بی بیگانگان را آشنائی
تواضع هر که دارد سرفرازست بروی او در اقبال بازست

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مقدار دیگری کمتر بیند پس عزت و حرمت
خود بر طرف نهاده دیگران را عزیز و محترم سازد و ازین معنی کسی اجتناب می نماید که شرف
ذات و علو قدر او در معرض اشتباه مانده باشد فاما آنکه فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبه
است او از تواضع نترسد زیرا که تواضع از بزرگی و جلالت او هیچ کم نکند بلکه بر شأن و شوکت
او نزدیک خالق و خلائق می افزاید ۔ (بیت)

تواضع ز گردن فرازان نکوست گدا اگر تواضع کند خوی اوست

و ازینجا معلوم می شود که کبر از ناقصان و ساقطان ست و غرض ایشان پوشیدن
نقصان خویش تا بحقیقت قبائح خود را ظاهر نگردد و نداند که کبر آدمی را خوار و بی مقدار می سازد

ناتوانی بگرد کبر مگرد (مثنوی) متکبر بری ز کبر نخورد
گر تو بی کبر و بی ریا باشی خاص درگاه کبریا باشی

و تواضع از همه کس زیبا می نماید و از اهل دولت زیباتر زیرا که سرمایه بزرگی

(حاشیه صفحه ۹۳ پر دیکھیے)

تواضع است۔ آوردہ اند کہ ابنِ سماکؒ بہ مجلسِ ہارون رشید آمد خلیفہ از برائے او برخاست و تعظیم کرد ابنِ سماکؒ گفت اے خلیفہ تواضع تو در پادشاہی بزرگ تر ست از پادشاہی تو خلیفہ گفت سخنے نیکو گفتی زیادت کن گفت ہر کہ حق تعالیٰ او را مال و جمال و بزرگی دہد و او در مال با بندگانِ خدا مواسات و احسان کند و در جمالِ خود پارسائی ورزد و در بزرگی تواضع نماید حق تعالیٰ او را از مخلصانِ خود گرداند ہارون رشید دوات و قلم طلبیدہ و بدستِ خود ایں سخناں را نوشت و ایں نوشتن نیز علامتِ تواضعِ خلیفہ بود۔ (مثنوی)

زیرکاں آزمودہ اند بسے ۔ برِ تواضع زیاں نہ کرد کسے
از تواضع بلند گردد نام ۔ وز تواضع رسیدہ اند بکام
متواضع بزرگوار بود ۔ مظہرِ لطفِ کردگار بود

و تواضع و احترام دربارۂ اشرافِ انام چوں ساداتِ عظام و علمائے اعلام و مشائخِ کرام اعتبارے تمام دارد و موجبِ ارتفاعِ لوائے دولت تواضع باشد امام محمد حسن شیبانی رحمہ اللہ نزدیکِ رشید آمد رشید او را تعظیم بسیار کرد چنانچہ برپائے خاست و او را بجائے خود بنشاند و چوں برخاست چند قدم برسمِ مشایعت باوے برفت یکے از جملۂ خواص او گفت کہ بایں چنیں تواضع کہ خلیفہ نمود مہابتِ خلافت نمی ماند رشید جواب داد کہ آں مہابتے کہ بہ تواضع زائل شود نا بودنِ آں اولیٰ تر و قدر یکہ باحترام بندگاں بکاہد کاستہ و محو شدہ بہتر۔ فرد

قدریکہ بہ تعظیم کساں کاستہ گردد ۔ ہر دم بہ چناں قدر کسے آراستہ گردد

حاشیہ صفحہ ۸۱ کا ؎ مددگار ملک و دولت کا ۱۲ ؎ نام جوانمردی ۱۲ ؎ آراستگی ۱۲ ؎ جنکی جہت سے قیام ہو ۱۲ ؎ یعنی نشانِ باہر ۱۲ ؎ حالیکہ وہ محسن ہے پس اس کیلئے اجر اس کا ہے ربکے پاس ۱۱ ؎ اور اسی طرح جزا دیتے ہیں ہم احسان کرنے والوں کو ۱۲ ؎ نشانہ کیا گیا ۱۲ ؎ جو کوئی فروتنی کرے اللہ کے واسطے مرتبہ اس کا بڑھاتا ہے خدا ۱۲ (حاشیہ صفحہ ۸۳ کا) ؎ پھرنے والا ۱۲ ؎ سردار قوم کا خادم ان کا ہے ۱۲ ؎ تقدیم نون بر باء موحدہ بلندی ۱۲ (حاشیہ صفحہ ہذا) ؎ مشایعت پیچھے چلنا ۱۲ ؎ غمخواری ۱۲۔

آوردہ اند کہ اسماعیل سامانی پادشاہِ خراسان و سلطانے بس بسامان بود روزے عالمے بہ نزدِ وے آمد اورا تعظیم بسیار نمود و چون می رفت ہفت گام از عقب وے برفت شبانہ حضرتِ رسالت پناہ را صلی اللہ علیہ وسلم در واقعہ دید کہ با او می گوید کہ اے اسماعیل یکے از علمائے امّتِ مرا عزیز داشتی من از حضرتِ حق سبحانہ و تعالیٰ درخواستم تا ترا در دو جہان عزیز دارد و تو ہفت قدم در عقبِ وے رفتی دعا کردم تا کہ ہفت تن از نسلِ تو پادشاہی کنند و ہر دو دعا دربارۂ تو مستجاب شد و یکے از علاماتِ تواضع میل کردن ست بصحبتِ صلحا و علمائے دین و درویشانِ صاحب یقین ز جماعتے کہ خود را بصورتِ علمائے ربانی و مشائخِ حقانی بخلق نمایند و بطمعِ حطامِ[1] فانی سخنانِ حق را بزیورِ خوشامد بیارایند بلکہ بصحبتِ کسے باید رفت کہ کارزۂ[2] صحبتِ مردم باشد و بکسے اعتقاد باید کرد کہ نخواہد کہ کسے اورا اعتقاد کند۔

آوردہ اند کہ چون عبداللہ طاہر بحکومتِ خراسان آمدہ در نیشاپور نزول فرمود اعیان و اشرافِ بسلامِ وے آمدند بعد از یک ہفتہ پرسید کہ ہیچ کس ماندہ است درین شہر کہ بسلامِ ما نیامدہ باشد و مارا ندیدہ گفتند ہر کہ درین شہر اسمے و رسمے داشتہ شما را پرسیدہ و بمجلسِ شما رسیدہ الا دو درویش کہ ہر یک از ایشان در گوشۂ نشستہ اند و دیدہ از مشاہدۂ این و آن بربستہ و از غوغائے خلق باز رستہ اند و بذکرِ حق پیوستہ

(مثنوی) معتکفانِ[3] حرمِ کبریا
شستہ ز دل صورتِ کبر و ریا
دیدہ نہ دکون و مکان در نظر
بال نہ و ہر دو جہان زیرِ پر
ملک نہ و نوبتِ شاہی زدہ
تخت در ایوانِ الٰہی زدہ

عبداللہ پرسید این دو تن کیانند گفتند احمد حرب رح و محمد اسلم طوسی رح کہ از علمائے ربانی اند و بدرگاہِ سلاطین و امرا تردد نہ نمایند گفت اگر ایشان بسلامِ ما نیامدند ما بسلامِ ایشان رویم، پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رح رفت یکے دویدہ رسید کہ عبداللہ طاہر می آید

[1] حطام بالضم اندک مال دنیاوی ۱۲ [2] کُرا جاننے والا ۱۲ [3] اعتکاف کرنے والا ۱۲

احمدؒ را مجال قرار نشد و عبد اللہ بخانہ وے درون رفت یکے و دیدہ رسید بر پائے
خاست و مدّتے سر در پیش افگندہ بایستاد و عبد اللہ نیز بر پای ایستادہ بو د احمد سر بر
آورد و گفت اے پسرِ طاہر شنیدہ بودم کہ مردِ نکوروی و خوش منظری دحالیکہ من می
نگرم ازاں خوبتری کہ می گفتند اکنون ایں روئے نیکو را بہ نافرمانی خدای زشت
مگرداں و چنیں رخسارہ را ہیمۂ آتشِ دوزخ مساز، ایں بگفت و روی بقبلہ آورد
و بنماز در پیوست عبد اللہ گریاں گریاں از خانۂ وے بیروں آمد و نزدیک محمد اسلم
رفت محمدؒ او را بار نداد ہر چند کہ جہد کرد سود نداشت گفتند صبر باید کرد تا روزِ آدینہ
کہ وے از خانہ بیروں می آید و بنماز می رود شاید کہ ملاقات واقع شود عبد اللہ
روزِ آدینہ بیامد و بر سر کوچۂ وے بایستاد و شیخ بنماز بیروں آمد چوں دید کہ سواراں
ایستادہ اند ہماں جا توقف نمود عبد اللہ از مرکب فرود آمد و بپیشِ محمد اسلمؒ آمدہ
سلام کرد پرسید کہ چہ کسی و چہ کار داری گفت عبد اللہ طاہرم و بزیارتِ تو آمدہ ام شیخ
گفت حاشا ترا با من چہ کار و با مرا با تو چہ گفتار، پس روئی بدیوار آورد و دور و نگاہ کرد
عبد اللہ بپیش آمد و روئی بر خاکِ قدم او نہاد و مناجات کرد کہ الٰہی ایں مرد برائے رضائے
تو مرا کہ بندۂ بدم دشمن دارد و من برضائے تو او را کہ بندۂ نیک ست دوست میدارم
بحرمتِ آں دشمنی و ایں دوستی کہ برائے تو ست ایں بد را در کارِ آں نیک کن ہاتفے
آواز داد کہ سر بردار کہ گناہِ ترا در کارِ طاعتِ او کردم

اگرچہ ما بدانِ روزگاریم (مثنوی) ولیکن نیکواں را دوست داریم
چہ باشد گر بداں را در قیامت بہ نیکاں بخشد از راہِ کرامت

آوردہ اند کہ یکے از ملوک بدیدنِ درویش رفت آں درویش فی الحال سجدہ
بجائے آورد وزیر شاہ پرسید کہ ایں چہ سجدہ بود گفت سجدۂ شکر دیگر بارہ پرسید کہ برائے
چہ شکر کردی گفت خدائی را سپاس کردم برائے آں کہ سلطاں را نزد من آورد و

مر ایشان سلطان نبرد که آمدن شان نزد درویشان عبادت ست و رفتن درویشان بدرگاه شاهان معصیت، پس چون سلطان را طلب حاصل شد و معصیتے ز من صادر نگشت محل شکر گزاری و سپاس داری باشد

(مثنوی) زرفعت قدم فوق کرسی زنی ❊ اگر دم ز درویش پرسی زنی
اگر بر فریدون زد از پیش برد ❊ کسے کاستعانت بدرویش برد

باب بست و سوم در امانت و دیانت

علمائے دین و عرفائے صاحب یقین چنین گفته اند که امانت رکنے اعظم ست از خصال حمیده و دیانت اصلے محکم از اخلاق پسندیده بنیاد ایمان بامانت قایم گردد چنانکه فرموده اند لَا اِیْمَانَ لِمَنْ لَا اَمَانَةَ لَهٗ و قاعده شرع بحفظ قواعد دیانت نظام پذیرد که بنیاد خیانت نهاد

(مثنوی) قاعده دین بدیانت نهاد
در دولت ار سبیل دیانت بود ❊ از شرر دوزخ امانت بود

هر کردارے و گفتارے که دران نگری و در هر دیدنی و شنیدنی که اطراف آنرا تامل کنی حدّے بامانت دارد و حدّے بخیانت چون کسے دران امانت نگاه ندارد خیانت کرده باشد و هر چه خدائی تعالی ببنده داده امانت ست که دران خیانت روا نیست مثلاً دیده امانتیست که بدان در آثار قدرت نگرند و گوش امانتے که به آن سخن حق استماع کنند و زبان امانتے که بدان ذکر خدا گویند و دست امانتے که بدان نفع بخلق خدا رسانند و علی هذا چون کسے دیده بنظر حرام بکشاید و گوش بر استماع اقوال ناشایست نهد و بزبان بهتان و دروغ گوید و دست بآزار مسلمانان بکشاید هر آینه در امانت الهی خیانت کرده باشد و نهی ربانی که فرمود یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَخُوْنُوا اللّٰهَ نشنوده باشد

(مثنوی) دین تو فارغ ز دیانت گری ❊ اے شده ز ایمان و امانت بری

ترس نداری کہ فنائیت ہست — شرم نداری کہ خدائیت ہست

وسلاطین را بعد از محافظت این امانت یا حفظ امانت دیگر لازم ست یعنی ملاحظہ حال رعایا کہ ودائع حضرت خالق البرایا اند اگر در محافظت ایشاں تقصیرے رود قصورے بارکان امانت راہ یابد حکما گفتہ اند کہ اگر پادشاہے عاملے ظالم را بعمل فرستند وہم رعیت بجبارے ستمگارے حوالہ کند علامت خیانت ست در حق رعیت چہ ستمگارہ را بر ضعفا و عجزہ مستولی ساختن چناں باشد کہ شبانی گوسپنداں بہ گرگ دادن۔

(مثنوی)

رعیت ہمہ گوسپندے حقیر — ستمگارہ گرگے ست با دارو گیر
چو بسپردی ایں گوسپنداں بگرگ — فتادند اندر بلائے بزرگ

و دیگر ملاحظۂ دیانت لازم ست و دیانت محافظت امانتے ست کہ میان بندہ و خدا باشد و کسے بر آں اطلاع نیابد مگر بعد از اظہار آں و صیانت قانون دیانت موجب سعادت ہر دو سرائے بلکہ سبب حصول رضائے خدا ست۔ فرد

در دیانت کوش تا دنیا و دیں گیرد فروغ — بے دیانت را نہ دنیا بر مراد ست نے دیں

و ہمیشہ مردم متدین مکرم باشند و نزد ہمہ کس عزیز و محترم۔

آوردہ اند کہ در اوائل زمان نوشیرواں کہ ہنوز رایت عدل نیفراختہ بود و از اشتغال بعیش و عشرت بکار رعیت نپرداختہ در ہمسائگی او مردے بود بکرم مشہور و برعایت مہماناں و مراعات ایشاں موصوف و مذکور۔ بیت

باحسانش فقیراں شاد گشتہ — ز بند احتیاج آزاد گشتہ

پیوستہ خوان انعام بگسترد ے و خاص و عام را بمہمانی آوردے چوں آوازۂ او بمردی بر آمد و صیت جوانمردی او در افواہ و السنہ افتاد، نوشیرواں بجہت

حاشیہ صفحہ ۸۶ کا سلسلہ ۱؎ شناسندگاں ۱۲ ۲؎ نہیں ہے ایمان جس میں امانت نہیں ہے ۱۲ ۳؎ آراستگی ۱۲ ۴؎ حفاظت ۱۲ ۵؎ بنا برین ۱۲ ۶؎ اے مومنو خیانت کرو اللہ کی ۱۲ ۷؎ نالایق ۱۲ (حاشیہ صفحہ ہذا) ۱؎ امانتیں ۱۲ ۲؎ مخلوق ۱۲۔

امتحان بلباس بازرگانان پوشیدہ بخانۂ او رفت و میزبان او را نشناخت چنانچہ عادت او بود بطریق تکلّف نگاہ داشتہ و از دقائق مروّت و لوازم ضیافت ہیچ نکتہ فرو نگذاشت و او را در صفۂ آورد کہ پنجرۂ آں در باغ انگور بود و انگورہائے لطیف رسیدہ بر تاکہا می نمود آنجا صحبت داشتند و میزبان چنداں تکلّف کرد کہ نوشیرواں متعجّب شد در آخر مجلس گفت اے خواجہ من مردے بازرگانم و بآوازۂ فتوت و جوانمردیِ تو ترا تصدیع دادم آنچہ در بارۂ تو از کرم و احسان شنیدہ بودم ع چوں بدیدم ہزار چنداں ای اکنوں می روم بر من حکمے فرمائی کہ برائے تو چہ تحفہ فرستم و چہ ہدیہ ترتیب نمائیم میزباں گفت اے خواجہ بدولتِ تو ہمہ اسباب مہیاست چوں پردۂ حشمت از میاں برخاست و رسمِ تکلّف برطرف شد میزباں گفت مرا میلِ انگور تازہ است اگر شما را بباغے برند یا برائے شما برسمِ تبرک بیارند قدرے برائے من بفرستید نوشیرواں گفت در باغ تو انگور بسیار دیدم چرا ازاں نخوری، گفت اے خواجہ پادشاہِ ما مردے ظالم و غافل ست پروائے رعیّت ندارد انگورہائے مردم رسیدہ و کسے تعیین نمی کند کہ حرز گیرد و مردمِ دیگر بے ملاحظۂ حرز انگور می خورند و من محرومم بجہت آنکہ حقِ او دریں باغ ہست و ہنوز حرز نکردہ اند اگر انگور بخورم خیانت کردہ باشم و در مذہبِ من خیانت و بے دیانتی حرام ست چوں غورہ پدید آمد در باغ ببندم و مہر کنم و نگزارم کہ ہیچ آفریدہ در انجا رود تا وقتیکہ پادشاہ عشرِ خود بگیرد آنگہ من دست بانگور کنم، نوشیرواں کہ ایں حکایت شنید بگریست و گفت کہ آں پادشاہِ ظالم و غافل منم و بسببِ دیانتِ تو از خوابِ غفلت بیدار شدم پس طریقِ عدل پیش گرفت و آں مرد را معزّز و معظّم ساخت۔ قطعہ

از دیانت کار می یابد نظام
وز امانت مرد کامل می شود

بے تکلّف از تدیّن خلق را
دولتِ دارین حاصل می شود

در اخبار آمدہ کہ پسر امیرِ بلخ روزے بہ تماشا بیروں آمدہ بود و گذرش بر دیوار بستے افتاد

نگاه کرد پیرے دید زنارے برمیاں بسته وبیلے در دست گرفته درخت می نشاند امیرزاده گفت اے پیر درختے که از میوهٔ آں نخواہی خورد چرامی نشانی پیر گفت دیگراں کاشتند ما میخوریم ما نیز میکاریم تا دیگراں بخورند وشاید که ما نیز بخوریم امیرزاده جوانے نورسیده ومغرور بود بطلاق سوگند خورد که تو از میوهٔ ایں باغ نخواہی خورد ایں گفت وبگذشت پیر پرسید که ایں چه کس بود گفتند پسر امیر بلخ بود بعد از مدتے امیرزاده بتماشا سوار شده باکوکبهٔ خود میراند بباغے رسید بغایت دلکشا وروضهٔ دید بسیار خوش ہوا

درختانش ہمه بالاکشیده (مثنوی) بر ایشاں میوه ہائے خوش رسیده

ز بالائے درختانِ سر افراز نوا خواں گشته مرغانِ خوش آواز

امیرزاده راآں باغ بسیار خوش آمد عناں باز کشید واز مرکب پیاده شده درباغ درآمد پیرے دید زنار بند که دراں باغ می گشت چوں امیرزاده را دید نشناخت وامیرزاده نیز اورا ندانست پیر طبقے از میوه ہائے چیده ولطیف پیش آورد وامیرزاده آغاز خوردن کرد دراثنائے میوه خوردن قدرے بدست پیر داد که تو ہم بخور وبا اتفاق نمائی پیر آں میوه را بیکے از ملازماں که ایستاده بودند داد وگفت مرا ازیں میوه نشاید خوردن امیرزاده پرسید که چرا گفت بجہت آنکه وقتے که من ایں درختاں رامی نشاندم پسر امیر بلخ بدینجا رسید ومرا در نشاندنِ درخت سرزنش کرد که عمرے گذرانیدهٔ وبلب گور رسیدهٔ چه املے دور ودراز داری که دریں سن درخت میکاری که بعد از چند سال دیگر میوهٔ آں خواہد رسید من سخن اورا جواب گفتم واو بطلاق سوگند خورد که تو از میوهٔ ایں باغ نخوری من از حرمت آنکه شاید زنده بود وکدخدا باشد میوهٔ ایں باغ نخورم تا طلاق واقع نشود ومن از عہدهٔ دیانت بیروں آمده باشم جواں گفت اے پیر آں امیرزاده منم وآں سوگند من خورده بودم از بہر ایں دیانت که ورزیدی وزارتِ خود را بتو تفویض کردم ودر ہیچ ہم بے مشاورتِ تو شروع نخواہم نمود پیر زنار نے سر در پیش افگنده تاملے کرد پس ازاں سر برآورد وگفت

قبول کردم آما پادشاہ مسلمان و وزیر گبر روانباشد لیس زنار ببرید و کلمۂ شہادت بر زبان
راند و ببرکت دیانت بدولت اسلام رسید۔ بیت

گر علوِ قدر خواہی از دیانت رخ متاب
با تو گفتم گفتنی واللہ اعلم بالصواب

باب بست و چہارم در وفا بعہد

وفا کارِ جوان مردانِ صاحب کمال ست و حسن عہد از خصالِ بزرگانِ ستودہ حال،
رخسارۂ ہر عہدے کہ آرائش از خالِ وفا یابد مرغِ دل ہیچ کس گردن از رشتۂ دامِ محبت او
بر نتابد حق سبحانہ وتعالیٰ فرمود کہ یَا اَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اَوْفُوْا بِالْعُقُوْدِ[1] یعنی اے مومناں وفا کنید
بعہد ہا کہ بایکدیگر می بندید و جائے دیگر میگوید قولہ تعالیٰ وَاَوْفُوْا بِعَہْدِیْٓ اُوْفِ بِعَہْدِکُمْ[2] یعنی
وفا کنید بعہدے کہ بامن بندید تا وفا کنم بعہدِ شما یعنی جزائے خیر در عوضِ آں بشما دہم و در حدیث
آمدہ کہ لَا دِیْنَ لِمَنْ لَا عَہْدَ لَہٗ[3] کمالِ دینداری نیست کسے را کہ رعایتِ عہد نکند۔ بیت

نیست بر مردمِ صاحب نظر
خدمتے از عہد پسندیدہ تر

روزے حضرتِ اسمٰعیل علیٰ نبینا وعلیہ السلام با دوستے ہمراہ افتاد آں دوست
بدرِ خانۂ خود رسید حضرتِ اسمٰعیل علیہ السلام را گفت من ہمراہی ترا دوست می دارم وعدہ
کن بامن کہ دریں موضع بنشینی تا من بخانہ دروں روم و مہمے[4] دارم بسازم و فی الحال
بیروں آیم حضرت اسمٰعیل علیہ السلام وعدہ کرد و آنجا بنشست آں مرد چوں بخانہ در آمد
او را مہمے کلی افتاد و از وعدۂ خود و حضرتِ اسمٰعیل فراموش کرد بیچارہ کارِ خود مشغول شد و
خانۂ او راہے دیگر داشت از انجا بیروں رفت بعد از سہ روز بداں موضع رسید حضرت
اسمٰعیل را دید بر درِ خانہ نشستہ گفت اے ثمرۂ شجرۂ خلّت ولے پسر پدرِ ملّت ایں جا
چہ نشستہ گفت ازاں وقت کہ مرا بوعدہ اینجا نشاندۂ نشستہ ام و دیدۂ انتظار بر راہ

[1] ایمان والو پورا کرو عہد کو ۱۲ [2] اور پورا کرو میرا عہد پورا کرونگا میں تمہارا عہد ۱۲ [3] نہیں ہے دین جسکو عہد نہیں ۱۲ [4] یعنی بڑا کام ۱۲

معاودت نو نهاده گفت چوں من نیامدم تو چرا نرفتی گفت وعده کرده بودم روا نداشتم که خلاف کنم اگر نہ نہاتو نمی آمدی من اینجا می نشستم و از سر ایں کوئی نمی رفتم لاجرم حق سبحانہ وتعالیٰ در کلام خود او را بدیں نوع صفت کرده اِنَّہٗ کَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ یعنی او پیغام بری راست وعده و درست عہد بود۔

رباعی

از عہدہ عہد اگر بروں آید مرد — از ہر چہ گماں بری فزوں آید مرد
آں را منگر کہ ذوفنون آید مرد — در عہد وفا نگر کہ چوں آید مرد

بعد ازاں کہ وفا بعہد خلق پسندیده ست ہر آئینہ بعہد خدا پسندیده تر باشد۔ در حکایات الصالحین آمده کہ خواجہ غلامے داشت پارسا خدا ترس ناگاه ایں خواجہ بیمار شد عہد کرد با خدای کہ اگر ازیں بیماری خلاص شود ایں غلام را آزاد کند حق سبحانہ وتعالیٰ او را شفا داد خواجہ دل در غلام بستہ بود او را آزاد نہ کرد و دیگر باره بیمار شد غلام را گفت برو طبیب را بیار تا مرا علاج کند غلام بیروں رفت و در آمد خواجہ گفت طبیب را بیارے غلام گفت طبیب می گوید کہ او مخالفت من می کند و بدانچہ می گوید وفا نمی کند من او را علاج نمی کنم خواجہ متنبہ شد و گفت اے غلام طبیب را بگوئے کہ از مخالفت باز گشتم و نقض عہد توبہ کردم و بعد ازیں

مصرع گر سر برود از سر پیماں نروم ۔ غلام گفت اے خواجہ طبیب می گوید کہ اگر تو صفت وفا پیش آری ما نیز شربت شفا ارزانی داریم ، خواجہ غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت فرد

اگر بعہد محبت وفا کنی با حق — ز روئے لطف و کرامت وفا کند با تو

آورده اند کہ پادشاہے را مہمے صعب پیش آمد عہد کرد کہ اگر خدا مہم مرا بدلخواه من بسازد ہر نقدیکہ در خزانہ دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانہ وتعالیٰ مہم او را بزودی بخوبی کفایت کرد پادشاه خواست کہ بعہد خود وفا کند خازن را طلبید و فرمود تا نقود خزانہ را حساب کند بعد از حساب مبلغے کلی بر آمد امرا و ارکان دولت گفتند اے ملک ایں مقدار مال بدرویشاں نشاید داد کہ لشکر بے برگ و نوا مانند پادشاه گفت من عہد کرده ام کہ ایں ہمہ با اہل استحقاق

۱؎ البتہ وه وعده کا سچا تھا ۱۲ ۲؎ مراد اچھا ہونا بیماری سے ۱۲

رسائم ارکانِ دولت گفتند کہ علما نیز برین اند کہ ملاذمانِ ملوک بحکم وَالْعَامِلِيْنَ عَلَيْهَا از جملۂ اہلِ استحقاق اند ملک دریں قضیہ متحیر شدہ بر عزفہ نشستہ بود کہ ناگاہ دیوانہ درگذر آمد فرمود کہ آں دیوانہ را طلبید تا دریں باب با او مشاورت کنیم دیوانہ را آواز دادند ملک گفت اے دیوانہ من عہدے وشرطے با خدائے عزّ وجلّ بستہ بودم کہ چوں مہم مرا بسازد ہر نقدے کہ دارم در راہ او تصدق کنم ایں زماں مہم من کفایت شد مال ونقد بسیارست امرا باتفاقِ آں راضی نمی شوند وعلما سپاہیاں را استحقاق ثابت می کنند تو چہ می گوئی، دیوانہ گفت اے ملک دراں وقت کہ ایں عہد کردی کہ مال بدرویشاں وہم سپاہیاں را درخاطر گزرانیدی گفت نہ ہمیں گدایاں ومحتاجاں را گذرانیدہ بودم گفت پس بدینہا دہ کہ درخاطر گزرانیدۂ، یکے از امرا گفت اے دیوانہ مال بجدست وسپاہی بے برگ ونوا، دیوانہ روی ازاں کس برتافت وگفت اے ملک تو دیگر باآنکس کہ نذر وعہد با او کردہ کار داری یا نے اگر دیگر بار با او کار خواہد بود بعہدِ خود وفا کن واگر با او کار نداری ومحتاج او نمی خواہی شد ہرچہ خواہی بکن پادشاہ بگریست وفرمود کہ ہمہ اموال را بر فقرا ومساکین قسمت کردند۔ مثنوی

چو محتاج خواہی شد آخر بدو ❊ متاب از وفاداریِ خویش رو

کسانیکہ فرماں روا گشتہ اند ❊ مکرّم زحسن وفا گشتہ اند

وفاداری آیینِ شاہنشہیست ❊ غمِ عہد خوردن زکار آگہیست

وحسنِ عہد از ہیچ کس چناں خوب نمی نماید کہ از سلاطین زیرا کہ سخنِ ایشاں بسامع ہمہ کس می رسد واحوالِ ایشاں در ہمہ مجامع گفتہ می شود ومجموعِ خلق بر عہد وپیمانِ ایشاں اطلاع می یابند وچوں عہدِ خود را بپایاں ترسانند دوست ودشمن را بر ایشاں اعتماد نماند ودر وصایای ہوشنگ مذکورست کہ اے فرزند از نقضِ عہد وخلافِ وعدہ اجتناب کن کہ شامتِ آں می رسد

دست وفا در کمرِ عہد کن ❊ (بیت) ❊ تا نشوی عہد شکن جہد کن

وملوک خود را از عہدۂ عہدِ سلطنت بیروں آمدن از جملہ لوازم ست۔ آوردہ اند کہ

افراسیاب در تعرّفِ احوالِ ظالم و تفحّصِ حالاتِ مظلوم مبالغہ بسیار می کرد و رنج بیحد می
کشید روزے جمعے از ندما گفتند کہ دریں باب مبالغہ بسیار می نمائی و از خرمی و تماشا باز می
مانی گفت وعدہ خود را خلاف نمی توانم کرد گفتند ما از تو ہیچ وعدہ نشنودیم گفت پادشاہی
در حدِ ذاتِ خود وعدہ ایست و در ذمۂ پادشاہ لازم ست کہ بدیں وعدہ وفا کند و وفا آن
ست کہ دادِ مظلوم از ظالم بستاند و ہر کہ بدیں طریقہ نرود خلافِ وعدہ کردہ باشد۔
مصرع خلافِ وعدہ نباید ز اہلِ دین و دیانت ۔ پادشاہے از حکیمے پرسید کہ مرد را کدام
صفت عزیز می گرداند گفت بوعدہ وفا کردن و یکے از فضائلِ حسنِ عہد آنست کہ بقائے
جہاں بداں باز بستہ است زیرا کہ مدارِ عالم بر سلطنت ست و مدارِ سلطنت بر لشکر و ملوکِ
عالم خزائنِ خود را بر حشم و لشکر بداں امید صرف می کنند کہ بہنگامِ خروجِ دشمن وفا نماید اگر رسمِ
وفا بر افتد بر ہیچ کس از سپاہیاں اعتماد نماند و ارکانِ ملک خلل پذیر شود و دیگر در سودا و معاملہ
زراعات و تجارات بسے عقود و عہد واقع است کہ اگر بہ وفا نرسد نسق و نظامِ جہاں محو و نابود
گردد پس از طریقِ وفا رو بر نباید تافت و بصحبتِ وفاداراں باید شتافت ۔ مثنوی

میل کسے کن کہ وفایت کند — جاں ہدفِ تیرِ بلایت کند
بہر چنیں دوست کہ جانی بود — دوستیٔ جاں ز گرانی بود
جاں کہ از و بہ بجہاں یار نیست — ہیچ نیرزد چو وفادار نیست
یار تواں یافت بگیتی بسے — لیک وفادار نیابی کسے
صحبتِ آں کس کہ بصدق و صفاست — دامنِ او گیر کہ از اہلِ وفاست

در تاریخِ ولایتِ خراسان مذکور ست کہ دراں وقت کہ یعقوبِ لیث بہ نیشاپور
رسید محمد طاہر حاکمِ نیشاپور بود با او باغی شد و او شہر را محاصرہ کرد ارکانِ دولتِ محمد طاہر
ہمہ بہ پنہانی کتابتہا بہ یعقوب فرستادند و در اظہارِ خلوص و ہواداری مبالغہا نمودند مگر
ابراہیم حاجب کہ او ہیچ کتابتے نہ کرد و کسے نہ فرستاد و چوں یعقوب نیشاپور را بگرفت و

رعایا و حشم را در ضبطِ ایالت خود در آورد ابراهیم حاجب را طلبید و گفت چه گونه بود که همه یارانِ تو بما کنا بتها فرستادند و تو با ایشاں موافقت نه کردی، ابراهیم گفت اے ملکِ مرا با تو سابقهٔ معرفتے نبود که تجدیدِ آں عهد کردمے و از محمد طاهر نیز ناشکایتے نداشتم که طریقِ مخالفت اُو سپردمے و از خود رخصتِ آں نیافتم که حقِ انعام و پرورش او را شکستن عهد و پیمان برطرف نهادمے۔ فرد

من نه آنم که سر از خطِ وفا بردارم گرچه سازند جدا چوں قلمم بند ز بند

یعقوب گفت تو لائقِ آنی که ترا تربیت کنند و مستحقِ آنکه بهم ترا تمشیت دهند مصرع آفریں باد بر وفاداراں۔ پس او را از جملهٔ آں مردم بقبول و اقبالِ اختصاص داد و آنها را که بنفاقِ جانبِ ولی نعمتِ خود را فرو گذاشته بودند بانواعِ عقوبات و تعذیبات عرضهٔ تلف کرد۔

کسیکه حق نشناسد از و امید مبر (قطعه) کسیکه نیست وفائش بدو مکن پیوند
ز بستنِ عهد بعالم اگر علم گردی لوائے رفعتِ تو بگذرد ز چرخِ بلند

باب بست و پنجم در صدق

راستی در راست کاری سببِ ایمنی و رستگاریست قطعه

راستاں رسته اند روزِ شمار جهد کن نا از اں شمار شوی
اندریں رسته راستکاری کن تا دراں رسته رستگار شوی

بزرگاں گفته اند عرصهٔ سخن از اں فراخ تر است که گوینده را پائے بیان در سنگ خلاف آید تا گلِ صدق در چمنِ سخن بوے برخورداری می دهد نفسِ ناطقه را دسته خارِ دروغ بربستن نشاید

قطعه

زبان پاک را حیف است بسیار که از لوثِ دروغ آلوده سازی
اگر پا بر نداری از رهِ صدق سر از گردونِ گرداں بر فرازی

یکے از بزرگانِ دین فرمود کہ بر تقدیرے کہ در دروغ گفتن خوفِ عقاب و در راستی امیدِ ثواب نبودے بایستے کہ عاقل از دروغ احتراز نمودے و بجانبِ راستی میل کردے از آں کہ دروغ مرد را خوار و بے مقدار می گرداند ۔ بیت

از کجی افتی بہ کم و کاستی — از ہمہ غم رستی اگر راستی

آوردہ اند کہ منتصر خلیفہ در وصیت نامۂ بپسرِ خود نوشتہ بود کہ اگر خواہی کہ مردم از تو ترسند دروغ مگوی کہ مردم دروغ گوئی بے ہیبت بوند اگرچہ ہزار شمشیر برائے محافظتِ او در گرد او باشد یعنی اگر ہزار تیغ برہنہ در کوکبۂ دولتِ کسے می برند و شمشیر زبانش جوہرِ صدق ندارد در نظرِ مردم ہیچ شکوہ نیارد ۔ مثنوی

تو در کارِ خود راستی بر بکار — کہ ہم رستہ کردی و ہم رستگار

بود گرچہ مردم بسے کج خرام — بآخر شود راستاں را غلام

اگرچند باشد کماں سخت گیر — بآخر تواضع کند پیش تیر

(۵) آوردہ اند کہ حجاج ظالم جمعے را سیاست می کرد چوں نوبت بیکے از ایشاں رسید گفت اے امیر مرا مکش کہ بر تو حقے ثابت کردہ ام گفت ترا بر من چہ حق ست گفت فلاں دشمنِ تو ترا وقیعت می کرد و بہ نسبتِ تو سخنانِ فحش می گفت من او را منع کردم و از دشنامِ تو باز داشتم حجاج گفت بریں گواہے داری گفت دارم و بہ اسیرے دیگر اشارت کرد کہ او دراں مجمع بود آں کس گفت آرے راست میگوید و من شنودم کہ او آنکس را از سیئتِ غیبتِ تو منع می کرد حجاج گفت تو چرا با او مشارکت نہ کردی و موافقت نمودی در منعِ دشمنِ من گفت من نیز از دشمن می داشتم بر من لازم نبود کہ طرفِ تو رعایت کردمے حجاج فرمود تا ہر دو را آزاد کردند یکے را بسببِ حقِ وے و دیگرے را بجہتِ صدقِ وے و ایں مثل درمیانِ مردم پیدا شد کہ اِنْ كَانَ الْكِذْبُ يُنْجِي فَالصِّدْقُ أَنْجَى اگر دروغ کسے را می رہاند راست رہانندہ ترست ۔

راستی آں جا کہ علم برزند (مثنوی) یاریِ حق دست بہم برزند

راستی خویش نهاں کس نکرد ‌ ‌ ‌ ‌ بر سخن راست زیاں کس نکرد
راستی آور که شوی رستگار ‌ ‌ ‌ ‌ راستی از تو ظفر از کردگار
چوں بسخن راستی آری بجای ‌ ‌ ‌ ‌ ناصر گفتار تو باشد خدای

و چنانچه کذب آبروی را می برد مزاح و هزل و طیبت و لهو و لعب نیز مسقط عرض ست خصوصاً از ارباب اختیار که بمزاح کردن ملازمان ایشان دلیری شوند و وقعی در دل ایشان نمی ماند و بعضی که چوں با کسے مزاح کنند کینه در دل گیرد و بمرور زماں در صدد انتقام آید و ازاں صورت فتنها زاید و در روشنائی نامه مذکورست مثنوی

مکن فحش و دروغ و هزل پیشه ‌ ‌ ‌ ‌ مزن بر پائے خود زنهار تیشه
که گر شاهی برد هزل آبرویت ‌ ‌ ‌ ‌ و گر ماهی کند چوں خاک کویت

دیگر غیبت کردن از ذوی الاقتدار مناسب نمی نماید چه ایشاں را قدرت آں هست که بمواجهه هر چه خواهند و با هر که خواهند بگویند پس خود را در حساب اهل غیبت نباید داشت و ملازماں را هم از غیبت دیگراں منع باید کردن که شامت غیبت بسیار و مضرت آں در دنیا و آخرت بے شمار ست

غیبت کس تا بتوانی مگوی (مثنوی) زانکه ز غیبت برود آبروی
گوشت منه بر لب غیبت گراں ‌ ‌ ‌ ‌ تا تو هم انباز نباشی دراں

باب بست و ششم ۲۶ در انجاح حاجات

هر که خواهد که حاجتهائے او نزد خدائے تعالی روا شود باید که بدانچه تواند حاجات خلق بر آرد در حدیث آمده که حق سبحانه و تعالی یاری دهد بنده خود را مادام که یاری می دهد بندگان او را. فرد

اگر توفیق بخشایش خدا داری ‌ ‌ ‌ ‌ ز روئے لطف و کرم بر شکستگاں بخشائی

در اخبار وارد ست که هر که انعام ربانی روئے بوے آورد و افضال سبحانی در حق او بسیار شود کثرت احتمال مؤنات محتاجاں و ادائے حقوق فرو ماندگاں بروے لازم بود

زیراکہ وجوبِ سدِّ فاقۂ اہلِ احتیاج بقدرِ نعمت ست ہرچند نعمتِ اہلِ اختیار و اقتدار بیشتر باشد انجاحِ مراداتِ فقراء و رواکردنِ حاجاتِ ضعفا بیشتر باشد پس صاحب سعادتی کہ دولتِ سلطنت بدوارزانی داشتہ باشد و لوائے عظمتِ او در عرصۂ جہانداری و کامگاری برافراشتہ باید کہ مؤنتِ خلق را تحمل نماید و در حالتِ قدرت قضائے حاجتِ محتاجاں را غنیمت شمرد و صورتِ مطلوب و چہرۂ مقصودِ ہیچ مستحق را در نقابِ توقف و حجابِ تعویق روا ندارد و چوں گلِ اقبال در باغِ دولت شگفتہ می باید و شگوفۂ مراد در چمنِ مملکت بر سرِ شاخسارِ ابہت جلوہ گرمی بیند برآوردنِ مراداتِ درماندگاں را غنیمتِ بزرگ شمرد و رواکردنِ حاجاتِ محروماں و بیچارگاں را دست آویزِ شکر شناسد۔ **قطعہ**

امیدِ خلق رواکن بمکرمت کہ تو نیز — مقرر ست کہ با خود امیدہا داری

بدہ مرادِ فقیراں بلطف تا بدہد — مرادہا کہ تو در حضرتِ خدا داری

و در حدیث آمدہ کہ شادی بدلِ مومناں رسانیدن برابرِ عملِ آدمیاں و پریان ست پس شرطِ سلطنت آں باشد کہ پیوستہ منتظرِ حاجاتِ محتاجاں بود و دلِ ایشاں را بروکردنِ حاجات شاد سازد تا ثوابے بدین عظمت ازوے فوت نشود۔

اسکندرِ ذوالقرنین روزے تا شب در مجلسِ حکومت نشستہ بود ہیچکس بدو رفعِ حاجتے نہ کرد چوں وقتِ برخاستن شد ندمائے خود را گفت کہ من امروز را از حسابِ عمرِ شمارم یکے از ندما گفت روزے کہ در صحت و فراغت گزرد و در سلامت و کرامت بشب رسد امور برنہجِ مرام و مہمات بمراد و کام، فراغتِ خاطر میسر و محصل باشد و خزانہ معمور و سپاہ مکمل اگر پادشاہ ایں روز را از عمرِ حساب نکند پس کدام روز را در شمارِ عمر تواں آورد گفت روزے کہ از پادشاہ

(حاشیہ صفحہ ۹۵) ۱؎ ملامت وغیبت بدگوئی ۱۲ ۲؎ اگر جھوٹ نجات دیتا ہے تو سچ بڑا نجات دینے والا ہے ۱۲ (حاشیہ صفحہ ۹۶) ۱؎ خوش طبعی ۱۲ ۲؎ تمسخر ۱۲ ۳؎ خوش طبعی ۱۲ ۴؎ کھیل کود ۱۲ ۵؎ آبرو ۱۲ ۶؎ بڑائی وبلندی ۱۲ ۷؎ ممکن ہے ۱۲ ۸؎ گرنا ۱۲ ۹؎ درپے ۱۲ ۱۰؎ شریک ۱۲ ۱۱؎ رواکرنا ۱۲ (حاشیہ صفحہ ہذا) ۱؎ بندکرنا ۱۲ ۲؎ جھنڈا ۱۲ ۳؎ بوجھ وگرانی ۱۲ ۴؎ جمع ندیم بمعنے مصاحب ۱۲

راحتے بمظلوم نرسد و حاجت محرومے روا نہ گردد چگونہ از عمر تواں شمرد **قطعہ**

زعمر آں قدر بیش باید بکار | کہ در نفع خلق خدا بگزرد
وزاں زندگانی چہ حاصل بود | کہ در کار نفس وہوا بگزرد

آوردہ اند کہ بادشاہ چین از سکندر پرسید کہ لذت سلطنت در چہ چیز یافتی گفت در سہ چیز اول دشمناں را منکوب و مغلوب ساختن دوم دوستاں وہواداراں را سرافراختن سوم حاجت محتاجاں را روا کردن و نواختن ایشاں را و غیر ازیں ہر لذتے کہ باشد ہیچ اعتبارے ندارد۔

ہمیں بس زشاہی و فرماں دہی (مثنوی) کہ از دشمناں ملک سازد تہی
دوم دوستاں را بود دل نواز | رعایائے خود را شود کارساز
سوم حاجت مرد امیدوار | برآرد نگرداندش شرمسار
بسے بادشاہان گردن فراز | گزشتند ازیں کارگاہ مجاز
از ایشاں کسے گوی دولت ربود | کہ در بند آسائش خلق بود

باب بست وہفتم در تأنی وتأمل

بحکم ایں خبر کہ اَلتَّاَنِّیْ مِنَ الرَّحْمٰنِ وَالْعُجْلَۃُ مِنَ الشَّیْطَانِ نسبت تأنی وتأمل فرمودن درکارہا بحضرت رحمٰن ست و انتساب تعجیل کردن و شتاب کاری نمودن در امور بشیطان، تأنی ہمہ کارہا را بیار آید و بسبب تعجیل بسے مہمات بزیاں آید ہر جہتے کہ بہ تأمل و آہستگی دراں شروع نماید غالب آنست کہ برحسب دلخواہ سرانجام یابد و ہر کارے کہ بگرمی و سبکساری درو خوض کنند اکثر آنست کہ مراد ازپیش نرود شاید کہ سبب وبال عقبیٰ و خجالت دنیا شود۔

باہستگی کار عالم برآر (مثنوی) کہ در کار گرمی نباید بکار
چراغ از بگرمی نیفروختے | نہ خود را نہ پروانہ را سوختے

لہ نگوں سار ۱۲ سہ یعنی ۱۱ آہستگی ۱۲ سہ آہستگی خدا کی طرف سے ہے اور جلدی شیطان کی جانب سے ۱۲ سہ کھونج ۱۲

شکیب آورند بندگاں را کلید　　شکیبندہ را کس پشیماں ندید

آوردہ اند پرویز پسر خود را وصیت میکرد کہ چنانکہ تو بر رعیت حاکمی عقل بر تو حاکم ست چوں رعایا را بفرماں داری خود می فرمائی تو ہم از فرمانِ عقل بیروں مرو و در ہر کاری کہ پیش آید دراں تاملِ فرمائی و با حاکمِ عقل مشورت نمای خصوصًا در جہتے کہ از واں ضرری بنفسِ مردماں یا تلفے بجانِ ایشاں میرسد۔ مثنوی

بے تامل مباش در ہمہ حال　　برگزر از طریقِ استعجال

ہر کہ دارد تاملی اندر کار　　برمراداتِ دل رسد ناچار

در وصایائے ہوشنگ مذکور ست کہ در تمشیتِ امورِ سیاسی بر مقتضائے لَیْسَ مِنَ الْعَدْلِ سُرْعَۃ شتاب زدگی نباید نمود و ہنگام صورتِ خشم و حدتِ غضب زمامِ اختیار بدستِ نفس نباید داد و از سرِ فکر نظر بر پایانِ کار باید انداخت مبادا کہ بعد از وقوعِ مہم پشیمانی روی نماید و دراں حال از ندامت ہیچ فائدہ حاصل نباید۔

مکن در امورِ سیاسی شتاب　(مثنوی)　زراہِ تاملِ عناں بر متاب

کہ صد خوں بیکدم تواں ریختن　　ولے کشتہ نتواں برانگیختن

سبکساری ہمچو تیرے ست کہ چوں از کماں رفت باز نتواں آورد و آہستگی چوں شمشیری ست در دست اگر خواہد کار فرماید و اگر نہ ہیچ ضرر نہ کند و در ہیچ وقتے خفت بر مزاجِ اہلِ حکومت غلبہ نہ کند چنانچہ در وقتِ غضب پس لازم بود دراں زماں عنانِ حکم باز کشیدن و صورتِ عاقبتِ آں مہم را در آئینہ فکرت دیدن

آوردہ اند کہ اردشیر بابک کہ از سلاطینِ روزگار و پادشاہانِ کامگار بود بفرمود تا بر سہ رقعہ سہ خط نوشتند و بیکے از غلامانِ خاصہ خود سپرد و گفت چوں در مجلسِ حکم نشانۂ تغیر مزاج بر ناصیۂ من ظاہر گردد و اثرِ خشم و غضب در چشم و روئے من پدید آید پیش از آں کہ

ؔ سیاست براۓ ۱۲ ؔ نہیں ہے عدل سے جلدی ۱۲ ؔ تیزی ۱۲ ؔ جوش ۱۲ ؔ مہار ۱۲ ؔ انجام ۱۲ ؔ پیشانی ۱۲

حکم کنم بیک رقعہ برمن عرضہ کن و اگر بینی کہ آتش خشم فرو نشست متعاقبِ آں رقعہ دوم را ابمید فرست و اگر احتیاج افتد رقعۂ سوم را بنظرِ من در آر مضمونِ رقعۂ اول ایں بود کہ تامل کن عنانِ ارادت در قبضۂ نفسِ امّارہ منہ کہ تو مخلوقی و عاجزی و خالقے قوی ہست کہ ترا ہست کردہ و فحوائے رقعۂ دوم ایں کہ باقی پیش آر و بزیر دستاں کہ ودیعتِ حضرتِ پرورد گار اند بشتاب کاری معاملہ مکن و برایشاں کہ مغلوبِ تو اند رحم کن تا آنکہ بر تو غالب ست مکافاتِ آنرا رحمت بر تو کند و بر رقعۂ سوم نوشتہ بود کہ دریں حکم کہ خواہی کرد از شرع تجاوز مکن واز انصاف درمگزر

مثنوی

توسنِ خودسر مسازآں چناں	کش نتواں بازکشیدن عناں
حکم چناں کن کہ ز روئے نسق	راست بود حکمِ تو با حکمِ حق

و در تواریخ مسطور ست کہ چوں احمد سامانی وفات یافت پسرِ او نصر ہشت سالہ بود ارکانِ دولت او را بر تخت نشاندند و خود را از روئے عدالت حکم میراندند تا آں پسر بسرحدِ رشد رسیدہ آغاز فرماں دہی کرد و مملکتِ پدر را در حیزِ ضبط آورد و انواعِ فضائل و اصنافِ مناقب او را حاصل بود اما از روئے حداثتِ سن و عدمِ تجربہ و غرورِ سلطنت زود در خشم شدے و بے تامل حکم کردے و بگناہِ اندک عقوبتِ بسیار مقرر ساختے روزے وزیرِ خود را گفت در ظاہرِ من ہیچ عیب می بینی تا بہ تدارکِ آں مشغول شوم وزیر گفت بحمد اللہ کہ ذاتِ عالی آراستہ است بانواعِ معالی اے شاہزادہ مائدۂ پر فائدہ برائے خاص و عام نہادۂ و صلائے کرم و مروت در دادۂ و نعمتہائے لطیف و اباہائے ظریف مہیا شدہ اما بر سرِ ایں خوان نمک کمتر ست و بے نمک ہیچ طعامے مزہ ندارد نصر پرسید کہ نمک ایں خوان چہ تواند بود وزیر گفت نمکِ خوانِ حکومت تانی و بردباری ست و آنچہ ایں خوان را بخارت دہد خشم و سبکساری امیر نصر گفت دانستم و مرا ہم معلوم بود کہ ایں

لہ پیش آں انجام ۱۲ لہ پیچھے ۱۲ لہ ترتیب ۱۲ لہ خوبیاں ۱۲ لہ نیا ہونا ۱۲ لہ شکر خدا کا ۱۲ لہ خوبیاں قسم کی یعنی

عیب دارم امّا چوں عادت شده و طبیعت بریں خوی گرفته چه تدبیر تواں کرد وزیر فرمود که تو در نفسِ خود باید که بوقتِ حکم متامّل باشی و شتاب کاری ننمائی و در خدمتِ تو بزرگانِ پاکیزه اخلاق باشند که در وقتِ استیلائے غضب بر تو شفاعت توانند کرد تا ایں کار بقرار باز آید امیر بزرگانے را که اہلیتِ منادمت داشتند طلبیده بشرفِ تقرّب معزّز ساخت و فرمود که ہر کس را که من سیاست فرمایم حکم را تا سه روز در توقف دارید و سه بار بر من عرضه کنید و ہر کرا بعقوبت حکم کنم از صد چوب کمتر بزنید و ندبار را گفت شما گنهگارانے که مستحقِ عفو باشند بوجه حسن شفاعت کنید چوں امورِ حکومت بریں جمله تمهید پذیرفت اندک زمانے را دبدبهٔ عدالت و طنطنهٔ ایالت او در اطرافِ جہاں منتشر گشت ۔

مثنوی

نو شاہی چو شاہیں مشو تیز پر | بآہستگی کوش چوں شیرِ نر
عناں کش دواں اسپ اندیشه را | که در رہ خطرہاست ایں بیشه را
بکارے که عزم را وہی بستگی | شتابندگی کن نه آہستگی

باب بست و ہشتم در مشاورت و تدبیر

حضرت حق سبحانه و تعالیٰ حبیبِ خود را صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرموده وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ[۱] یعنی مشاورت کن باصحابِ خود در ہر کارے که واقع شود ۔ بزرگاں گفته اند که حضرت پیغامبر را صلی اللّٰه علیه و آله وسلم با آنکه از ہمه خلق دانا تر بود و بوحیِ الٰہی استظہارِ[۲] کلّی داشت حق تعالیٰ او را بمشاورت فرمود تا در میانِ امّت سنّتے شود بعد از وے چه در مشاورت فوائد بسیار ست یکے آنکه کارہا را بصلاح[۳] و سداد نزدیک گرداند دیگر آنکه کسے که بے مشاورت کارے کند اگر نیکو نیاید زبانِ طعن بر و بکشایند و اگر بعد از مشورت آں کار را ہیچ فائده و نتیجه نباشد یارے او را معذور دارند و دیگر آنکه ذہنِ شخصے واحد با طراف و

---

۱ اور مشوره لیں ان سے کام میں ۱۲ ۲ پشت پناہی ۱۲ ۳ درستی و راستی ۱۲

جوانبِ مہم احاطہ نمی تواند کرد چوں جمعے باشند و ذہنہا بر گمارند ہر یک را چیزے دیگر بخاطر رسد و رائے کہ صواب باشد بر ہمہ ظاہر گردد پس بر اہلِ اختیار لازم ست کہ بر مقتضائے اَلصَّوَابُ مَعَ تَرْدِیْدِ الْمَشْوَرَۃِ در ہر کارے کہ پیش آید و در ہر مہمے کہ روی نماید بے مشورتِ عقلا شروع نہ کنند و مشورت را در حلِّ مشکلات حاکمِ عدل و ممیزِ حق شناسد و یقین دانند کہ تدبیر چندیں عقل از تدبیر یک عقل صائب تر و پر فائدہ تر خواہد بود قطعہ

درِ مشورت را چرا بستۂ | مگر نسبِ عقل را جاحدی
نہ اربابِ حکمت چنیں گفتہ اند | کہ دَاْیَانِ خَیْرٌ مِنَ الْوَاحِدِ

و چوں در حدوثِ واقعات و وقوعِ حادثات از مشاورت گریز نیست باید کہ مشاورت با اہلِ حکومت و اصحابِ تجربہ و مردم دور اندیش و پیرانِ عاقبت بیں واقع شود کہ تدبیر ایں طائفہ صائب ست و تتبعِ تدبیرِ صائب کردن واجب۔ بہرام گور پسرِ خود را وصیت کرد کہ در امورِ ملک مشاورت کن با خردمنداں کہ تدبیر با صواب چوں صیدے ست کہ یک کس نیابد و اگر جمعے باشند از دستِ ایشاں بیروں نہ رود و ہر حادثۂ صعب کہ پیش آید تا بتدبیر از پیش تواں برد بچیزے دیگر میل مکن کہ انچہ بتدبیر میسر شود بہ شمشیر و تیرِ تیز میسر نباشد۔

فرد

کارہا راست کند عاقلِ کامل بسخن | کہ بصد لشکرِ جرار میسر نہ شود

آوردہ اند کہ سلطانِ روم را با عزیزِ مصر مخالفت افتاد و لشکر کشیدہ قصدِ یک دیگر کردند و در لشکرِ رومیاں کسے بود کہ ہر صورت کہ حادث شدے عزیزِ مصر را ازاں آگاہ گردانیدے و چوں اخبارِ او ہمہ راست بود عزیز بر وا اعتماد کردے ایں سخن را بہ قیصر رسانیدند مطلقاً بداں التفات نکرد و بروئے آں کس نیاورد تا مصاف نزدیک رسید

---

[۱] نہیں ٹھیک بات ساتھ مشورہ چھوڑنے کے ۱۲ [۲] تمیز کرنیوالا ۱۲ [۳] بائے خطاب ۱۲ [۴] دو خرد بہتر است از یکے ۱۲ [۵] پیدا ہوتا ۱۲ [۶] آسانی ۱۲

قیصر او را بخواند و مہمے در پیشِ خود مشغول ساخت و در اثنائے آں حال سرانِ لشکر و امرائے سپاہِ خود را طلبید و گفت امرائے عزیز و خواصِ بارگاہِ او بمن نوشتہ اند و سوگند خوردہ کہ چوں صف مصاف راست شود عزیز را دست و گردن بستہ بہ پیشِ من آرند شما دل فارغ دارید و بقوتِ تمام روی بکار آرید آں مرد چوں ایں سخن بشنید متحیر شد چوں از مجلس بیروں آمد درحال ایں معنی را نوشتہ بہ پیشِ عزیز فرستاد عزیز چوں ایں حال معلوم کرد بترسید و توقف کردن مصلحت ندید و مصاف ناکردہ روی بگریز نہاد قیصر در عقبِ او لشکر فرستاد و بُنہ و اموالِ ایشاں بدست آورد و بدیں یک تدبیر سپاہے را منہزم[1] ساخت قطعہ

ہر کہ بے تدبیر کارے کرد ملک از دست داد
ملک میخواہی بنائے کار بر تدبیر نہہ

بہر تسخیر ممالک لشکر و خیل[2] و حشم[3]
جملہ در کارند لیکن زیں ہمہ تدبیر بہ

یکے از ملوک حکیمے را پرسید کہ تدبیر بہتر ست یا شجاعت حکیم جواب داد کہ شجاعت مشابہ تیغ است و رائے بمثابہ دستِ قوی کہ آں را کار فرماید ہر گرا دست بے تیغ باشد کارے تواند کرد اما تیغ را اگر دست نباشد ضائع ماند و بزرگاں دریں باب گفتہ اند اَلرَّاْیُ[4] قَبْلَ شُجَاعَۃِ الشُّجْعَانِ ۔ عزیزے را پرسیدند کہ بہترین رایہا و صائب ترین تدبیرہا کدام ست گفت آنکہ فتنہ را فرونشاند و بر ملوک لازم ست کہ حسب المقدور در تسکینِ فتنہ کوشش نمایند چنانچہ ملکِ ہیاطلہ[5] را واقع شد و صورتِ حال بریں منوال بود کہ دشمنِ عظیم از خراسان قصدِ پادشاہِ ہیاطلہ کرد و او نیز لشکرِ عظیم ترتیب داد و روی بدفعِ او آورد ارکانِ دولتِ ملک ملاحظۂ عاقبتِ خود کردہ طریقِ پیش بینی پیش گرفتہ نامہا بدشمنِ ملک نوشتند و اخلاص و اختصاص ظاہر کردند و دشمنِ ملک را خوش آمد و ہمہ مکاتیبِ ایشاں در خریطہ کردہ مہر برآں نہادہ در خزانہ سپرد و قضا را بوقتِ مصافِ ملکِ ہیاطلہ غالب آمد و دشمن روی بہزیمت

---

[1] ہارا ہوا ۱۲ [2] اسپاں ۱۲ [3] لشکر ۱۲ [4] رائے پیش از دلاوریِ دلاوران ست ۱۲ [5] ہیاطلہ گروہ از مردم تلخ و ترک و اہلِ طبخرستان ۱۲۔

نهادہ و خزانہ و یراقِ او بدستِ ملک افتاد و آں خریطۂ مکاتیب کہ ارکانِ دولتِ وے بدشمن نوشتہ بودند در آنجا بدست آمد ملک چوں معلوم کرد کہ دراں خریطہ چیست سر باز نکرد و ہمچناں مہر کردہ بگذاشت و با خود گفت اگر ایں مکاتیب را بخوانم بضرورت بارکانِ دولتِ خود بدشوم و ایشاں کہ ایں حال معلوم کنند از من ہراساں گردند و برائے دفعِ ضررِ خود قصدِ من کنند و آتشِ فتنہ بالا گیرد و تسکینِ آں بغایت مشکل بود در حالِ خواصِ درگاہ و مقربانِ حضرتِ خود را بخواند و آں خریطہ را بدیشاں نمود و گفت ایں نامہاست کہ بزرگانِ لشکر ما از روئے عاقبت اندیشی بخصم ما نوشتہ اند و او ہمہ را در خریطہ جمع کردہ و مہر براں نہادہ و حالا ہم بہماں مہرِ اوست و خدائے را بحج پیادہ در گردنِ من کہ اگر سرِ کشادہ باشم و خواندہ و دانستہ کہ دریں نامہا چیست و نویسندۂ ہر نامہ کیست پس بفرمود تا آتش بر افروختند و آں مکاتیب را بسوختند چوں ارکانِ دولت آں لطف و کرمت بدیدند ہمہ رو بقرارِ خود باز آوردند و در متابعتِ او یک دل شدند و بدیں رائے ستودہ جملہ را مطیعِ فرماں و رہینِ منتِ خود ساخت۔ **مثنوی**

بتدبیر کارے تواں ساختن	کہ نتواں بہ تیغ و سناں ساختن
مکن تکیہ بر گنج و تیغ و سپاہ	ز فرزانگاں رای و تدبیر خواہ

و گفتہ اند کہ با ہمہ کس از ارکان و اکابر و اصاغر کہ امین و معتمد باشند مشاورت باید کرد شاید کہ خرداں را چیزے بخاطر رسد کہ بزرگاں را در ضمیر نگذشتہ باشد و ہیچکس در مشاورت زیاں نکردہ

حکایت یکے از علمائے مَرو دخترے داشت بغایت جمیلہ و جملہ معارفِ شہر در صددِ خواستگاریِ او بودند و آں عالم متحیر بود کہ او را بکدام یک دہد در ہمسایگیِ او گبرے بود عالم او را طلبیدہ گفت مرا دخترے ست و خلقے او را خطبہ می کنند من نمی دانم کہ او را بکدام دہم تو دریں باب چہ صواب می بینی گبر گفت من مردے ام از دینِ اسلام بیگانہ چہ لایقِ مشورتِ شما ام کہ ایں سخن از من می پرسید عالم گفت اگرچہ تو از دینِ اسلام بیگانہ اما مردے امینی و

ل اے ندمہ ۱۲ ک گبری ۱۲ ع شہرے مشہور ۱۲ ک آتش پرست ۱۲ ۵ خواستگار ۱۲

بزرگاں مبالغہ کردہ اند کہ با مردم امین مشاورت باید کرد و در حدیث آمدہ اَلْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ
حالا ہرچہ تو خواہی گفت من در پئے آں خواہم رفت گبر گفت در تزوّج کفاءت شرط ست و
کفاءت در مذہب مسلماناں بدین و ملت می باشد و در روشِ ما باصل و نسب و نزدیک اہل روزگار
بمال و جاہ اکنوں تامل فرمای اگر بدین خود می روی دین اختیار کن و اگر بسنتِ اسلاف ما عمل میکنی
نسب اعتبار نمای و اگر بعادتِ اہل زماں می روی مال و جاہ طلب کن عالم را ایں سخن عظیم خوش آمد
و گفت دین بر ہمہ غالب ست او را غلامے بود مبارک نام بغایت عالم و متدین گفت ہیچکس از و
دیندار تر نمی بینم دختر را بدو داد و بعد از مدتے خداوند تعالیٰ او را فرزندے داد چو عبد اللہ مبارک
کہ امامِ اہل اسلام و زاہدِ زمانہ و عارفِ یگانہ بود فرد

رو مپیچ از مشورت زیرا کہ اربابِ خرد
مشورت را پیشکارِ اہل دولت گفتہ اند

پس بر سلاطین لازم ست کہ ہر عقدہ کہ پیش آید بسر انگشتِ تدبیر بکشایند و ہر خللے کہ از
حوادثِ ایام بزاید بیمنتِ مشاورت و معاضدتِ رائے صائب تدارک و تلافی آں نمایند۔

بہ رائے لشکرے را بشکنی پست (مثنوی)، بشمشیر از یکے تا صد تواں کشت

مشو مغرورِ عقل و دانشِ خویش
بنہ آئینۂ تدبیر در پیش

مدد خواہ از خردمندانِ آگاہ
کہ تا یابی سوئے مقصودِ خود راہ

دہم دریں باب گفتہ اند۔ قطعہ

کارہا بے مشاورت نہ کنی
تا دراں سود بیکراں بینی

ہر چہ آں بے مشاورت سازی
جرم نی داں کزاں زیاں بینی

بابِ بست و نہم ۲۹ در حزم و دور اندیشی

حزم اندیشہ کردن ست در عاقبتِ امرے موہوم و متخیّل و احتراز نمودن بقدرِ امکان

لہ جس سے مشورہ لیا جائے ۱۲ استنارہو ۱۲ ؎ ہمتائی دہم جنسی ۱۲ ؎ ای ابن مبارک ۱۲ ؎ گرد ہ یعنی مشکل ۱۲ ؎ احتیاط ۱۲۔

از خلل و زلل[۱] وایں خصلت ارباب حکم و فرماں را خوب ترین خصلتے ست و از کلمات افراسیاب ست کہ ہر کہ زرہ حزم در پوشیدہ از تیر کید دشمن ایمن باشد و حزم عبارتست از دور اندیشی و پیش بینی ست مرد عاقل چوں علامات شر و فساد توہم کند فی الحال بتدارک آں مشغول گردد و جاہل تا در ورطۂ[۲] بلا نیفتد متنبہ نگردد مثلا چوں خردمند بیند کہ کسے سنگ و آہن برہم می زند تصور کند کہ آتش ظاہر خواہد شد و در اندیشۂ تدارک آں افتد و ناداں تا درمیان آتش نماند از سوزش آں خبر نیابد

ع پیش از وقوع واقعہ در فکر خویش باش۔ بزرگے را پرسیدند کہ حزم چیست فرمود کہ اصل حزم بدگمانیست چنانچہ در خبر آمدہ اَلْحَزْمُ سُوْءُ الظَّنِّ[۳] حکیمے فرمود بیت

بد نفس مباش و بدگماں باش ... وز فتنہ و مکر در اماں باش

و در مثنوی معنوی مذکور است۔ بیت

حزم آں باشد کہ ظن بد بری ... تا گریزی و شوی از بد بری

و کسیکہ بروایں صفت غالب شد ہر آئینہ برائے مواقع حوادث پیش از ہجوم نوائب[۴] از فکر صائب سدے محکم کند و راہ آفات را قبل از ظہور وقائع[۵] برائے روشن در بندد و بر مصادقت[۶] ابنائے روزگار اعتماد نکند و مرافقت و موافقت اخوان[۷] زماں را زیادہ وقعے[۸] نہند و سرا فی الضمیر خود کسے را بجاں اطلاع ندہد تا از شرارت مفسداں و غیبت[۹] حاسداں بسلامت برہد

(رباعی)
ہر کس کہ اماں دین و دنیا طلبید ... بے بدرقۂ حزم بمنزل نہ رسید
آئینۂ فکر را بزن صیقل حزم ... تا روئے مراد اندراں بتواں دید

ابراہیم امام کرت اول کہ صاحب الدعوۃ[۱۰] ابو مسلم را بخراساں می فرستاد وصیت آخرش ایں بود کہ اگر میخواہی کہ کلمۂ دعوت متمشی[۱۱] بود و مہم تو بموجب دلخواہ از پیش رود ہر کہ ترا شکے و تہمتے از و بدل رسد در ہلاک او سعی نمائی کہ یکے از حزم سلاطین آنست کہ بر ہر کہ بدگماں شوند او را

---

۱ لغزش ۱۲ ۲ گڑھا دریائے مصیبت ۱۲ ۳ احتیاط بدگمانی ہے ۱۲ ۴ سختیاں ۱۲ ۵ حالات ۱۲ ۶ دوستی ۱۲ ۷ برادران ۱۲ ۸ بڑائی ۱۲ ۹ غیبت ۱۲ ۱۰ ہمراہ ۱۲ ۱۱ یعنی دعوت کرنے والا ۱۲

از پیش بردارند و درین باب گفته اند۔ فرد

از سرکہ دولت گرانہ گیرد — اورا سبک ازمیانہ بردار

در تاریخ سلامی مذکورست کہ اسفار بن شیرویہ بر قصد ری[1] بہ سمنان[2] نزول کرد و اورا خبر داشتند کہ ابوجعفر سمنائی را ہلاک کند ابوجعفر خبر یافت بترسید و قلعۂ محکم داشت بدان قلعہ متحصن شد چوں اسفار ولایت ری را بجزہ[3] تسخیر در آورد دیلمی را با سپاہ گران بدان قلعہ فرستاد ہر چند خواستند کہ آن قلعہ را بگیرند میسر نشد بآخر دیلمی یکے را بواسطہ کرد کہ میان او و ابوجعفر طرح صلح افگند و تاکید صلح را مصلحت دران دید کہ ابوجعفر دیلمی را بقلعہ برد و مہمانداری کند ابوجعفر ضیافتے ترتیب کردہ دیلمی را طلبید دیلمی با سران سپاہ و دلیران لشکر خود مواضعہ[4] کرد کہ چوں با ایشاں بقلعہ در آید ہمہ اتفاق کردہ ابوجعفر را بکشند چوں دیلمی بدر حصار رسید ابوجعفر حکم کرد کہ دیلمی تنہا بحصار در آید او تنہا در آمد و مردم او بیروں ماندند و ابوجعفر را عارضۂ نقرس[5] بود و مجال حرکت نداشت بر غرفہ نشستہ بود کہ از دریچہائے آن غرفہ خندق و صحرا بنظر در آمدے دیلمی را آنجا طلبید و در ہم از ہر نوع سخناں گفتند دیلمی در اثنائے آن حالت ابوجعفر را گفت خلوت کن تا سرے از اسرار مملکت با تو بگویم ابوجعفر فرمود تا جملہ خدم ازاں غرفہ بر فتند جز غلامے خردساں کہ حوائج ایشاں مہیا کردے چوں غرفہ خلوت شد دیلمی در غرفہ را در بست و خنجر کشیدہ ابوجعفر را ہلاک کرد و آں غلامک از ترس بے خود شدہ بود و مجال دم زدن نداشت پس رسن باریک ابریشمیں کہ در ساق موزہ داشت بیروں کرد و در موضعے ازاں دریچہا محکم کرد و از غرفہ بلب خندق فرود آمد و باشنا از خندق بگذشت و بلشکرگاہ خود آمد اگر ابوجعفر حزم ورزیدے و با وے خلوت نکردے خصم را برخود فرصت ندادے و در ورطۂ ہلاک نیفتادے و در اخبار و آثار ازیں حکایات بسیار است کہ بواسطۂ ترک حزم سر برباد دادہ اند و درہائے فتنہ برخود کشادہ و اگر خردمند تامل کنند دانند کہ ہیچ حصارے محکم تر از حزم و احتیاط نیست و ہیچ مہلکہ مخوف تر از غفلت و تہاون نہ۔

[1] نام شہر ۱۲ [2] نام قلعہ ۱۲ [3] جبرا ۱۲ [4] قرار داد ۱۲ [5] بیماری کا نام ۱۲

(قطعه)

بجزم کوش که این ره رهی پر از خطرست / باحتیاط قدم نه که جائے شور و شرست

ببین که ابر بهار و چسان تصور کن / که سیل می رسد و خانهٔ تو بر گذرست

مباش غافل از حزم بر کرانه مشو / که حزم تیر بلائے زمانه را سپرست

کسے که عاقبت اندیش و دوربین باشد / مظفرست که از خود همیشه باخبرست

چو باخبر بود از خود نهال دولت او / علی الدوام بباغ مراد باورست

باب سی ام در شجاعت

شجاعت از امہات فضائل ست و آں قوتے ست متوسط میانِ جبن[1] و تہور[2] بحکم اِنَّ[3] اللّٰہَ یُحِبُّ الشُّجَاعَ حق سبحانه و تعالیٰ مردم شجاع را دوست می دارد در خبر آمده که تبرک جوئید بدعائے مردم شجاع که ایشاں به پروردگارِ خود گمانِ نیکو دارند و مردم بددل در کارزار اعتماد بر گریختن دارند و دلیراں دراں ورطه تکیه بر فضلِ ذو المنن[4] می کنند و حضرت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه و آله و اصحابه وسلم بشجاعتِ نفسِ نفیس خود اشارت نموده آنجا که فرموده رِزْقِی[5] تَحْتَ ظِلِّ رُمْحِی یعنی روزی من در زیر سایهٔ نیزهٔ من ست و دریں سخن تحریضیست[6] بر ارتکابِ کارزار و استعمالِ آلاتِ جنگ در وقتِ حرب و پیکار

قطعه

بشجاعت تواں گرفت جهاں / هر که بددل بود چه کار کند

و آں که جرأت نماید اندر کار / خویشتن را بزرگوار کند

خالدِ ولید که در لشکرِ اسلام بجرأتِ تمام معروف و موصوف بود در وقتِ رحلت ازیں عالم اشکِ حسرت از دیده می بارید و می گفت وا حسرتاه که در چندیں صفِ مصاف شجاعت نمودم و چندیں المِ ضرب و طعن[7] را تحمل کردم و حالا بروئے فرش می میرم چنانچه پیرزناں میرند و چوں از اجل

[1] نامردی ۱۲ [2] دلیری ۱۲ [3] البته خدا دوست رکھتا ہے دلاور کو [4] صاحب کرم و احسان ۱۲ [5] روزی میری نیزے کے سایہ میں ہے ۱۲ [6] یعنی حرص دلانا ۱۲ [7] نیزہ لگانا ۱۲ -

چارہ نیست بارے بالسنے کہ جاں در بہائے نیک نامی بداد مے و سعادتِ شہادت دریافتے و سہم سخن اوست کہ آنکہ بد دل حمایتِ جان در گریز می بیند خیالِ کج و تصورِ باطل ست زیراکہ قوتِ جمعیت و شوکتِ جلادت مردمندانِ طمع دشمناں را بر می کند و صنعف و ترس و سستی و بد دلی خصم را بریں کس دلیر می گرداند و از نیست کہ بیشتر بد دلاں و ترسندگان علف شمشیر می شوند و دلیران و مبارزاں از ورطۂ تلف بیروں می آیند۔ مثنوی

ہر کہ بد دل تر بود در کارزار | باشدش جاں بیقرار و کارزار
جرأتے کن پیش مردانِ نبرد | تا بر آید نامت از مردانِ مرد

یکے از سلاطین در مصافے نعرہ می زد و امرائے سپاہ خود را می گفت امروز روزِ امتحان ست و معرکۂ حرب کورۂ مردان ست و از کورہ جز زرِ خالص بسلامت بیروں نباید و آں کہ مغشوش باشد در درونِ کورہ سالم نماند۔ فرد

خوش بود گر محک تجربہ آید بمیاں | تا سیہ روئے شود ہر کہ در و غش باشد

مردِ شجاع آنست کہ نفس را و را مور ارتکاب امورِ عظام حریص گرداند و دل را بر تحمل شدائد و آلام بجہت ترقی بر مدارج عظمت و احتشام ترغیب نماید تا صیتِ صولتش در ہمہ آفاق منتشر گردد و آوازۂ سطوت و شوکتش در اقطارِ عالم چوں مثل سائر و دائر شود۔ مثنوی

مرا نام باید کہ گردد بلند | کہ از نام گردد کسے ارجمند
بمردی شود ذکر آزادہ فاش | چو نامم نکو ہست جاں گو مباش

افراسیاب لشکرِ خود را میفرمود کہ بر مرگ حریص باشید تا زندگانی بلیغتر یابید و مردن را آمادہ شوید تا سرمایۂ دولت عزت بدست آرید چہ بزرگی در دو چیز ست یا بنامِ نیک مردن یا دوستکام زیستن

رباعی

مرگ در چشم ہر کہ خوار بود | در شجاعت بزرگوار بود
ہر کہ جاں را عزیز می دارد | با جہاندارِیش چہ کار بود

ف۱ اتشہران ۱۲ ف۲ لکھوکھا ۱۲ ف۳ دبدبہ ۱۲ ف۴ اطراف ۱۲۔

مرتضیٰ علی کرّم اللہ وجہہ بوقتِ کارزار خود را بر صفِ کفار زدے و ہر جا کہ لشکرِ دشمن بیشتر
بودے روئے بداں جا آوردے و دلیرانہ بمصاف در آمدے و ملاحظۂ حالِ خود نکردے یکے
پرسید کہ اے امیر عجب جرأتے می نمائی و از حفظِ احوالِ خود تغافل می فرمائی امیر گفت بیقین می
دانم کہ اگر اجل رسیدہ است از قدر حذر سود ندارد و اگر حکمِ فوت و فنا از دیوانِ قضا صادر نہ
شدہ مرا ایں جرأت زیاں نکند و دریں باب فرمودہ اند **قطعہ**

أيَّ[1] يَومَيَّ مِنَ المَوتِ أفِرّ ... يَومَ لا يُقدَرُ أم يَومَ قُدِر
يَومَ لا يُقدَرُ لا يأتي القَضَا ... يَومَ قَد قُدِّرَ لا يُغني الحَذَر

وترجمۂ ایں عربی بفارسی ایں ست **رباعی**

دو روز حذر کردن از مرگ سزا نیست ... روزے کہ قضا باشد و روزیکہ قضا نیست
روزے کہ قضا باشد کوشش نکند سود ... روزے کہ قضا نیست درو مرگ روا نیست

وحقیقت آں ست کہ تا کسے از سرِ جاں برنخیزد در روزِ مصاف کاریکہ ازاں باز
تواں گفت ازو توقع نتواں کرد **شعر**

تا تو دل در بندِ جاری و جاں در بندِ تن ... کے مرادِ خویش یابی در کنارِ خویشتن

آوردہ اند کہ وقتے لشکرِ حبشہ بر ولایتِ یمن مستولی شدند و سیف[2] ذی الیزن بضرورت
جلاگشتہ پناہ با نوشیرواں بردہ ازو مدد طلبید نوشیرواں بفرمود تا جمعے را از دزداں و عیاراں
و اہلِ فتنہ کہ در زنداں بودند سلاح دادہ ہمراہِ او ساختند و ایشاں ہزار و ہشت صد تن
بودند پس سیف ذی الیزن با آں مرداں در کشتی نشست چوں بساحل رسید از کشتی
بیروں آمدند سیف بفرمود تا تمام کشتیہا بشکستند و مجموع طعامہا را بریختند و گفت اے یاراں
در مملکتِ یمن در آمدیم و با دشمناں حرب می باید کرد حالا شما درمیانِ دو کار افتادہ اید یک

[1] دونوں میں سے کس دن موت سے بھاگوں میں جس دن مقرر نہیں ہوئی یا جس دن مقرر ہے جس دن مقدر نہیں آئے گی قضا اور جس دن مقدر ہوئی کام نہ آئے گا پرہیز ۱۲ [2] نام ملکے از ملوک حمیر ۱۲-

تامل کنید که دریں اوقات غالب می باید شد یا کشته می باید گشت بضرورت آں گروہ دل از جاں برگرفتہ مردانہ بکار در آمدند و آں مردم بر بسیارے از لشکرِ حبشہ غلبہ کردند پس مردِ کار زار باید کہ ترس را بخود راہ ندہد کہ رستمِ دستاںؔ گفتہ است کہ اگر ہزار زخم بر تنِ من آید دوست تر دارم ازآنکہ بر بستر بیماری ہمچو پیرزناں بمیرم ۔ بیت

بنامِ نکو کشتہ گردم رواست ۔ مرا نام باید کہ تن مرگ راست

وہر کرا از سلاطین جرأت و شجاعت پیشتر بودہ و در تحملِ شدائد پایداری زیادہ نمودہ زودتر بمنزلِ مقصود رسیدہ و چہرۂ مراد در آئینۂ عزیمتِ خویش بموجبِ دلخواہ دیدہ ۔

آوردہ اند کہ چوں کارِ یعقوب لیث بالا گرفت و داعیہ کرد کہ خراساں بحوزۂ تسخیر وے درآید روزے عزیمتِ حربے کردہ بود و امرائے لشکر بر در بارگاہ جمع شدہ یعقوب سلاح بتمام پوشیدہ ببام برآمد منجماں ارتفاع گرفتند و گفتند حالا طالع وقت بحسبِ دلخواہ میگرد یعقوب ہمچناں سلاح پوشیدہ در فصلِ تابستاں بربالائے بام در آفتاب تا ہشت ساعت بایستاد چنانچہ ارکانِ دولت از مصابرتِ او عجب ماندند چوں وقت رسید و طالع مسعود گشت از بام فرود آمد و سوار شد جمعے پرسیدند کہ موجبِ ایستادنِ امیر در آفتاب چہ بود گفت من کارے بزرگ در پیش دارم و دریں مہم کہ روی بداں آوردہ ام نازکی و کاہلی در حصولِ مقصود خللِ عظیم می دارد من نفسِ خود را امتحان می کردم کہ در تابِ آفتاب با سلاح گراں طاقت دارد یا نہ ، دیدم کہ طاقت دارد بدانید کہ حصولِ مقصود روی خواہد نمود چوں یعقوب در طلبِ دولت تا ایں نہایت جہد نمود رسید بدرجۂ کہ رسید ۔ قطعہ

شاہدِ ملک ست در عقدِ کسے کز روی جہد ۔ دست در آغوش با شمشیر و خنجر می کند

آنکہ بار ابر سر ناز و تنعم می نہد ۔ کردگارش در جہاں سردار و سرور میکند

پادشاہی در چمن داد ند گل را زانکہ گل ۔ با وجودِ نازکی از خار سر بر می کند

ف۱ نام پدر رستم ۱۲ ف۲ خواہش ۱۲ ۔

دہم از یعقوب لیث حکایت کنند کہ وقتے جمعے از جوانان سیستان نشستہ بودند و از
طرائف و لطائف چیزہا باز می گفتند یعقوب نیز آنجا بود و ہنوز بطلب ملک نپرداختہ و رایت
مردی و مردانگی برنیفراختہ یکے گفت لطیف ترین لباسہا اطلس ختائی ست دیگرے فرمود
طریف ترین تاجہا طاقیۂ رومی دیگرے ادا نمود کہ از منازل بوستانہائے پرگل و ریحان بہتر
ست دیگرے تقریر کرد کہ از مشروبات خمر صافی موافق ترست دیگرے چنین نمود کہ از سایہا
سایۂ بید سازگارترست دیگرے عرض کرد کہ از نغمات سازہا آواز عود ملائم ترست دیگرے
بیان کرد کہ برائے ندیمی محافل جوانان خوب صورت زیبا سیرت لائق تر، چوں نوبت بہ
یعقوب رسید گفتند تو ہم سخن بگو گفت خوب ترین لباسہا زرہ است و بہترین تاجہا خود
و خوش ترین منزلہا معرکۂ حرب و زیباترین شرابہا خون دشمناں و لطیف ترین سایہا سایۂ نیزہ
و طریف ترین آوازہا صہیل[1] اسپاں لجیم پوشیدہ و گرامی ترین ندیماں مردان کارے و
مبارزان کارزارے، و در اشعار امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ آمدہ قطعہ

اَلسَّیْفُ وَالْخَنْجَرُ رَیْحَانُنَا	اُفٍّ عَلَی النَّرْجِسِ وَالْآسِ
شَرَابُنَا مِنْ دَمِ اَعْدَائِنَا	وَکَاسُنَا جُمْجُمَۃُ الرَّاْسِ

و ترجمہ این دو بیت بفارسی این ست قطعہ

گل و ریحان ما تیغ ست و خنجر	بکارِ ما نیاید نرگس و آس
شراب ماست خون دشمن ما	اساس کلّۂ او بہترین کاس

پس طالب ملک باید کہ نوک سنان آبدارش چوں شب رواں برائے جوہر جان
نقب در خزانۂ سینۂ دشمن زند و شمشیر زہر آبش مانند سرہنگان عیار پنبہ بقصد گوہر
روح مہر سراز درج بدن خصم بردارد و پادشاہ کہ خود دلیر باشد لشکر او را جرأت بیفزاید و

---

[1] آواز اسپ ۱۲ [2] تیغ و خنجر ریحان ہمارے لیئے ہیں:؛ اف ہے نرگس اور آس پر:؛ شراب ہمارے دشمنوں کے خون سے ہے:؛ اور پیالہ ہمارا کلہ سر کا ۱۲

پادشاہِ بے دل را دولتِ عالمگیری میسّر نشود۔

در نصائح الملوک آوردہ اند ہر چیزے کہ او را خرد نیست ہمچوں چشمہ ایست کہ آب ندارد و جوانے کہ او را ادب نیست چوں بوستانیست کہ گل ندارد و درویشے کہ او را معرفت[1] نیست چوں دیدہ ایست کہ نور ندارد و عالمے کہ او را تقوی[2] نیست چوں اسپےست کہ لگام ندارد و توانگرے کہ او را احسان نیست چوں درختےست کہ میوہ ندارد و صاحب جمالے کہ او را حیا نیست چوں طعامےست کہ نمک ندارد و سلطانے کہ او را عدل نیست چوں ابریست کہ باراں ندارد و عالمگیرے[3] کہ او را شجاعت نیست چوں بازرگانیست کہ مایہ ندارد۔

آوردہ اند کہ یکے از سلاطین عرب را روزے با دشمنے اتفاق محاربت افتاد چوں ہر دو لشکر صف کشیدند امرائے دولت ملکِ عرب را گفتند اے ملک ہم حرب از دو بیروں نیست یا نصرتست یا ہزیمت اگر بحکم قضا و قدر شکستے بر لشکر ما افتد تر اکجا جوئیم گفت اگر بگریزم ہر کہ مرا جوید از عنایت پروردگار محروم باد لیکن اگر غلبہ خصم را باشد مرا در میدان در زیر سم اسپاں طلبید یعنی غالب می شوم یا کشتہ می گردم بیت

یا برآئیم بہ چرخ گردندہ یا شوم زیر پا سر افگندہ

آوردہ اند کہ دراں حرب شمشیر می زد و بر لشکر خصم حملہ می برد تا وقتیکہ آفتاب بہ نصف النہار رسید و حرارت بر دل مبارزاں غلبہ کرد و لبہا از تشنگی خشک شد و غبار کارزار بر رخسارہا نشست یکے از خواص غلامان سلطان عرب با ظرفے آب سرد ظرف ملک می تاخت تا نزدیک وے رسید گفت یا اَیُّھَا المَلِکُ تشنہ شدہ باشی زمانے توقف فرمای تا قدری آب بیاشامی ملک گفت تیغ آب دار این زمن تشنہ تر ست بخدائے عزّ و جل کہ تا او از خونِ دشمناں سیراب نہ شود من نیز تشنگی خود را تسکین نہ دہم و بواسطۂ ایں عزیمت درست و جرأتِ تمام و شجاعتِ کامل حق سبحانہ و تعالیٰ او را بر دشمن ظفر بخشید۔

---

[1] خدا شناسی ۱۲ [2] پرہیزگاری ۱۲ [3] اے پادشاہ ۱۲

کسے راکہ ابزد کند یاوری (بیت) کہ یارد کہ با وے کند داوری

از اسکندر ذوالقرنین پرسیدند کہ نشانِ پادشاہ دلیر چیست گفت آنکہ نپرسد کہ دشمن چند ست بلکہ تفحص کند کہ کجاست و بہر آئینہ چنیں سردارے (مثنوی)

چو شمشیر ہندی بگیرد بدست بصفِ اعادی درآرد شکست

بگرز گران سنگ و شمشیر تیز روان در جہان افگند رستخیز

نوشیروان از ابوزرجمہر پرسید کہ شجاعت چیست گفت قوتِ دل گفت چرا قوتِ دست نمی گوئی گفت اگر دل قوی نیست قوت در دست نمی ماند و من شنودہ ام کہ یکے از مبارزانِ عرب پیر شدہ بود و باوجودِ ضعفِ پیری قوتِ دل داشت روزے میخواست کہ سوار شود دو کس بازوئے او گرفتند تا سوار شد بے ادبے آغاز طعنہ زدن کرد کہ ازیں کس چہ کار آید کہ دو کس باید کہ سوار کنند شجاعتِ او چہ خواہد بود پیر سخنِ او بشنود گفت آرے دو کس باید کہ او را سوار کنند اما ہزار کس باید کہ او را فرود آرند نوشیروان سخنِ حکیم را مسلم داشت و فرمود کہ راست گفتی قوتِ دست تابعِ قوتِ دل ست (فرد)

آدمی را قوتِ دست از دل ست ہر کرا او را دل قوی بازو قوی

در وقتیکہ سکندر بعزیمت تسخیر اقالیم عالم سوار می شد ارسطو را طلبید و گفت اے حکیم دریں میدان کہ قدم نہادہ ام و این مہم را کہ پیش گرفتہ ام ہر آئینہ مرا دوستان و دشمنان پدید آیند با ہر یک از ایشان چگونہ معاش کنم گفت اے ملک اصل آنست کہ تا ممکن و مقدور باشد دشمن انگیزی نکنی و بر دوستان خواری روا نداری و اگر دشمنے پیدا شود او را باستمالت و دلنوازی اختصاص دہی تا دوست شود و دوست را بعزت و حرمت خاص گردانی تا از دوستی برنگردد اسکندر فرمود کہ زیادت کن حکیم فرمود از کارِ دشمن غافل نشوی اگرچہ اندک باشد و بر لشکر اعتماد نکنی اگرچہ بسیار باشد و تاہم بسخن نرم و آہستہ ساختہ توانند شد کلامِ درشت بزبان

لہ تواند ۱۲ کہ حالکے ۱۲ سہ دشمناں ۱۲ کہ بہادری ۱۲ شہ قیامت ۱۲ لہ زندگی ۱۲ کہ سوئے جود جنبانیدن کسی را بسخن خوش ۱۲

نزاعی و کارہا تازیانہ بر آید شمشیر بر نیام بر نیاری اسکندر فرمود کہ شاید کارِ من با خصم بمحاربت انجامد دراں بچہ کیفیت مدخل تواں کرد و بکدام نوع اقدام تواں نمود حکیم گفت کہ حالِ حرب از دو بیروں نیست یا تو بحربِ کسے می روی یا کسے بحربِ تو می آید اگر تو بحربِ کسے قصد کردہ دہ[1] شرط رعایت باید کرد اوّل باید کہ غرض ازاں جنگ جز خیر محض نباشد و طلبِ دینِ حق و دفعِ ظلم و فساد بود دوم توجہ باید نمود بحضرتِ عزّت تعالیٰ شانہٗ و از و یاوری طلبیدن و در دعائے خیر و صدقات کوشیدن و از اہلِ قلوب[3] و قبور استمدادِ ہمّت فرمودن سوّم شرائطِ حزم[4] و سوءِ ظن[5] بتقدیم رسانیدن و منہیان[7] و جاسوسان برکار باید کردن و تفحصِ لشکرِ خصم و کیفیتِ احوال و رجالِ ایشاں بواجبی باید نمودن چہارم بالشکرے توجّہ باید کرد کہ ہمہ یک دل و یک زبان باشند کہ اتفاقِ سپاہ با پادشاہ موجبِ فتح و نصرت و سببِ ظفر و قوّت ست چنانچہ گفتہ اند

(مثنوی) کسے را ظفر بر ظفر حاصل ست ... کہ در پر دلی لشکرش یکدل ست
سپہ را کہ فیروزمندی رسد ... زیارانِ یکدل بلندی رسد.

و موافقتِ اکابر و اتفاقِ بزرگاں خصوصاً اقربا دریں باب ضرورت ست پنجم لشکر را وعدہائے نیکو دادن و بنویدہائے بزرگ مستظہر[9] گردانیدن و نیّت باید کرد کہ آں مواعید بوفا رسد ششم تا تواں بنفسِ خود مباشرِ حرب نباید شد کہ اگر شکستے روی نماید آنرا تدارک تواں نمود هفتم ورنہ بہر کارِ لشکر کشی و سپاہ سالاری کسے را اختیار باید نمود کہ بدیں صفت آراستہ باشد اوّل شجاع و قوی دل بود و بداں شہرت یافتہ باشد و نام و آوازہ پیدا کردہ تا از و ترس و ہراس در دلِ دشمن افتد دیگر رائے صائب و تدبیرِ تمام داشتہ باشد و مداخل و مخارجِ جنگ را دانستہ کہ جائے باشد کہ رائے بہ از شجاعت بکار آید و انواعِ حیل[10] و خدائع[11] بکار باید برد کہ خدعہ در حرب مکروہ نیست بلکہ مستحسن ست چنانچہ در خبر واقع شدہ اَلْحَرْبُ خَدْعَةٌ[12] دیگر ممارستِ حروب کردہ باشد

[1] کوڑا ۱۲ [2] بلند ہے شان اسکی ۱۲ [3] صاحبدلاں ۱۲ [4] دانائی ۱۲ [5] بدگمانی ۱۲ [6] خبر دینے والا ۱۲ [7] مقرار ۱۲ [8] مردانی ۱۲ [9] قوی پشت ۱۲ [10] جمع حیلہ ۱۲ [11] دھوکے ۱۲ [12] لڑائی دھوکے کا نام ۱۲۔

وصاحبِ تجارب[1] شده که فوائدِ تجربه بسیارست شرطِ هشتم آنست که چون کسے در اثنائے
حرب بمبارزت و شجاعت از اقران و اکفا[2] ممتاز شود و در عطا و صلت[3] و ثنا و محمدت او بباید
افزود و بلکه دران باب مبالغه باید نمود تا دیگران را نیز میل هواداری و جان سپاری شود
نهم در روزِ حرب از غفلت دور باید بود که بسیارے بوده که ظفر نزدیک رسیده و یک نفس از
جنگ غافل شده اند و بدان غفلت کار دگرگون شده دهم اگر لشکرِ خصم شکسته گردد در پے
ایشان نباید رفت و بزودی کس در عقب نباید فرستاد که چندین کرّت[4] واقع شده که لشکر
بازگشته آن فرستادگان را زده اند و قوت بازیافته معاودت نموده اند و لشکرِ غالب را
مغلوب ساخته و اگر کسے بحربِ تو می آید و تو در صددِ دفعِ اوئی از دو حال بیرون نیست
یا ترا طاقتِ مقاومتِ او هست یا نه اگر هست اولیٰ آنست که بهر نوع از انواعِ تدبیر که ممکن
باشد اورا از مقامِ دشمنی بباید گردانید و اگر این صورت دست ندهد شرائطِ حرب آنچه مذکور
شد رعایت باید فرمود و اگر طاقتِ مقاومت نیست جاسوسان و دیدبانان[7] بر کار باید کرد
و در بابِ محافظتِ راهها و دربندها و استحکامِ قلعه‌ها و ذخیره نهادن تقصیر نباید نمود و در
طلبِ صلح بذلِ[5] اموال و استعمالِ حیل و مکاید ضرورت است و اگر دشمن طلبِ صلح کند از صلح ابا
نباید نمود و اصلا ستیزه و لجاج پیش نباید گرفت که لجاج مذموم ست و طالبِ صلح بآخر مظفر و منصور گردد

ستیزه مکن زانکه بادِ ستیز (مثنوی) کند باغِ انصاف را برگ ریز
ستیزه بجائے رساند سخن — که ویران کند خان و مانِ کهن
کند عاقل اندر رهِ صلح سیر — تو این راه میرو که الصلح خیر[6]

اسکندر را این سخنان را دستور العمل ساخته بنائے جنگ و صلح برین نهاد و چون صفتِ شجاعت
مر اهلِ دولت را بهترین صفتے ست سخن درین باب بسر حدِّ اطناب رسید بحمد الله که شاهزاده جوان بخت پیر تدبیر

ابوالمحسن آن شاهِ روشن ضمیر (مثنوی) کزو تازگی یافت دورانِ سپهر

[1] جمع تجربه ۱۲ [2] همتایان ۱۲ [3] یعنی عوض ۱۲ [4] دفعه و بار ۱۲ [5] خرج ۱۲ [6] صلح نیک ست ۱۲ [7] جگه نظر پڑنے کی ۱۲

جہاں دارشاہے کہ روز مصاف | فرو ریزد از صولتش کوہ قاف
چو در معرکہ بر کشد تیغ تیز | بکوبد کند کوہ را سنگ ریز

بمعاضدت بازوے کامگار و مساعدت بخت بیدار ہر طرف کہ روے رایت ظفر پیکرش متوجہ گردد فتح ونصرت دو اسپہ استقبال موکب ہمایوں شتابند وبہر جانب کہ مقصد ہمت بلند و مطمح نظر[1] نہمت ارجمندش باشد اقبال وسعادت بطریق استعجال عزم مرافقت و موافقت حشم عالی فرمایند

قطعہ

ہر کجا عزم جہانگیرش گراں سازد رکاب | فتح و نصرت را بدانجانب سبک گردد عناں
رمح دولت پرورش راملک وملت درپناہ | تیغ نصرت گسترش را دین ودولت در ضماں

وعساکر نصرت مآثرش بروز کارزار چوں آتش حملہ گزارند و درمیدان جنگ از روئے ثبات و درنگ چو کوہ البرز پائدار

مثنوی

بیکایک تیغ زن چوں نرگس یار | سراسر صف شکن چوں زلف دلدار
ولایت گیر چوں حسن حبیباں | غبار انگیز چوں جور رقیباں
ہمہ چوں شعلہائے عشق جانسوز | ہمہ چوں غمزۂ دلبر جگر دوز
ہمہ چوں فتنۂ خوباں فتنہ انگیز | ہمہ چوں ہجر مرد انداز و خوں ریز

حق سبحانہ وتعالیٰ ظل ظلیل[2] عاطفت آں حضرت را بر مفارق ملازمان مخلّد و مستدام دارا د بحرمۃ[3] خُلّصِ عِبَادِہِ الْاَمْجَادِ

باب سی[4] و یکم در غیرت

غیرت نگاہداشتن چیزے ست کہ انسان را صیانت آں لازم باشد و در تدبیر مہمات وتاکید سیاسیات سلاطین را ازیں صفت چارہ نیست ہم در امور ملت وہم در مہام مملکت

[1] جگہ نظر پڑنے کی ۱۲ [2] سایۂ دراز ۱۲ [3] بحرمت خلاصہ بندگان بزرگ ۱۲

زیرا کہ غیرت دو نوع ست غیرتِ دین و غیرتِ دنیا در رعایتِ ہر دو نوع ضروری ست امّا غیرتِ دین آنست کہ در تمشیتِ امرِ معروف و نہی منکر سعی نماید و ملازمانِ حضرت و رعایائے مملکتِ خود را بطاعت فرماید و از معاصی و مناہی منع کند و در حدیث آمدہ کہ ہر کہ از شما منکرے ببیند یعنی آنچہ مخالفِ شریعت باشد باید کہ آنرا تغییر دہد بدست یعنی بدرہ یا بہ شمشیر چنانچہ مقتضائے شرع باشد و ایں مرتبۂ اہلِ اختیار و اقتدار ست پس اگر بدست نتواند کہ دفع کند بزبان منع فرماید اوّل بہ نصیحت و اگر منزجر نشود بعنف و سختی سخن گوید و ایں مرتبۂ اہلِ علم و اربابِ زہد و ورع است و اگر بزبان منع میسر نشود بہ دل آں را دشمن دارد و ایں مرتبۂ ضعیفان ست از عوام الناس و بعضے از علمائے تتمۂ ایں حدیث بریں وجہ آوردہ اند کہ لَیْسَ وَرَاءَ ذٰلِکَ الْاِسْلَامُ یعنی ہر کہ در منع کردن بدست و زبان عاجز گردد و بدل آنرا دشمن ندارد آنکس را از مسلمانی نصیبے نیست قطعہ

نہیِ منکر بدست باید کرد ور میسر نباشدت ایں کار
بزباں منع کن و گرنہ تواں در دلِ خویش می کنش انکار

و ہر سلطانے کہ در اقامتِ حدود شرع و اجرائے احکامِ دین کوشد نائبِ حق و ظلّ اللہ باشد و چوں پادشاہ را بواسطۂ کثرتِ مہمات ملکی بجزئیات ایں امر رسیدن متعذر ست ہر آئینہ محتسبان در مملکتِ خود نصب باید کرد و محتسب باید کہ در اسلام صلب بود و حمیتِ دین پروری بر و غالب باشد و بصفتِ عفت و پرہیزگاری و امانت و راستی و کم طمعی آراستہ بود و ہر چہ کند برائے تقویتِ دین کند و از غرض و ریا دور و از دواعی نفس و ہوا برطرف تا قولِ وے در دلہا تاثیر کند فرد

سخن کہ آں زغرض پاک از طمع خالیست اگر بسنگ بگوئی درآں اثر دارد

آوردہ اند کہ شیخ ابوالحسن نوری قدس سرہٗ عادتے داشت کہ ہرگاہ منکرے دیدے

حکم اچھے کام کا ۱۲ سے منع کرنا برے کام کی ۱۲ سے زجر قبول کرے ۱۲ سے سایہ خدا کا ۱۲ سے حساب لینے والے ۱۲ سے پاک کیا جائے جیسے اس کا ۱۲

اس سے آگے اسلام باقی نہیں رہتا ۱۲

ازاں منع کردے اگرچہ دراں خوفِ قتل بودے روزے برکنارِ دجلہ بجہت طہارتِ نماز
می رفت زورقے دید شصت خم سربمہر درو نہادہ بود و بر سر نوشتہ کہ لطیف شیخ ازاں عجب
داشت چہ در مبایعات[1] و تجارات چیزے کہ لطیف نام داشتہ باشد نشنیدہ بود از ملاح سوال کرد کہ
دریں خمہا چیست ملاح گفت تو مرد درویشی با اینہا چہ کار داری برو در پے کارِ خود باش شغف[2]
شیخ بدانستن آں زیادت شد ملاح را گفت البتہ می خواہم کہ بدانم کہ دریں خمہا چیست و چہ جنس ست
ملاح گفت اے درویشِ فضول دریں خمہا خمر ست و برائے خلیفہ آوردہ اند شیخ نگاہ کرد چوبے
گراں دراں زورق افتادہ بود ملاح را گفت آں چوب را بدست من دہ ملاح در خشم شد شاگرد
خود را گفت آں چوب را بدست او دہ تا ببینم کہ چہ خواہد کرد شاگرد چوب را بدست شیخ داد شیخ
آں چوب را بدست مبارک گرفتہ یک یک خم را می شکست و ملاح از ترس می لرزید و فریاد میکرد
تا یونس افلح کہ شحنہ[3] جسر[4] بغداد بود با کسانِ خود برسید و شیخ را گرفتہ نزدِ خلیفہ برد و صورتِ حال
تقریر کرد معتضد بغایت جبارے غیور[5] بود و ستمگارے کہ بیشتر سیاست بشمشیر کردے اہلِ بغداد دیدند
کہ شیخ را بپیشِ معتضد می برند بغایت اندوہناک شدند و شک کردند دراں کہ فی الحال شیخ را شہید
خواہد کرد اما چوں شیخ را در آوردند معتضد بر کرسیِ آہنیں نشستہ بود و گرزے ہم از آہن بدست
گرفتہ و جامۂ سرخ پوشیدہ و ایں علامتِ قہر و سیاستِ او بود بانگ بر شیخ زد کہ تو کیستی کہ چنیں
گستاخی می کنی فرمود کہ من محتسبم گفت بامرِ کہ احتساب[6] می کنی گفت بامرِ خدا و رسولؐ، گفت
ترا کہ محتسب ساختہ گفت آنکہ ترا پادشاہی دادہ مرا محتسبی دادہ معتضد ساعتے سر در پیش افگند
پس سر بر آورد و گفت ترا چہ بر آں داشت کہ ایں خمہا را شکستی جواب داد کہ شفقت در حق
تو و در حقِ رعیت تو گفت در حقِ من چگونہ شفقت کردی گفت چنانچہ منکرے را کہ تو در ازالۂ آں
تقصیر روا داشتی آں را از تو منع کردم و ترا از گرفتاریِ قیامت خلاص دادم گفت در حقِ رعیت

[1] جمع مبایعت باہم خرید و فروخت ۱۲ [2] تعلق و شوق ۱۲ [3] داروغہ ۱۲ [4] پل ۱۲ [5] غیرت دار ۱۲ [6] گناہاں ۱۲

من چگونہ گفت چنانچہ بہ ارتکاب تو بر محرمات مردم بر معاصی دلیر می گردند چوں تو از حرام باز ایستی دیگراں دلیری نتوانند کرد چہ عامۂ خلق در صلاح وسداد تابع پادشاہ اند اگر او را بر نہج صلاح بینند ہمہ طریق صلاح پیش گیرند و ثواب آں ہمہ بدیوان وے راجح گردد و اگر از فساد مشاہدہ نمایند ایشاں نیز در فسق و فجور کوشند و وزر و وبال آں ہمہ بدو باز گردد پس ہم در حق تو مہربانی کردم وہم در حق رعیت تو و غرضے نداشتم دریں عمل مگر خوشنودی حق عز و جل متنفذ بگریہ در آمد و گفت ایں کار تو زیبندہ است بعد ازیں ہر منکرے کہ بینی تغیر کن و حکم کردم کہ ہیچکس ترا منع نکند و از فحوائے ایں حدیث معلوم می شود کہ چوں محتسب حقانی باشد ہیچ آفتے بوے نرسد (مثنوی)

آں یکے با پیر خود گفت کہ من ۔۔۔ نہی منکر می کنم اندر زمن

لیک می ترسم کہ از اہل حسد ۔۔۔ آفتے در روزگار من رسد

گفت اگر ایں کار بہر حق کنی ۔۔۔ از بلاہائے دو عالم ایمنی

اما غیرت دنیا سہ نوع ست اول نسبت باشباہ و اقران دوم نسبت باخاصۂ خود سوم نسبت باعموم خلق اما آنچہ نسبت بامثال خود ست چناں باشد کہ تفوق خواہد بر ایشاں بمرتبہ کہ ہیچ کدام را بر و سرفرازی نرسد و بحسب جاہ و صولت و قدر و شوکت و حشمت و عظمت و اقتدار و اُبہت از ہمہ پیش باشد و ہر آئینہ از ظہور ایں غیرت و وفور ایں حمیت کارہائے کلی کشاید و مہمات حسب المراد در آید و ایں از خصائص اہل ہمت ست و ہر چند ہمت بلند تر باشد غلبۂ ایں غیرت بیشتر بود

آوردہ اند کہ یکے از اولاد سلاطین حکیمے را پرسید کہ من می خواہم کہ از اخوان و اقران خود در سر آیم و گوئے دولت از میدان اختیار بچوگان اقتدار بربایم مرا از اسباب ایں کار چہ چیز بدست باید آورد حکیم گفت اے ملک زادہ ہیچ شئی در اکتساب دولت راہبر از ہمت و غیرت نیست

نکشے کو ز غیرت بر افراخت تیغ (مثنوی) سر تیغ را نگذراند ستیغ

لہ گرانی و گناہ ۱۲ ۲ہ امثال ۱۲ ۳ہ برتری ۱۲ ۴ہ کشتہ ۱۲

ز غیرت بدست آیدش نام و ننگ ز غیرت مرادِ خود آرد بچنگ

چنیں گفت آں مرد بیدار بخت که از غیرت آید بکف تاج و تخت

امّا غیرتے که نسبت بخاصهٔ خود ست آں چناں باشد که خواص حرم خود را از چشم نامحرم پوشیده دارد و ایشاں را در محافظت حدود عصمت و عفت مبالغه نماید و هرچه رعایت آں شرعاً و عرفاً لازم باشد ایشاں را براں معتاد سازد تا ببرکت آں اهالی رعیت نیز بصلاح موصوف و از فساد دور باشد و بزرگے در صیانت یکے از پردگیانِ حرم خود فرموده است

عصمتیاں را بمقام جلال (مثنوی) جلوه حرام ست مگر با حلال

دیده بهر روئے نباید کشاد پائے بهر کوئی نباید نهاد

ایں همه آفت که بتن می رسد از نظرِ توبه شکن می رسد

دیده فرو پوش چو دُر در صدف تا نشوی تیر بلا را هدف

هر که بجز جهت جلالت بود رخ منما ور همه خالت بود

امّا غیرت به نسبت عموم خلق چناں ست که غیرتے که بر مخدراتِ حرم سلطنت دارد نسبت با حرم همه مسلماناں بجائے آرد و نگذارد که از ملازمانِ درگاه عالم پناه بدنامی بخاندانِ مردم با ناموس رسد و در استکشافِ گناهِ مسلماناں سعی ننماید و عیوبِ رعایائے مملکت خود بقدر امکان پوشیده دارد که در حدیث آمده که هر که عیبِ مسلمانے بپوشد خدائے عز و جل عیوبِ او را بپوشد و در روا نیست که گناهانِ او را در دنیا و آخرت پوشیده دارد فرد

مثلے ست که استر ستر الله علیک پرده کس ندری کس ندری پردهٔ تو

و حمیت همایوں غیرت ست و در حمایت حالِ خود و کمالِ غیرت آنست که چوں کسے پناه بوے آرد و او را زینهار داد که چوں حمایت خود در آورد و تا ممکن باشد زینهار دادهٔ خود را ضائع نگذارد و در

---

۱ عصمت و پارسائی ۱۲ ۲ پرده نشین ۱۲ ۳ غیرت و آبرو ۱۲ ۴ کھولنا ۱۲ ۵ پرده رکھو پرده ڈالے گا ۱۲ ۶ حفاظت

عرب دستور بوده وحالا نیز در ولایتِ حجاز ہست کہ چوں کسے در سایۂ دیوار یا طلالِ خیام[1] ایشاں در آمدے او را جوار دادے بے آنکہ بزبانِ زینہار خواستے و زینہاریِ خود را بدست باز نہ دادندے و بسیارہاں دریں کار صرف کردندے بلکہ خونہا ریختہ شدے و از سرِ ایں کار در نگذشتندے و بعضے جانوراں را نیز کہ بخیمۂ[2] ایشاں پناہ بردے یا بچراگاہ ایشاں در آمدندے حمایت کردندی آوردہ اند کہ بہرام گور وقتے در دیارِ عرب با نعمانِ منذری بود و نعمان او را بامرِ پدرش یزدجرد تربیت میفرمود روزے در شکار قصدِ آہوئے کرد و آہو از پیشِ او در رمیدہ ہر طرف می گریخت و بہرام از عقبِ او می تاخت ہوا گرم شد و آہو از تشنگی بے طاقت گشتہ بکنارِ قبیلہ رسید و بخیمۂ اعرابی قبیصہ نام در آمد اعرابی او را بگرفت و رسنے بہ بست و متعاقبِ او بہرام بدر خیمہ رسید تیر بکماں نہادہ نعرہ زد کہ اے صاحبِ خانہ شکارِ من ایں جا آمد بیروں آر قبیصہ ندانست کہ او کیست گفت اے سوار زیبا روی مروت نباشد کہ جانورے را کہ پناہ[3] بدیں خیمہ آوردہ باشد بدست کسے باز دہم تا بکشد بہرام درشتی آغاز کرد قبیصہ گفت سخن دراز مکن تا ایں تیر کہ در کمان داری بر سینۂ من نزنی دم را انگشتی دستِ تصرفِ تو بگردنِ ایں آہو نرسد و آں دم کہ مرا کشتی مردمِ قبیلۂ من ترا بجست و جوئے آہو نخواہند گذاشت بر جانِ خود رحم کن و از سرِ ایں آہو در گذر و اگر توقع داری ایں اسپِ تازی نژاد را کہ بر درِ ایں خیمہ بستہ است با زین و لجام مطلا بتو دادم سوار شو و اسپِ خود را جنیبت ساز و بمقامِ خود باز گرد بہرام را ایں حمایت خوش آمد و باسپِ او التفات نمودہ عناں بگردانید و بموکبِ خود پیوست و آں روز کہ تاجِ سلطنت بر فرقِ ہمتِ او نہادند و عجم طوقِ فرمانِ او در گردنِ اطاعت افگندند بہرام قبیصہ را طلبید و تربیت کرد و او را در عرب مُجِیْرُ الْغِزْلَانِ[4] لقب کردند یعنی زینہار دہندۂ آہواں و حمایت کنندۂ ایشاں

کسے را کہ آری بزینہارِ خویش (مثنوی) نگہدار اندازۂ کارِ خویش

بمردی حمایت از و وا مگیر بمردانگی کارِ او در پذیر

---

[1] مکہ مدینہ طائف ۱۲ [2] خیمہا ۱۲ [3] پناہ دینے والا ہرنوں کا ۱۲ [4] پناہ ۱۲

یکے قطرہ آرد بدریا پناہ ‏ زصدر صدف سازدش تکیہ گاہ
بصد تربیت نامدارش کند ‏ یکے گوہر شاہوارش کند

باب سی و دوم در سیاست

و آں ضبط کردن ست و بر نسق[1] بداشتن و سیاست دو نوع است یکے سیاست نفس خود و یکے سیاست غیر خود اما سیاست نفس خود بر رفع اخلاق ذمیمہ است و کسب[2] اوصاف حمیدہ و سیاست غیر دو قسم ست یکے[3] سیاست خواص بارگاہ و مقربان درگاہ و ضبط نسق ایشان دوم[4] سیاست عوام و رعایا و قسم اوّل در باب چہلم مذکور خواہد شد اما قسم دوم براں وجہ است کہ بداں و بدفعلاں را باید کہ پیوستہ ترساں و ہراساں دارد و نیکاں و نیک کرداراں را امیدوار سازد۔ از ابوزرجمہر پرسیدند کہ کدام پادشاہ بزرگوار تر ست گفت آنکہ بے گناہاں از و ایمن باشند و گناہگاراں ترساں و خندۂ تیغ برق نشانش باگریۂ ستمگاراں مدبر مقترن باشد و بارقۂ نسیم فیض رسانش با باران انعام بر درویشان مستحق مقارن بود

نقل ست کہ ہوشنگ ملک می گفتہ کہ جستہ ام از خدائے بر نیکاں و مصلحاں و خشم خدایم بر بداں و مفسداں نیش قہرم با نوش لطف در آمیختہ است و زہر بیتم با شکر رحمت تالیف شدہ

تریاق و زہر ہر دو مرا در خزانہ ہست (فرد) آں را بدوستاں دہم ایں را بدشمناں

حکما گفتہ اند مدار کار دو عالم بر سیاست ست[5] و از شحنگی جہان کون و فساد نامزد کردہ اند اگر ضبط سیاست نباشد مہمات جہاں بر نسق نماند و اگر قانون تادیب[6] و تعذیب[7] نبود کارہائے عالم روی بتباہی نہد

(قطعہ)
از سیاست نظام یابد ملک ‏ بے سیاست خلل پذیر بود
نسق کارہائے عالم را ‏ از سیاسات ناگزیر بود

اگرچہ عروس لا ملک[8] الا بالعدل دل پذیر ست اما او را از پیرایۂ لا عدل[9] الا بالسیاسۃ

---

[1] انتظام ۱۲ [2] حاصل ۱۲ [3] ۱۲ [4] دبدبہ ۱۲ [5] عذاب کرنا ۱۲ [6] نہیں ہے ملک مگر ساتھ عدل کے ۱۲ [7] نہیں ہے عدل مگر ساتھ سیاست کے ۱۲

چارہ نیست ہر پادشاہ کہ از مقتضائے آفۃُ الریاسۃِ[1] ضعفُ السیاسۃ بے خبر بود بزودی
ارکانِ مملکتش تزلزل پذیرد و اساسِ سلطنتش خلل یابد چہ زینتِ ملک و ملّت و مصلحتِ دین
و دولت در سیاست ست

قطعہ

تیغِ سیاست ست کہ رخسارِ ملک را | سازد جہاں فروز و درخشاں چو آفتاب
معماریِ سیاست گر نے مدد کند | گردد جہاں ز سیلِ جفا و ستم خراب

بیقاعدۂ شریعت ہیچ حق در مرکزِ خود قرار نگیرد و بے ضابطۂ سیاست کارِ شرع و دین نظام
نہ پذیرد پس سیاستِ ملوک مقوّیِ شرع باشد و احکامِ شرع مروّجِ ملک

قطعہ

سرسبزیِ نہالِ سعادت بباغِ دہر | بے چشمہ سارِ شرعِ مطہر طمع مدار
لیکن زلالِ چشمۂ دیں کے شود رواں | بے سایۂ سیاستِ شاہانِ کامگار

وفی نفس الامر مدارِ ملّت بر وست و قرارِ مملکت از وست

فرد

گر تیغِ سیاستِ سلاطین نہ بود | در عالمِ خاک آبِ خوش کس نخورد

در حدیث آمدہ کہ اگر پادشاہ نبودے بعضے آدمیاں بعضے را بخوردندے یعنی ہلاک و نابود
ساختندے مملکت را جز بسیاست ضبط نتواں کرد و فتنہ را جز بسیاست سکون و آرام نتواں داد
آوردہ اند کہ یکے از خلفا بمنبر بر آمد تیغے کشیدہ و مصحفے بر دست گرفتہ پس در اثنائے خطبہ
گفت اے مردانِ نیکو شمارا ایں بس ست یعنی مصحف و بداں شما جز بدیں راست نشوند یعنی شمشیر
سیاست آتشے باشد کہ آں را (قطعہ) زہر بدسگالاں بر فروزند

چو ایشاں ہمی فروزند آتشِ ظلم | ہماں بہتر کہ ایشاں را بسوزند

طمغاج خاں پادشاہے بودہ است بزرگ معمارِ سیاستش عرصۂ مملکت را معمور ساختہ
و شمشیرِ ہیبتش بنیادِ بیداد و ستمگاری از شہر و ولایت بر انداختہ

قطعہ

تاخت از بیمِ قہرِ او فتنہ | زاں شود نیستی بصد فرسنگ

---

[1] آفت ریاست کی سستی سیاست ہے ۱۲

رفت از صیقلِ سیاستِ او زنگ ظلم رخ جہان دو رنگ

روزے یکے از رنود[1] و اوباش گلدستۂ بخدمت او آورد سلطان بستید و گفت از کجا آوردۂ گفت از گلزار ہا برچیدہ ام گفت گلزار ہا ملکِ تو بودہ گفت نہ، گفت از مالکش خریدۂ گفت لے چراکہ دریں شہر گل نخرند و بسیار بے قیمت باشد سلطان تامّل فرمودہ گفت ہر کہ بے دستوری کسے در باغ او رود و گل بچیند می تواند نیز کہ بے اذنِ او میوۂ باز کند و ازیں عملہا صورتہائے دیگر نیز متصور است حکم کرد تا دستش ببرند اکابر شفاعت کردند تا یک انگشتش ببریدند و طمغاج خاں پیوستہ رنداں و بے باکاں رامی کشتے روزے ایں جماعت بر دروازۂ شہر نوشتند کہ ما آں گیاہیم کہ ہر چند سر زنند بیشتر شویم ایں خبر بسلطان رسید فرمود تا در پہلوئے آں خط نوشتند کہ ما نیز باغبانیم منتظر ایستادہ کہ ہر چند سر بر آرند بدرویم[2] فرد

ہر خار کہ سر بر زند از گلشن ملک فی الحال سرش بہ تیغ ببرباید داشت

گویند کہ ہرمز بن نوشیرواں عدلِ خود را با سیاست اقتران دادہ بود و لطفِ خود را با قہر انضمام فرمودہ نیکاں را بنواختے و بداں را رسوا ساختے بیت

زدہ سیاستِ او راہِ کاروانِ ستم کشیدہ مرحمتش خوانِ عدل در عالم

وقتے رکاب دار او در باغے رفت و یک خوشۂ انگور بے اجازتِ باغباں باز کرد باغباں عنانِ اسپِ او بگرفت و گفت مرا خوشنود کن والا نزدِ شاہ ہرمز از دستِ تو تظلم کنم غلام چیزے بوے می داد و او راضی نمی شد القصہ ہزار دینار بدو داد از ہیبتِ سیاستِ ہرمز و حکما گفتہ اند سلطنت بمثابۂ نہال ست و سیاست بمنزلۂ آب پس لازم ست بیخ درختِ سلطنت را بآب سیاست تازہ داشتن تا ثمرۂ امن و امان حاصل آید

خوشاں شہر یارے کہ از روئے دانش (قطعہ) تامّل کند در کتابِ سیاست

سر تیغ او گلشن سلطنت را تر و تازہ دارد بآبِ سیاست

---

[1] رند کی جمع رندوں اور اوباش ۱۲ [2] چھانٹ ڈالیں ہم ۱۲

وبباید دانست کہ سیاست بموقع آنست کہ دربارۂ جمعے واقع شود کہ استحقاق آں داشتہ باشند و آں گروہے اند آزار پیشہ و بداندیشہ کہ چوں مار و کژدم ضررِ ایشاں بخاص و عام و خرد و بزرگ رسد یکے از سلاطین حکیمے را پرسید کہ از آدمیاں مستحق سیاست کیانند گفت ہیچ آدمی استحقاق سیاست ندارد بلکہ سیاست بر سباع[1] و ہوام[2] باید کرد یعنی درندگان و گزندگان، پادشاہ گفت معنی ایں سخن را روشن گرداں گفت اے ملک از مخلوقات جمعے اند کہ خیرِ محض و از ایشاں ہمہ نفع رسد و ضرر نے و ایشاں مانندِ ملائکہ اند و بعضے دیگر اند کہ ایشاں محض شریر اند و شرِ محض چوں گرگ و پلنگ و مار و کژدم و از ایشاں ہمہ ضرر رسد و نفع نے پس از آدمیاں ہر کہ بر خوی و خصلتِ فرشتگان ست افضل انسان ست و ہر کہ بر طبع و سیرتِ سباع و ہوام باشد بدترین درندگان است و مستحقِ سیاست ایشانند نہ آدمیاں مثنوی

سیاست پسندیدہ باشد بسے ولیکن نگویم کہ با ہر کسے

بخور مردم آزار را خون و مال کہ از مرغ بد کندہ بہ پر و بال

آوردہ اند کہ در عہدِ نوشیرواں ظالمے ضعیفے را طپانچہ زد و او پیشِ نوشیرواں آمدہ تظلم نمود نوشیرواں فرمود تا ظالم را بسیاستگاہ بردند و گردن بزدند یکے از خواص گفت عجب داشتم از عدلِ ملک کہ آدمی را بدیں قدر جنایت بے جان ساخت نوشیرواں گفت غلط کردی من آدمی را نہ کشتم بلکہ سگ و گرگ را بیجان کردم و مار و کژدم را ہلاک گردانیدم بیت

کسے کو پیشہ کرد آزار مردم بسی بدتر است از مار و کژدم

آوردہ اند کہ خسرو پرویز از بزرگے پرسید کہ از طبقاتِ عالم لائق سیاست کیست گفت اے ملک خلائق پنج طبقہ اند اول آنہا کہ در ذات خود نیک اند از ایشاں ہمہ نیکی بخلق می رسد ایشاں را تقویت باید کرد و با ایشاں صحبت باید داشت دوم جمعے کہ بخود نیک اند اما اثرِ نیکی ایشاں بکسے نمی رسد ایشاں را عزیز باید داشت و بر خیر تحریص باید کرد سوم گروہے کہ

---

[1] جانورانِ درندہ ۱۲ [2] جانورانِ گزندہ ۱۲

میانہ حال باشند یعنی از ایشاں نہ خیر بمردم رسد و نہ شر یعنی در ذات خود نہ خیر باشند و نہ شر ایشاں را راہِ خیر باید نمود و از شر تحذیر باید فرمود چہارم طائفہ کہ ایشاں بد باشند اما بہ کسے بد نرسانند ایشاں را خوار باید داشت تا ترکِ بدی کنند پنجم فرقہ کہ ہم بد باشند و ہم بدیِ ایشاں بمردم رسد ایشاں را سیاست باید کرد بوعدہ و وعید و تہدید آنگہ ضرب پس حبس و آخر کار قتل

فرد

آں تنے را کہ خلق از و سوزند — جز بکشتن علاج نتواں کرد

و یکے دیگر از فوائد سیاست تسکینِ فتنہ است چہ مردمِ فتان شور انگیز چوں بینند کہ آتشِ سیاست تیز است در گوشہ گریزند و اگر اندک وقتے در کارِ سیاست مشاہدہ رود ہزار فتنہ برپا می کنند و ہر جانے شورشے بظہور رسانند

مثنوی

اگر سلطاں نفرماید سیاست — زند ہر ناکسے لافِ ریاست

بلا برہم زند روئے زمیں را — نہ دولت را بقا باشد نہ دیں را

چو مردم ضبط در کشور نہ بینند — بجز فتنہ رہِ دیگر نہ بینند

و ہم دریں باب گفتہ اند **قطعہ**

اگر نہ ہیبتِ شمشیرِ بادشاہ بود — چہ شور ہا کہ بیکدم ز شہر برخیزد

کسیکہ دستِ چپ از دستِ راست نشناسد — ہزار فتنہ چو دستش دہد برانگیزد

باب سی و سوم در تیقظ و خبر

تیقظ بیداری باشد در کارِ مملکت و خبرت آگاہی از حالِ رعیت و از ملوکِ عادل معہود و متعارف ست کہ منہیانِ معتمد نصب فرمایند و متفحصانِ امین را برگمارند تا بہ پنہانی تجسس و تفحصِ حالات مملکت و مہماتِ رعیت نمودہ بموقفِ اخبار و اعلام رسانند و بعد از اطلاع براں سعی نمایند تا ہر خللے و زللے کہ در بنیادِ معدلت ظاہر شدہ باشد مرمت یابد و اصلاح پذیرد پیش از آنکہ دستِ تدارک

فتنہ گر ۱۲ کشتی ۱۲ پیچاں ہوا ۱۲ خبر لانے والا ۱۲ تلاش کرنے والے ۱۲ بعضی جگہ

بدامنِ تلافیِ آں نرسد

بیت

باوّل تواں کرد اصلاحِ کار ازاں پیش کز کف رود اختیار

و بسیار بوده که سلاطین در شب به لباسِ مجہول می گشته اند و تفحصِ احوالِ رعیت و مملکت می کرده چه بسیاری اخبار باشد که مقربانِ بارگاهِ سلطنت نشنوند و اگر بسمعِ ایشاں رسد بجہتِ مصلحتِ خود یا ملاحظهٔ وقت و زماں به بادشاه نگویند یا نتوانند گفت و از حضرتِ داؤد علی نبینا[1] و علیه السلام منقول ست که شبہا جامه بدل کردے و در شہر و بازار بگشتے و به صورتِ مردمِ غریب برآمده از ہر کس چیزے پرسیدے و گفتے که داؤد بادشاه چه نوع معامله می و نوکراں و کارکنانِ او بر چه وجه سلوک می نماید پس اگر جائے دیدے که خللے پدید آمده بتلافیِ آں مشغول گشتے و از سلطان محمود غازی مثلِ ایں صورتہا بسیار منقول ست که شبہا بیروں آمده بتجسسِ احوالِ مردم مشغول گشتے و چوں دریں صورت که پادشاهِ خود بیروں آید و متفحص گردد امکانِ خطر ست بزرگاں و زیرکاں دستورے نہاده اند که سلطان باید که منہی[2] امین و دولت خواه بے غرض پاک اعتقاد بلند ہمت تعیین نماید بر وجہے که کس براں وقوف نیابد و مرسومِ او بدہد و مقرر سازند تا اگر کسے بر احوالِ او واقف شود او را نتواند که بزر فریب دہد و چناں کنند که بہر وقت که خواہد پیش تواند رفت تا اگر خبرے باشد که توقف بر نتابد[3] و چوں حال بریں منوال بود ہر آئینه سلطان بر جزئی و کلی صاحبِ وقوف گردد و لہٰذا ارکانِ دولت و اعیانِ ولایت بریں صورت که پادشاه بر احوالِ ہر یک مطلع است اطلاع یابند بے شبہه معاشِ ایشاں بر وجہے باشد که باید و عملہائے ناشایسته از ایشاں در وجود نیاید۔

(مثنوی)

چو نیکو متاعے ست کارِ آگہی کزیں نقد عالم مبادا تہی

ز عالم کسے سر بر آرد بلند که در کارِ عالم بود ہوشمند

آورده اند که در خوارزم پادشاہے عادل بود و نقشِ اَلتَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللهِ[4] بر صفحهٔ خاطر

---

[1] ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ [2] خبر دینے والا ۱۲ [3] تاب نہ لاسکے ۱۲ [4] بزرگی خدا کے امر کو ہے ۱۲

نگاشته و رایتِ اَلشَّفَقَةُ عَلیٰ خَلْقِ اللّٰه در میدانِ مرحمت افراشته **قطعه**

ز عدلِ او شده بازِ سفید جفتِ کلنگ — ز امنِ او شده شیرِ سیه رفیقِ شغال
نه آن فراز برد در هوا بدان چنگل — نه این دراز کند در زمین بدین چنگال

در زمانِ او کسے را زَهره نبود که باشکارا عملے ناپسندیده از فسق و فجور تواند کرد مگر یکے بود از امرا و اعیانِ دولت که حقوقِ خدمتِ قدیمی داشت و در در بارگاه باختیارِ او کسے نبود که خود را بصورتِ صلاح بسلطان نمودے و در خفیه بخمر و زمر و انواعِ فسق و فجور مشغول بودے و کسے زَهرهٔ آن نداشت که از وے شکایت کند سلطان برین حال وقوف یافته نخواست که مجاهرةً با وے دران باب سخن گوید چه اظهارِ این نوع کلمات از اکابر رفعِ حجاب و احتشام کند و آن مهابتِ سلطنت را مضرّ است پس روزے از روزها آن امیر را طلبید فرمود که مرا مرغے می باید که منقارِ او سرخ باشد و سرهائے بالِ او سیاه و باقی بالِ او سفید و جز تو کسے این نوع مرغ را پیدا نتواند کرد امیر فرمود که بطلبِ آن اشتغال نمایم و بهر وجه که تواند پیدا سازم اما مرا سه روز مهلت باید داد سلطان مهلت داد و امیر بخانه رفت و بجستجوی آن مشغول گشت در شهر و نواحی چنین مرغے بدست نیامد امیر بعد از سه روز بپایهٔ سریرِ سلطنت باز آمد و مراسمِ اعتذار را تمهید داد که اے ملک بدان مقدار که مقدور داشتم جد و جهد نمودم و در تفحصِ چنین مرغے سعی کردم پیدا نشد اشارتِ حضرتِ اعلیٰ بهر چه صادر شود در عوضِ آن تا مقدور بود مهیا گردانم سلطان فرمود که مطلوبِ من مثلِ این مرغے ست من احتیاطِ شهر و ولایت بدستِ تو داده ام و تو از تحصیلِ این مقدار چیز عاجزی چگونه است برو سه روزِ دیگر مهلت دادم اگر تو بے چنین مرغے باز نیائی دیگر باره امیر رفت و بعد از سه روز دست تهی باز آمد سلطان فرمود که تو از شهر چنین خبر داری که چهار مرغ بدین شکل و هیئت در یک خانه است و پیدا نکرده گرد و بر در سرِ چهار سوی شهر و از سرِ بازارِ شرقی که گذری چون بدرِ فلان مسجد رسی محله‌ایست

مہربانی خلقِ خدا پر ۱۲ کے نہیں قدرت ۱۲ نہ چھپا ۱۲ کھلم کھلا ۱۲ بزرگی و ترس ۱۲ عذر کرنا ۱۲

بر دستِ راست دراں محلہ کوچہ ایست بدیں نشان و در پیشِ آں کوچہ خانہ ایست در پسش
جانبِ غرب بداں خانہ درآئی و بصفۂ کہ در طرفِ جنوب ست توجہ کن بر دستِ چپ آں
خانہ ایست و در درونِ آں خانہ خانۂ خرد ست درِ آں خانہ را بکشائی درانجا قفصے ست بخز زرد
بران پوشیدہ و دراں قفص چہار مرغ ست بداں نوع کہ من گفتہ ام بیار امیر حیران شدہ از نزد
سلطان بیروں آمد و بدستورے کہ ملک نشان دادہ بود برفت و قفص را با مرغاں حاضر گردانید
ملک فرمود کہ اہلِ حکومت باید کہ از شہر و ولایتِ خود چنیں باخبر باشد کہ من ہستم امیر کہ ایں سخن
بشنید با خود اندیشہ کرد کہ پادشاہے کہ از بازار و کوچہ و از خانۂ شہر چنیں باخبر ست امکان می دارد
کہ بر اعمالِ پنہانیِ من ہم وقوف داشتہ باشد من بعد معاشِ خود را تغیر می باید داد پس از
معاصی توبہ کردہ براہِ راست باز آمد و ازیں حکایت معلوم می شود کہ اطلاعِ سلاطین بر احوالِ مردم فوائد بسیار دارد
چنیں گفت مردِ سخن آفریں (مثنوی) ز اخبارِ شاہانِ ایران زمیں

کہ ہرمز بہنگامِ نزعِ رواں | بخسرو چنیں گفت کاے جواں
جہانے بذاتِ تو وابستہ اند | بفرمانِ حکمِ تو پابستہ اند
بغفلت مکن خواب و بیدار باش | ز احوالِ گیتی خبردار باش
چو در عہدۂ تست عالم تمام | مشو غافل از کارِ خود والسلام

و دفعِ غفلت بہ تعیینِ صاحب خبر آنست تا بر احوالِ ہر ولایت اطلاع یابد
منصور خلیفہ گفتے من بچہار کس محتاجم اوّل عاملے کہ مالِ رعیت بمن ناید و مالِ من برعیت نہ
بگذارد دوم شحنۂ کہ دادِ مظلوم از ظالم بستاند و حکم بے طمع و غرض کند پس آہے سرد کشید
و گفت اے دروغ از پرم پرسیدند کہ آں کیست گفت آں شخصے کہ صورتِ احوالِ ایشاں
را چنانچہ ہست بمن باز نماید و الحق اگر پادشاہ را چنیں کساں دست افتند پس صلاح درمیانِ خلق پدید آید
آوردہ اند کہ اردشیر بابک از بسکہ تفحصِ حالِ گماشتگان و نزدیکاں کردے کار بدانجا رسیدہ

لہ یعنی تحصیلداری ۱۲ سہ کوتوال

وزرا، وعمّال وسائرِ ملازماں گفتے کہ دوش حالِ تو بریں منوال بود کہ چہ
سخن کردی وچہ گفتی مردم ازیں سخن تعجب می نمودند و می گفتند و یرا
دآں نبود الّا باعلامِ صاحب خبراں رباعی

امین شاہاں باشند — مقبولِ دلِ جہاں پناہاں باشند
نیش زنند — ہم مرہمِ زخم دادخواہاں باشند

احب خبر مہمے بموقف عرض رسد شرطِ آگاہی نیست کہ زود زود حکم
ند کہ حکم پادشاہ بمنزلۂ قضا و قدر می ماند کہ چوں از عالمِ مشیت عزمِ عالمِ
ہیچ وجہ میسر نشود و احتراز و اجتناب ازاں در حیزِ امکان نگنجد بیت
اؤ قدر رسد تیرے — یقین کہ باز نگردد بہیچ تدبیرے
ان خطۂ سلطنت وحامیانِ حوزۂ مملکت آنست کہ در امورِ صالحِ جمہورے
وبے بینۂ روشن و برہانے واضح ہیچ حکم بامضا نرسانند و بے تأمل و
پروانہ ندہند کہ خردمنداں فرمودہ اند قطعہ

بہ شرع و عقل — کہ بے بینہ شاہ فرماں دہد
قضا حکمِ او — گہے جاں ستاند گہے جاں دہد

ست کہ از روئے گماں بے گناہاں را در مضیق ضرر و معرض خطر نیفگند
دبرہ باز گردد چنانچہ حق سبحانہٗ وتعالیٰ فرمودہ کہ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ
بے تحقیق و ایقان در مہمے حکم فرماید و آں گمان خطا بیروں آید خود را
آفریدگار ساختہ باشد نَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنْ ذٰلِکَ قطعہ

ظنِّ باطل — عقوبت تا پشیمانی نیارد
از یقین گردد ہویدا — پشیماں گردی و سودے ندارد

ن ۱۲ [illegible] البتہ بعضے گمان گناہ ہیں ۱۲ [illegible] پناہ چاہتے ہیں ہم ساتھ خدا کے اس سے ۱۲

آوردہ اند کہ در روزگارِ قباد شہریار شخصے بویرانۂ درآمد یکے را دید افتادہ نیک در نگریست سرش بریدہ بود و کارد بر سینہ اش نہادہ آنکس از غایت تحیر مبہوت و مدہوش بماند عــ نے قوتِ استادن و نے قوتِ رفتن

ودر ہمیں حال یکے از ملازمانِ حاکمِ آں ولایت بدانجا رسید آں صورت مشاہدہ کرد فی الحال اورا دست و گردن بستہ و کاردِ پر خون از گردنش آویختہ بدر خانۂ حاکم آورد و واقعہ را تقریر کرد و حاکم بانگ بر وزد کہ ایں کس را چرا کشتی گفت ایّہا الملک من بداں ویرانہ رسیدم و او را کشتہ دیدم متحیر و متعجب گشتم درانثنائے آں حال ایں کس مرا گرفتہ نزدِ شما آورد و من نہ از مقتول خبر دارم و نہ از قاتل حاکم گفت گمانِ من آنست کہ تو او را کشتۂ و بدیں سخناں میخواہی کہ از دستِ من برہی، بیچارہ گفت اے ملک با من بگمانِ خود کار مکن کہ حق تعالیٰ میفرماید اِنَّ الظَّنَّ لَا یُغْنِیْ مِنَ الْحَقِّ شَیْئًا[1] گمان بجائے یقین نمی نشیند حاکم گوش بسخنِ وے نکرد و فرمود تا بردارش کشند اما در محلّے کہ رسن در گردن او کردہ می خواستند کہ برکشند و ندامی زدند کہ وے در فلاں ویرانہ کسے را کشتہ است جوانے از نظارگیان پیش آمد و گفت اے جلاد چنداں صبر کن کہ من پیشِ ملک درآیم و صورتِ حال باز نمایم تعجیل منمای کہ ایں شخص بیگناہ است و خونِ بیگناہ ریختن سہل نباشد جلاد توقف کرد و او پیشِ ملک بر زد گفت ایّہا الملک خونیکہ دراں ویرانہ واقع شدہ من کردہ ام و آں کس دشمنِ من بود فرصتے یافتم او را بکشتم و ایں جوان کہ او را بسیاست فرمودہ از ایں حال بیخبر است ملک تامل بسیار فرمود و ندا کرد کہ دیگر بجز و گمان حکم نکنند پس آں جوان را محبوس ساختہ صورتِ حال بپادشاہ قباد عرض کردند وے از علمائے زماں پرسید گفتند او را نباید کشتن زیرا کہ اگر یکے را کشتہ سببِ حیاتِ دیگرے شدہ است پس قباد او را طلبید و صورتِ حال از وے پرسید و خلعت دادہ آزاد کرد و فرمود تا در وصیا یائے وے نوشتند کہ بر پادشاہاں لازم است کہ خونِ مرداں

[1] البتہ گمان بے نیاز نہیں کرتا حق سے ۱۲

بجز دو ہم و گماں نہ ریزند
قطعہ

سیاستے بگماں رسم معدلت نبود
کہ تا یقیں نہ بود خون کس نشاید ریخت

بہر دیار کہ حکم از رہ گماں باشد
بزود زود بیاید ازاں دیار گریخت

آوردہ اند کہ یکے از ملوک بار عام دادہ بود و در بروئے وضیع و شریف کشادہ اکابر و اصاغر بدیدہا بوئش تبرک می جستند و دیدہ بگوہر تاج و فروغ افسرش منور می ساختند۔

مصرع
دیدن روئے سلاطیں دیدہ روشن میکند

پیرے از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت ہر کہ بلقائے ملوک مستسعد گردد ہدیہ نفیس و تحفہ عزیز باید گزرانید و دست امکان من بذخیرہ کہ از جنس زر و نقرہ باشد نمی رسد تا از جواہر حکمت دُرے شاہوار دارم می خواہم کہ دریں مجلس نثار کنم پادشاہ فرمود کہ بضاعت سخن در رونق بازار لطف و کرم ما از جملہ بضاعتہا رائج ترست بیار تا چہ داری پیر فرمود کہ اے ملک میان شک و یقین چہار انگشت بیش نیست ہر چیزیکہ بچشم بینند بیقین حق بود و آنچہ بگوش شنیدہ شود در حقیقت و بطلان او شک گمان محل آرد و شاید کہ باطل بودہ باشد

ع شنیدہ کے بود مانند دیدہ۔ و چوں فرمان شاہ ہر چہ فرماید نافذ ست پس ہر آنچہ حکم شود باید کہ از روئے یقین و جود گیرد نہ از راہ گمان کہ اگر ناگاہ آں گمان مرتفع شود و یقین بنوعے دگر روی نماید سبب بدنامی دنیا و وبال آخرت ست ملک او را تحسین فرمود و ایں سخن بقبول تلقی نمود

(مثنوی)
ہر حکم کہ از سر یقین ست
آرائش ملک و زیب دین ست

حکمے کہ بنا کشش بر گمان ست
آشوب دل و زبان جان ست

از حکیمے پرسیدند کہ سبب غفلت بعضے از ملوک چیست گفت سہ چیز ست کہ پادشاہ را از مملکت و رعیت بیخبر گرداند اول شہوت و متابعت ہوائے نفس کہ ہر کہ بسودائے نفس و آرزوئے وے در ماند پروائے ہیچ کس و فراغت ہیچ چیز ندارد بیت

۱ کمینہ ۱۲ ۲ بڑے ۱۲ ۳ چھوٹے ۱۲ ۴ ملاقات ۱۲ ۵ سخاوت ۱۲ ۶ پانیوالا ۱۲ ۷ پونجی ۱۲ ۸ اٹھنے والا ۱۲ ۹ پیشانی ۱۲ ۱۰ خلش ۱۲ ۱۱ فخر ۱۲ ۱۲ ہشیر ۱۲

ہر کہ از سودائے شہوت مست شد — کارِ او یکبارگی از دست شد

ومشہورست کہ شخصے اسکندر را گفت تو پادشاہی و بغایت بزرگی زنان بسیار در عقدِ خود
در آر تا فرزندان بسیار شوند و از تو یادگار باشند گفت یادگارِ من عدل ست و نیک نامی و زشت
باشد کہ کسے بر مردان غالب آمدہ باشد بآخر زبونِ زنان گردد فرد

برائے یکدمہ شہوت کہ خاک بر سرِ آں — زبون زن شدن آئینِ شیر مردان نیست

دوم از اسبابِ غفلت حرص باشد بر جمعِ مال و نہادنِ گنج و ہیچ صفتے مر ملک را ناپسندیدہ
تر از حرصِ مال جمع کردن نیست زیرا کہ حریص در جمعِ مال پروائے حرام و حلال نکند و غمِ ملک
و رعیت نخورد بلکہ نخواہد کہ غیر او را مال و منالی بود و ہمہ خود را خواہد با اینہمہ ہنوز سیر نشود

کاسۂ چشمِ حریصاں پُر نشد — بیت — تا صدف قانع نشد پُر دُر نشد

آوردہ اند کہ زاہدے سلطانے را وصیت می کرد و گفت اے ملک حالا رعیتِ تو توانگر اند
و تو پادشاہِ توانگرانی پس اگر مال از رعیت بستانی محتاج شوند و آں زماں تو پادشاہِ
محتاجاں باشی حکیم فردوسی فرمود۔ (مثنوی)

اگر پادشہ رای گنج آورد — دلِ زیر دستاں برنج آورد
چو ناکام باید بدشمن سپرد — پس آں رنج را باد باید شمرد

پادشاہے را گفتند مال از رعیت بستاں و در خزانہ نہ گفت خزانہ بہ از رعیت نیست
ہر گاہ میخواہم مالِ خود را از آں خزانہ بر می دارم سوم از آنہا کہ غفلت آرد شراب خوردن ست
و بہ ملاہی و ملاعب میل کردن و پادشاہ باید کہ از مستی پرہیزد زیرا کہ چوں مست شود از ملک و مال
بے خبر گردد و ملازمان بجہت آنکہ او را غافل یافتند ہر چہ خواہند با ہر کہ خواہند بکنند بیت

بے خرد آں مرد کہ چیزے چشید — کش قلمِ بے خبری درکشید

بسیار باشد کہ در مستی صورتے چند وجود گیرد و خللے چند وقوع یابد کہ در ہشیاری تدارک و

ایک دم کی ۱۲

تلافی آں نتواں کرد

قطعہ

مست بودن نیست داب پیشۂ ارباب ملک — شاہ را در سلطنت آئین ہشیاری خوش ست
شاہ باشد پاسبان ملک و مستی خواب او — پاسباں را خواب لائق نیست بیداری خوش ست

وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الْمَلِکِ التَّوَّابِ کہ ایں شاہزادۂ کامیاب دارای ممالک آرائی فریدوں بخت سکندر تخت، خورشید طلعت، جمشید صولت

قطعہ

ابوالمحسن آں خسرو نامدار — کہ نازد بدو مسند سروری
چو در معدلت ثانی سنجر ست — بدو داد حق مملکت سنجری

بر مقتضائے فرمان لازم الاذعان تُوْبُوْا اِلَی اللّٰہِ تَوْبَۃً نَّصُوْحًا قدم در عالم توبہ نہادہ و باب استغفار بمفتاح وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِکَ کشادہ مضمون اَنِیْبُوْا اِلٰی رَبِّکُمْ را بقبول تلقی نمودہ و مانند لالۂ سیراب ساغر شراب بر سنگ زدہ و چوں سوسن آزاد بدہ زبان کلمہ اَسْتَغْفِرُ اللّٰہَ خواندن آغاز کردہ چہرہ مبارکش کہ افروختہ جام مدام بودہ سیمائے متعبداں گرفتہ بر وعدہ سَقٰہُمْ رَبُّہُمْ شَرَابًا طَہُوْرًا از ارتکاب شراب فجور کہ فی الحقیقت شراب غرور ست درگذشتہ ایں زماں در مجلس ہمایوں بجائے گلبانگ مے خواراں صدائے دعائے دینداران ست و عوض ہائے ہوئے مستان نغمۂ تکبیر و تہلیل خدا پرستاں۔

بجائے نغمۂ نے صوت دلکش حفاظ فرد بجائے جرعۂ مے بادۂ محبت دوست

حق سبحانہٗ و تعالیٰ برکت توبہ و انابت آں حضرت را بروزگار کافۂ انام واصل دارد و بیمنت آں حالت بایام دولت خجستہ فرجام ایشاں متواصل باد بِالنَّبِیِّ وَاٰلِہِ الْاَمْجَادِ۔

شکر خدائے توبہ قبول کرنیوالے کا ۱۲ تمام بادشاہ ۱۲ توبہ کرو خدا کی طرف توبہ خالص ۱۲ بخشایش مانگ اپنے گناہ کی ۱۲ رجوع کرو اپنے رب کی طرف ۱۲ آمرزش چاہتا ہوں خدا سے ۱۲ عبادت کرنے والے ۱۲ اور پلائی انہیں ان کے رب نے شراب پاک ۱۲ اللہ اکبر کہنا ۱۲ لا الٰہ الا اللہ کہنا ۱۲ بہرہ پہنچنے والی ۱۲ نبی اور ان کی آل بزرگ کی برکت سے

باب سی و چہارم در فراست

و آں شرطِ کلی باشد در حکومت و بر اہل اختیار واجب ست کہ بعینِ بصیرت در سوابق و لواحقِ ہر حادثہ کہ واقع شود نظر کنند اگر آں واقعہ بغایت روشن و ہویدا باشد بدانچہ مقتضائے شرع و عدل ست بداں حکم فرمایند و اگر ستر آں نیک ظاہر نیست بنورِ فراست درک آں باید کرد و اعتماد بر قولِ ناقلاں نباید نمود و بزرگاں گفتہ اند زیبِ حکومت بزیورِ فراست ست

در خبر آمدہ کہ دو ضعیفہ بمحکمۂ حضرت سلیمان علیٰ نبینا و علیہ السلام رفتند و بر کودکے دعویٰ می کردند ہر یک می گفت کہ ایں از آنِ من ست و ہر دو از اثبات عاجز بودند سلیمانؑ فرمود تا آں طفل را بشمشیر دو نیمہ کنند و ہر ضعیفہ را نیمے بدہند چوں شمشیر برکشیدند یکے ازاں دو ضعیفہ بے قرار شد و بگریست و بگفت من از حقِ خود گذشتم او را مکشید و دراں ضعیفۂ دیگر ہیچ اثر پدید نیامدہ سلیمانؑ فرمود تا طفل را بداں زن دادند کہ بکشتنِ او راضی نشد چہ فراست اقتضائے آں می کند کہ آں زن مادرِ وے بودہ بجہت شفقتے کہ ازو ظاہر شد و فراست نورے ست کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ بہ بندۂ مومن عطا فرمودہ چنانچہ مضمونِ ایں حدیث اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ يَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ بریں معنیٰ دلالت می کند یعنی حدیث آنست کہ بپرہیزید از فراستِ مومن کہ او بنورِ خدائی در ہر چیزے می نگرد پس ہیچ بر وے پوشیدہ نماند و مفسراں دریں آیت کہ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيٰتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِيْنَ توسم را بر تفرس فرود آوردہ اند و فراست دو نوع ست فراستِ شرعی و فراستِ حکمی۔ فراستِ شرعی عبارت ست ازانکہ بواسطۂ تزکیۂ نفس و تصفیۂ قلب حجابِ غفلت از عینِ بصیرت مرتفع شود تا مومن بنورِ یقین بینا گردد و در ہر کہ نگرد بفراستِ حقیقی بر احوالِ او اطلاع یابد۔

ا؎ اگلی چیزیں ۱۲ ۲؎ پچھلی چیزیں ۱۲ ۳؎ ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ ۴؎ ڈرو مومن کی فراست سے کہ وہ البتہ دیکھتا ہے نورِ خدا سے ۱۲ ۵؎ البتہ اس میں نشانیاں ہیں ڈھونڈنے والوں کے لئے

بلکہ گر از دور نامت بشنوند　　　　بر ہمہ حالات تو واقف شوند

در اخبار آمدہ کہ امام شافعی و امام محمد رحمہما اللہ در پیش حرم کعبہ نشستہ بودند مردے از درِ مسجد در آمد امام شافعیؒ فرمود کہ ایں مرد درودگری نماید امام محمدؒ گفت آہنگر بنظر من در می آید پس اورا طلبیدند و از حرفۂ او پرسیدند گفت من قبل ازیں آہنگری می کردم و حالا درودگری می کنم و ازیں جا صحت فراستِ ایں دو بزرگ معلوم می شود　قطعہ

ہر دل کہ منظرِ نظر کبریا بود　　　　پیوستہ جلوہ گاہِ کمالِ فراست

گو آئینہ بصیقلِ تجرید پاک ساز　　　　آں را کہ آرزوئے جمالِ فراست

آوردہ اند کہ خواجۂ بزرگوار قطب الاخیار خواجہ عبد الخالق غجدوانی قدس سرہٗ روزے در معرفت سخن می گفتند کہ ناگاہ جوانے بمجلس شریف ایشاں در آمد بصورتِ زاہداں خرقہ در بر و سجادہ بر دوش در گوشہ نشست و بعد از زمانے برخاست و گفت حضرتِ رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ اِتَّقُوْا فِرَاسَۃَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّہٗ یَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰہِ سرِ ایں حدیث چیست حضرت خواجہ فرمودند کہ سرِ ایں حدیث آنست کہ زنار ببری و ایمان آری جوان گفت نَعُوْذُ بِاللّٰہِ[1] کہ مرا زنار باشد خواجہ بخادم اشارت فرمودنا خرقہ از سرِ آں جوان برکشید و زنارے در زیرِ آں پدید آمد　بیت

ضمیرے کہ آں روشن ست از غبار　　　　شود نقشِ غیبی درو آشکار

جوان فی الحال زنار ببرید و ایمان آورد حضرتِ خواجہ فرمودند کہ اے یاراں بیائید تا بر موافقتِ ایں نو عہد کہ زنارِ ظاہر ببرید ما نیز زنار ہائے باطن را قطع کنیم خروش از مجلسیاں برآمد و در قدمِ خواجہ افتادہ تجدید توبہ کردند　مثنوی

توبہ چوں باشد پشیماں آمدن　　　　بر درِ حق نو مسلماں آمدن

عام را توبہ ز کارِ بد بود　　　　خاص را توبہ ز دیدِ خود بود

---

[1] یعنی علیحدگی ۱۲　[2] پناہ چاہتے ہیں ہم خدا سے

گفت پیرے کاندریں رہ پیشواست　　توبہ کن از ہر چہ آں غیر خداست

قسم دوم کہ فراستِ حکمی ست چناں باشد کہ حکما بتجربہ آں را دریافتہ اند و دلیلہائے آں را از شکل و ہیئت مشاہدہ کردہ و اغلب آں راست آید و حکمائے زمانِ نوشیرواں جہت وے در فراست رسالۂ ساختہ بودند پیوستہ آنرا مطالعہ کردے و از روئے فراست حکم فرمودے آوردہ اند کہ روزے مردے کوتاہ بالا مجلسِ مظالم نوشیرواں درآمد و تظلم نمود کہ مردی ستم رسیدہ ام نوشیرواں گفت دروغ میگوید جہت آنکہ در علم فراست گفتہ اند کہ ہر کہ کوتاہ قامت بود خیرہ و پُر حیلہ و ستمگر باشد پس ایں مرد بیداد گرست نہ ستم یافتہ و چوں تفحص کردند آں چناں بود

فراست دیدۂ دل برکشاید　(بیت)　ہر آں حالے کہ باشد و انماید

در تواریخ مذکور ست کہ نوبتِ دیگر ہم مردے کوتاہ قامت در پیشِ نوشیرواں داد خواہی کرد و گفت کسے برمن ستم کردہ است نوشیرواں فرمود کہ کسے بر مردمِ کوتاہ بالا ستم نتواند کرد بلکہ او ستم کند و تو کوتاہ قدی گفت اے شاہ آنکس کہ برمن ستم کردہ است از من کوتاہ تر ست نوشیرواں تبسم فرمود و داد او بداد

و حضرت مرشدِ صمدانی امیر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ در کتاب ذخیرۃ الملوک فصلے از اقوال اہلِ حکمت در بابِ دلائلِ فراست آوردہ بخاطرِ فاتر رسیدہ کہ تمامِ آں بہماں عبارت دریں اوراق ثبت گردد تا حضراتِ سلاطین را دستور العمل باشد و ایں کتاب نیز از برکتِ امامِ حقانی و علیِ ثانی زیبے و زینتے یابد　فرد

دستۂ گل چو برگیا بندند　زیورِ دیگرش بیفزاید

بداں کہ حکما در مقالاتِ خود گفتہ اند کہ لونِ بیاضِ مفرط باکبودی و سبزیِ چشم دلیل ست بر سختِ روئی و بے شرمی و خیانت و فسق و ضعفِ عقل و رکاکتِ رای و اگر با ایں علامات باریک زنخ باشد و کوسج و تیز نظر و پہن پیشانی و بر سر موئے بسیار دارد حکما می گویند کہ

---

۱ فریاد ۱۲ ۲ سرکش ۱۲ ۳ منسوب بصمد ۱۲ ۴ مخفف گیاہ ۱۲ ۵ سفیدی ۱۲ ۶ بسیار ۱۲ ۷ سستی ۱۲

حذر کردن از چنیں کسے لازم تر ست کہ از مار افعی بد تر ست و در دلائل موی حکما گفتہ اند کہ موئے درشت[1] میگوں معتدل نشانِ شجاعت و صحتِ دماغ ست و موئے نرم نشانِ بد دلی و ترسندگی باشد و برودت دماغ و علتِ کم فہمی ست و بسیاری موی بکتفہا[2] و اذن نشان جرأت است و حماقت و بسیار موی بر سینہ و شکم نشانِ وحشتِ طبع و کند فہمی و میل بجوریت و زردیِ موی نشانِ حماقت ست و تسلط و زود خشم گرفتن موے سیاہ نشانِ عقل و ادراک بود و دوست داشتنِ عقل موئے متوسط میانِ سرخی و سیاہی نشانِ اعتدالِ صفات بود دلائل پیشانی حکما گفتہ اند کہ پیشانیِ فراخ کہ بروے خطوط و عضون یعنی چین و شکنج نباشد نشانِ خصومت و بلاہت و شغف و لاف و گزاف بود و پیشانیِ باریک و نحیف نشانِ فرومائگی و خساست و عاجزی بود و پیشانی متوسط کہ بروے عضون باشد نشانِ صدق محبت و فہم و علم و ہشیاری و تدبیر بود۔ دلائل گوش گوشِ بزرگ نشانِ جہل ست لیکن صاحب آنرا قوتِ حفظ باشد و تندخوئی بود و در بعضے اوقات و گوشِ خرد نشانِ احمقی و دزدی بود و گوش معتدل نشانِ اعتدالِ احوال۔ دلائل ابرو، ابروئے بزرگ بسیار موی نشانِ درشتی بود در سخن و ابروئے کشیدہ تا نزدیک صدغ نشانِ لاف و تکبر بود و ابروئے سیاہ متوسط در کوتاہی و درازی نشانِ فہم و دیانت باشد۔ دلائلِ چشم بدترین چشمہا ازرق ست و چشمِ کلان تیز نظر نشانِ حسودی و خائنی و بےحیائی و کاہلی بود و خمودتِ چشم و قلتِ حرکت نشانِ نادانی و کند فہمی بود و سرعتِ حرکتِ چشم و تیزی نظر نشانِ حیلہ و مکر و دزدی باشد و سرخیِ چشم نشانِ شجاعت و دلیری بود و نقطہائے زرد بر گردِ حدقہ نشانِ فتنہ و شر انگیختن باشد و چوں چشم متوسط بود میانِ بزرگی و خردی و سیاہی و سرخی نشانِ فہم و ہوشیاری و راستی و دیانت باشد۔ دلائل بینی باریک بینی نشانِ مداہنت و لینت باشد بینی کج نشانِ شجاعت بود بینی پہن نشانِ شہوت و درشتی بود فراخی سوراخ بینی نشانِ غضب و حسودی باشد

[1] سخت بال ۱۲ [2] مونڈھے ۱۲۔

سطبری میانِ بینی یا پہنی سرِ بینی نشانِ بسیار سخنی و دروغ بود بینیِ متوسط در سطبری و باریکی و درازی و پہنی نشانِ فہم و عقل بود. دلائلِ لب و دہن۔ دہنِ فراخ نشانِ رائے صواب و شجاعت ست و سطبریِ لب نشانِ حماقت و اعتدالِ لب با سرخی نشانِ رائے صواب بود دلائلِ دندان دندانہائے کج و ناہموار نشانِ مکر و حیلہ و خیانت بود. دندانہائے کشادہ و ہموار نشانِ عدالت و امانت و تدبیر بود۔ دلائلِ رخسار۔ رخسارِ پرگوشت و منتفخ نشانِ جہل و درشتی خوئی بود و نزاری و زردیِ رخسارہ بے علت نشانِ خبث باطن و قبح سیرت بود و توسطِ ایں معانی نشانِ اعتدال بود۔ دلائلِ آواز۔ آوازِ بلند و سطبر نشانِ شجاعت بود آوازِ باریک نشانِ بدگمانی و توہم۔ آوازِ معتدل نشانِ حسنِ کفایت و تدبیر غنہ در آواز نشانِ حماقت و کبر و کم فہمی باشد۔ دلائلِ سخن۔ وقار در سخن نشانہ خوبی ست و حرکت دست بوقتِ سخن گفتن نشانہ زیرکی و تدبیر بود۔ دلائلِ گردن گردنِ کوتاہ نشانِ مکر و خبث بود گردنِ دراز و باریک نشانِ بیدلی و حماقت بود. گردنِ سطبر نشانِ جہل و پرخوردن بود۔ گردنِ متوسط نشانِ صدق و عدل و تدبیر بود. دلائلِ سینہ و شکم۔ شکمِ بزرگ نشانِ جہل و خساست و حمق و جبن[۱] و فتنہ بود۔ لطافتِ شکم و سینہ در اعتدال نشانِ حسنِ رائے و صفائی عقل بود۔ دلائلِ کتف و پشت۔ عرضِ کتفین[۲] و پشت نشانِ شجاعت و حفتِ عقل بود۔ نزاریِ کتفین نشانِ قبحِ سیرت بود و سوءِ مذہب۔ دلائلِ کف و انگشتان۔ کف و انگشتانِ دراز نشانِ زیرکی باشد در صنعتہا و علامتہائے تدبیرِ کارہا۔ دلائلِ ساق۔ غلظِ[۳] ساق نشانِ نادانی و سخت روئی باشد و اعتدالِ آں نشانِ اعتدالِ حال بود ایں مقدار علامات فراست حکیمِ عاقل را در تفرسِ احوالِ خلق کفایت بود تا اینجا سخنِ صاحب ذخیرہ است۔ و دریں باب نکتہ دانستنی ست و آں چناں باشد کہ او صافے کہ حکما بدیں دلائل ذکر کردہ اند رائے عوام الناس و کسانیست کہ در تبدیلِ اخلاق نکوشیدہ باشند و از صفاتِ سبعی[۴] و بہیمی نگذشتہ

[۱] نامردی ۱۲ [۲] ہر دو شانہ ۱۲ [۳] موٹائی ۱۲ [۴] درندوں والی ۱۲ [۵] چارپایوں والی ۱۲۔

بمرتبۂ انسانیت نرسیده و اگر کسے اخلاق و اوصافِ خود را بسببِ ریاضت[1] و تلقینِ[2] مشائخ بازبیت و تقویتِ علماء و اطلاع بر اخبار و آثارِ قدما بصلاح آورده باشد باوجود دلائلِ شر حکم بر شرارتِ او نتوان کرد چنانچه در اخبارِ یونانیان آمده است که حکیمِ الٰہی افلاطون بر بالائے کوہے مسکن داشت و آں کوه را یک راه بیش نبود و بر سرِ آں راه نقاشے نشانده بود و مقرر فرمود که ہرگاه کسے خواہد که بصحبتِ من آید اوّل صورت او را بکش و نزدِ من آر تا از دلائلِ ہیئت[3] او بر احوالِ او تفرّس کنم اگر دانم که لائقِ مجالست[4] من ست بطلبم والّا ملتفتِ وے نشوم پس ہر کرا آرزوئے ملازمتِ حکیم بودے آں مصوّر صورتِ او را کشیده نزدِ حکیم می برد و او دراں صورت تامّل کرده او را می طلبید یا نادیده باز می گردانید روزے یکے از اکابر بیامد صورتِ او را بر حکیم عرضه کردند فرمود که ایں کس لائقِ صحبتِ من نیست ہمیں که ایں خبر بوے رسید پیغام نزدِ حکیم فرستاد که آنچه از اخلاقِ من بحسبِ فراست فہم کرده اید چناں بوده امّا من بریاضت ہمه را علاج کرده ام و تبدیل داده حکیم او را طلبیده بصحبتِ خود معزز گردانید پس بکلّی بنائے کار بر دلائلِ فراست نباید نہاد و بذہن و ذکائے[5] خود نیز تصرفات باید فرمود و بفیضِ الہامِ[6] الٰہی که اَرْبَابُ الدُّوَلِ مُلْهَمُوْنَ مستظہر باید فرمود قطعه

بر دلِ پاکِ اہلِ دولت و دیں — فیضِ الہام می رسد ز خدائے
در رهِ حق غلط نخواہد کرد — ہر کرا نورِ اوست راه نمائے

باب سی و پنجم در کتمانِ اسرار

یکے از آدابِ ملک داری پوشیدنِ اسرار ست که در افشائے امورِ ملکی خطرہائے بسیار است در اخبار آمده است که حضرتِ رسالت پناہی صلّی اللّٰہ علیه وسلّم در بعضے سفرہائے خود توریه فرمودے یعنی پوشیده داشتے براں وجہے که تلفّظے بر زبانِ گوہر فشاں راندے

[1] محنت ۱۲ [2] سکھانا ۱۲ [3] شکل ۱۲ [4] ہم نشینی ۱۲ [5] تیزی طبع ۱۲ [6] دل میں ڈالنا ۱۲ [6] دولتمند الہام کیے گئے ہیں ۱۲

که وہم مستمع بطرفے از اطراف رفتے و آنحضرت[1] بجانبے توجہ نمودے کہ مخالفِ سخن
وے بودے و اکابرِ سلف بریں وجہ سلوک می نمودہ اند خصوصًا در مجاربات مثنوی

چنیں باید آئینِ کردار تو ۔ کہ کس رہ نیابد بر اسرارِ تو
سکندر کہ با شرقیاں حرب داشت ۔ درِ خیمہ گویند در غرب داشت
دریں کار کس با تو انباز نیست ۔ بجز تو ترا محرمِ راز نیست
اگر جز تو داند کہ رائے تو چیست ۔ براں رای و دانش بباید گریست

و سخنے مشہور ست اُسْتُرْ ذَهَبَكَ وَذَهَابَكَ وَمَذْهَبَكَ یعنی سہ چیز خود را
پوشیدہ باید داشت اول سفر را یعنی از مقصد[2] و راہِ خود کسے را خبر نباید کرد کہ دشمناں در کار اند
دوم دین و معتقدِ خود را با کس در میان نباید آورد کہ غمازاں[3] و حسوداں بسیار اند سوم مالِ خود را
مستور باید داشت کہ اہلِ طمع بیشمار اند بلکہ ہر سرے کہ داری مخفی بہتر ست زیرا کہ محرمِ اسرار در عالم کمتر ست

مدہ سرِ خود با کسے در میان (مثنوی) کہ محرم نہ بینی ز اہلِ جہاں
بگشتم در اطرافِ عالم بسے ۔ ندیدم ز یارانِ محرم کسے

حکما فرمودہ اند کہ مافی الضمیر[4] آدمی از دو بیروں نیست یا نشانِ نعمت ست یا بیانِ
محنت و ایں ہر دو پنہاں داشتنی ست اگر مواہبِ نعمت ست نہاں باید تا چشمِ حسوداں براں
کار نکند و از آفتِ اہلِ طمع ایمن ماند و اگر نوائبِ محنت ست ہم مخفی باید داشت تا دوستاں را
سببِ ملال نشود و دشمناں را موجبِ شماتت[5] نگردد و دریں معنی گفتہ اند ۔ قطعہ

تا توانی سرِ خود با کس مگوی ۔ زانکہ آں سر شادی آرد یا ملال
گر غمے باشد شود دلہا ملول ۔ ور بود شادی رسد عین الکمال[6]
پس درونِ خلوتِ اسرارِ خویش ۔ ہیچ کس را رہ مدہ در ہیچ حال

---

[1] چھپانا اپنا مال اور جانا اپنا اور مذہب اپنا ۱۲ [2] یعنی جہاں کا قصد ہو ۱۲ [3] چغلی کھانے والے ۱۲ [4] دل کی بات ۱۲ [5] کسی کے رنج پر خوش ہونا ۱۲ [6] نظرِ بد ۱۲

یکے از حکیمے پرسید کہ اگر ما سرے در خاطر خلجان کند با کہ گوییم کہ آنرا نیک نگاہ دارد وفاش نکند جواب داد کہ ہر گاہ سرے کہ ترا آں کارست خود نگاہ نتوانی داشتن و ظاہر کنی کسے را کہ آں در کار نیست چرا نگاہ دارد و نگوید بیت

چوں تو نتوانی کشیدن بارِ خود ۔ یار اگر نکشد مرنج از یارِ خود

آوردہ اند اسکندر سرے از اسرارِ خود بایکے در میاں آوردہ بود و در محافظتِ آں مبالغہ کردہ ناگاہ آں سر از جائے بر زد و بگوشِ اسکندر رسید اسکندر با حکیم بلیناس گفت عقوبت کسے کہ سرِ کسے فاش کند چیست حکیم گفت روشن تر ازیں بفرمای اسکندر فرمود کہ من با فلاں کس سرے در میاں نہادم و او افشا کرد من ازو رنجیدہ ام و میخواہم کہ او را بسزا و جزائے او رسانم حکیم گفت اے ملک ازو مرنج و او را عقوبت مکن کہ سرِ خود را خود افشا کردہ باآنکہ سرِ تو ترا ہم بود بارِ آں نتوانستی کشید اگر دیگرے تحملِ آں بار نکند بعید نباشد (اشعار)

سرِ خود را ہم تو محرم شو کہ محرم یافت نیست ۔ ہمدمِ خویش باش خود زیرا کہ ہمدم یافت نیست

دوستے یکروی و یکدل جستم از پیرِ خرد ۔ گفت بگذر کانچہ میخواہی بعالم یافت نیست

باب سی و ششم در اغتنامِ فرصت و طلبِ نیکنامی

بر مرایائے ضمائرِ خورشید آثارِ اہلِ فطنت و اصحابِ خبرت[1] ظاہر و واضح است کہ عمرِ عزیز چوں برق در گذرست و اوقافِ زندگانی چوں موجِ بحار ناپائدار ہر ساعتے کہ می گذرد جوہرے بے بدل ست قیمتِ آں بباید شناخت و ہر فرصتے کہ رو نمیکند غنیمتے بے عوض ست آں را ضائع نتواں ساخت

دمیکہ میگذرد زاں نشاں مجوی دگر (فرد) چرا کہ ایلچیِ عمر بے نشاں گذرد

از زندگانی انچہ رفت باز آوردنِ آں از حیزِ امکان دورست و آنچہ ماندہ آں نیز در پردۂ غیب مخفی و مستور میانِ ماضی و مستقبل وقتے ست کہ آنرا حال گویند عمرِ خویش آں وقت

[1] کشکشا ۱۲ [2] ظاہر ہرا ۱۲

رائی باید دانست و کارِ خود را دراں حال میباید کرد   قطعہ

فرصت غنیمت ست غنیمت شمار رفت   زاں پیش کو بروں رود از دست ناگہاں
دل بر زمانہ کے نہد آنکس کہ عاقل ست   داناں بعمرِ خود نکنند تکیہ بر جہاں

پس درچنیں روزگارے گزرندہ و از قلتے ناپاینده صاحب دولت کسے ست کہ باظہارِ آثارِ مکرمت اجرائے انہارِ مرحمت نامِ نیک و ذکرِ جمیل یادگار گذارد کہ حیاتِ ثانیہ عبارت ست از نیک نامی   قطعہ

اے طالبِ خلود و بقاؤ دوامِ عمر   باقی بذکرِ خیر بود نامِ آدمی
ہیچیست قدرِ حشمت و مال و منال و جاہ   چوں عاقبت فناست سرانجامِ آدمی
ہر چند فکر می کنم از ہرچہ در جہاں   نامِ نکوست حاصلِ ایامِ آدمی

آوردہ اند کہ بزرگے را در مجلسِ پادشاہے تعریف بسیار کردند و از فصاحت و بلاغت و فضائل و معالیِ او بسے شرح دادند بمرتبہ کہ شوقِ پادشاہ بلقائے او از سرحدِ بیان تجاوز کردہ باحضارِ او مثالے عالی اززانی فرمود آں عزیز کہ بمجلس در آمد بعد از ادائے سلام گفت کہ پادشاہ را ہزار سال بقا باد پادشاہ گفت اوّل بار سخنے محال گفتی و ایں از فضلِ تو عجب بود و از مثلِ تو کسے غریب نمود جواب داد کہ حیات ہر دم نہ ہمیں در بقائے بدن ست ہمہ کس دانند کہ نہایتِ بقائے آدمی بہزار سال نرسد اما چوں نامِ نیکو بعد از وفات حیاتے دیگر ست غرض من آں بود کہ رقم نیکنامیِ آنحضرت ہزار سال بر صحیفۂ روزگار باقی ماند۔ قطعہ

کسے کو شد بنامِ نیک مشہور   پس از مرگش بزرگاں زندہ دانند
ولے آں را کہ بد فعل ست و بدنام   اگرچہ زندہ باشد مردہ خوانند

و از ہمیں منقولہ است ایں بیت

سعدیا مردِ نکونام نمیرد ہرگز   مردہ آنست کہ نامش بنکوئی نبرند

یکے از بزرگاں در رسالۂ خود آوردہ کہ ایوانِ نوشیرواں و طاقِ کسریٰ اگرچہ رفعتے

دار و دور اطراف عالم بلند آوازہ است امّا استنجاب نہ در علوِ کنگرہ است و نہ در حسنِ غرفہ
و پنجرہ چہ خشتے چند برہم نہادن و درے چند درہم کشادن چنداں کارے نیست نظارہ گاہ عقل
آنست کہ در زاویۂ تنگ آں پیر زنے تامل کنند کہ در گوشۂ ایوانِ شاہی واقع شدہ بود
خبر آں چناں ست کہ وقتے کہ ایوانِ کسریٰ تمام شد و عمارتِ کاخ و منظرہ اش سمتِ اتمام
یافت نوشیرواں جمعے از حکما و ندما را گفت نظر کنید کہ دریں عمارت ہیچ عیبے و خللے ہست
تا تدارکِ آں امر کنم ایشاں بعد از نظر در اطراف و جوانبِ آں بعرض رسانیدند کہ اے
ملک ایں عمارتیست کہ دستِ ارتفاعش کمر بند جوزا می کشاید و شرفۂ رفیعش پائے شرف
بر سرِ ایوانِ کیواں می نہد قطعہ

چنیں بنائے ہمایوں فلک ندیدہ بچشم — چنیں عمارتِ عالی جہاں ندارد یار
نخست بار کہ اقبال باز کرد درش — درے ز خلد بروئے جہانیاں بکشاید

ہیچ خللے در ارکانِ ایں ایوان و ہیچ ذلیلے در اطرافِ آں نیست الا آنکہ در گوشۂ
ایوان خانۂ ایست مختصر و کلبۂ بس محقر دودے از روزنِ آں ویرانہ بر می آید و دیوار
آں را سیاہ و تیرہ می سازد اگر ایں صورت برطرف شود بغایت مناسب ست و چنیں زخمے
ازیں ایوان دفع کردن لازم و واجب نوشیرواں گفت ایں خانہ بملکِ پیر زنے ست عمر
گذرانیدہ و آفتاب زندگانیش بسرحد غروب رسیدہ من در وقتے کہ اساس ایں ایوان
می نہادم و معمار آں طرح آں می کشید ایں خانہ مانع بود از آں کہ سطح پیشِ ایوان
ہموار باشد کسے پیشِ پیرزن فرستادم کہ ایں کلبہ را بہر بہائے کہ خواہی می فروش تا زیادہ
یا منزلِ خوشتر ازیں برائے تو مہیا سازم پیرزن پیغام فرستاد کہ اے ملک دریں خانہ متولد شدہ
ام و دریں کلبہ مستانس گشتہ ہمہ عالم بملک تو می تواہم دید تو ایں آشیانہ محقر و ویرانۂ مختصر
بریں گدائے بے نواہی نتوانی دید من ازیں سخن متاثر شدہ دیگر ہیچ نگفتم تا وقتے کہ ایوان

لہ اثر قبول کرنے والا ۱۲۔

تمام شد هر زمان که دودے از روزنهٔ او بیروں می آمد و دیوار ها را تیره و دماغ ما را خیره می
ساخت پیغام دادم که ایں دود چرا می کنی گفت برائے خود چیزے می پزم هیچ نگفتم خوانے
آراسته با مرغے بریاں برائے وے فرستادم و گفتم که اے مادر هر شب خوانے با نواع اطعمه
برائے تو فرستم تو دریں کلبهٔ تنگ آتش میفروز که از دودِ آں ایوانِ ما سیاه شود جواب
فرستاد که در عالم چندیں گرسنه و فاقه زده و با چشم گریاں و دلِ بریاں باشند و من مرغ
بریاں خورم کے روا بود من از آفریدگارِ خود می ترسم که از هفتاد سال که چوبینه و کشکینهٔ حلال
خورده باشم مرغ و لوزینه[۱] حرام خورم ایں کلبهٔ مرا برقرار بگذار که زینتِ ایوانِ عدالت
تست امرا چوں ببینند که تو از کمالِ عدل روا نمیداری که کلبهٔ تاریکِ من از من بستانی
ایشان نیز دستِ تصرف باملاکِ رعایا دراز نکنند و دیگر آنکه ایوانِ تو بر سال نخواهد ماند
و قصهٔ خانهٔ من تا مدتها بر صفحاتِ اوراقِ روزگار مرقوم و مسطور خواهد بود من ایں سخن از دل
پسندیدم و بهمسائگی او راضی شدم ـ آورده اند که پیرزن گاوکے لاغر داشت هر صباح
از خانه بیروں کردے و بصحرا بردے و شبانگاه از صحرا باز آوردے و دریں دو وقت آں
گاو بر روئے فرشها که در پیشِ ایوان ترتیب و ترکیب یافته بود می گذشت روزے
یکے از ندما گفت اے پیرزن ایں حرکت مکن که ناموسِ ملک را می شکنی و اساسِ هیبت
سلطنت را خراب می کنی ـ عجوزه جواب داد که ناموسِ ملک بظلم می شکند نه بعدل و بنائے
سطوتِ پادشاهی بجهل خراب می شود نه بعقل انچه میکنم برائے نیکنامیِ پادشاه می کنم و خوب
فرجامی او می طلبم و الحق راست گفته زیراکه ازیں صورت هزار سال گذشته و حکایتِ کلبهٔ
پیرزن و ایوانِ نوشیرواں هنوز در دفترها ثبت[۲] ست و بر زبانها جاری　فرد

جزائے حسنِ عمل بیں که روزگار هنوز　　خراب می نکند کارگاهِ کسری را

در کلماتِ منوچهر آمده که دنیا اعتماد را نشاید عاقل آنست که بر اقبال[۳] عاریتی دل

---

۱ وہ چیز جس میں مغز بادام پڑا ہو ۱۲　۲ ثبت یعنی لکھا ہوا ۱۲　۳ پیش آنا دولت کا ۱۲ ـ

تمہید ویداند که هر کرا خدا تعالی پادشاهی داد حق آن نعمت بر و فرض گشت و حق آن چنان ست که میان مصالح معاش و معاد جمع کند تا در دنیا نیکنام باشد و در عقبیٰ خجسته فرجام (بیت)

با فتوت همنشین شو با مروت یار باش — وانگهی از تاج و تخت خویش برخوردار باش

آورده اند که کیقباد مملکت خود را بقوت رای ثاقب ضبط کرد و نسقهای نیکو نهاد و از آثار او یکی آن بود که شاعران و مداحان را دوست داشتی و گفتی نام بدو چیز باقی می ماند یکی مدح و دیگر عمارت

قطعه

گر نبودی نظم فردوسی چه دانستی کسی — بزم کیکاوس و رزم رستم و اسفندیار
گشت از نظم نظامی نام بهرام بلند — شد ز شعر انوری اوصاف سنجر آشکار

آورده اند که سلطان محمود باغی ساخت چون روضهٔ رضوان دلگشای و مانند فردوس برین بهجت افزای از نزهت صفا چون بوستان بهشت و تازه خرم و از غایت طراوت و نزهت[2] رشک گلستان ارم۔

مثنوی

بسی گل شگفته بر اطراف باغ — برافروخته هر یکی چون چراغ
ریاحین و سبزه بر اطراف جوی — صبا عطر بیز و هوا مشکبوی
درختش ز طوبیٰ دلآویز تر — گیاهش ز سوسن زبان تیز تر

و پدر خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتی کرد که خوان سالار فلک نیز بدان زیبائی ندیده بود و گوش زبان سماط[3] بران آرایش نشنیده طعامهای لذیذ که از موائد خلد برین نشان می داد حاضر کرد و شربتهای خوشگوار که از حلاوت ذوق شراب طهور حکایت می کرد منظر آورد

اباهای نوشین عنبر سرشت — (مثنوی) خبر داده از خوردهای بهشت
ز مرغان فربه تو گوئی بساط — برآورده پر مرغ وار از نشاط
ز لوزینها و ز حلوای تر — بتنگ آمده تنگهای شکر

---

۱ دوری پژمردگی ست ۱۲ ۲ برای آن ست دوری ۱۲ ۳ دستار خوان ۱۲ ۔

پس از فراغتِ طعام پسر از پدر پرسید کہ ایں باغ در نظرِ انور چہ نوع می نماید۔ ناصر الدولہ گفت جانِ پدر ایں باغِ عظیم زیبا و روضہ بغایت دلکشا ست امّا از ارکانِ دولت و ملازمانِ حضرتِ ما ہر کس خواہد مثلِ ایں باغ تواند ساخت پادشاہاں را باید کہ باغ چناں سازند کہ دیگرے را مثلِ آں ساختن میسّر نہ شود و میوہ ہائے آں در ہیچ بوستان بدست نیاید سلطان فرمود کہ آں کدام باغ تواند بود جواب داد کہ آں نہالِ تربیت و احسان در بوستانِ فضلاء و حکماء و شعراء نشانند تا ثمرہ حاصل کنی کہ سردیِ زمستان و گرمیِ تابستان دراں تصرف نتواں کرد و دریں باب نظامی عروضی گفتہ است۔ مثنوی

عمارتہائے عالی ساخت محمود ۔ کہ ہر یک ہمسرِ چرخِ بریں بود
نہ بینی زاں ہمہ یک خشت برپائے ۔ ثنائے عنصری ماندست برجائے

وہم بریں نمط قطعہ مشہورست۔ قطعہ

نوشیرواں عمارتِ باغِ چناں داشت ۔ بوزرجمہر گفت کہ اے شاہِ کامراں
آب و زمین و مملکت اکنوں بدستِ تست ۔ باغے بساز برطرفِ جوئبارِ آں
بیخ نشاں کہ دولتِ باقیت بردہد ۔ کیں باغِ عمر گاہ بہارست و گہ خزاں

باب سی و ہفتم در رعایتِ حقوق

ادائے حقوق بر ذمّتِ ہمّتِ کافۂ بریّت عموماً و اربابِ دولت و اصحابِ قدرت خصوصاً لازم ست چہ ایں معنی بر طہارتِ ذات و لطافتِ صفات و علوِّ نسب و سموِّ حسب دلیلے ظاہر و حجتے باہر ست و بعد از ادائے حقِ نعمتِ الٰہی ادائے حقوقِ شفقتِ والدین باید نمود کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ رضائے خود را برضائے ایشاں بازبستہ چنانچہ در حدیث قدسی ہست کہ مَنْ رَضِیَ عَنْہُ وَالِدَاہُ فَاَنَا عَنْہُ رَاضٍ یعنی ہر کہ پدر و مادر از و خوشنود باشند من ازو خوشنود باشم

[1] جس سے راضی ہوں اس کے ماں باپ میں اس سے خوش ہوں ۱۲

واحسان کردن بایشان بعبادتِ خود قرین ساخته است کہ وَقَضٰى رَبُّكَ اَنْ لَّا تَعْبُدُوْا اِلَّاۤ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاؕ[۱] حکم کرد پروردگارِ تو کہ نہ پرستید مگرا ورا و نیکوئی کنید با پدر و مادر و مقرر ست کہ خوشنودیِ پدر و مادر ہم در دنیا موجبِ دولت ست و ہم در آخرت سببِ نجات و سعادت

(مثنوی)
چو ہرمز ز پرویز خوشنود بود — لبے دولت و حشمتش رو نمود
چو شیرویہ تعظیم خسرو نہ کرد — از و بادِ نکبت برآورد گرد

آوردہ اند کہ مالکِ دینار رحمۃ اللہ سالے بحج رفتہ بود و چوں مردم از عرفات باز گشتند شبانہ مالک رح در خواب دید کہ دو فرشتہ از آسمان فرود آمدند یکے ازاں دیگرے پرسید کہ امسال حج کہ پذیرفتہ شد جواب داد کہ حجِ ہمہ حاجیاں بدرجۂ قبول رسید الا حجِ احمد بن محمد بلخی کہ ایں ہمہ راہ آمدہ و مشقتِ سفر اختیار کردہ و ورا از قبولِ حج محروم ساختہ اند۔

ع بے چارہ کسے کو شود از کوئے تو محروم۔ مالک رح بیدار شد و ازاں اندیشہ تا روز خواب نہ کرد علی الصباح برفت و قافلۂ خراسان را پیدا کرد و درمیانِ قافلہ می گردید و احمد بلخی را می طلبید ناگاہ بخیمۂ بزرگے رسید دید کہ دامنِ خیمہ برانداختہ اند و جوانے زیبا روی پلاسے پوشیدہ است و بندے برپای و غلّے برگردن نہادہ چوں چشمش بر مالک رح افتاد سلام کرد و گفت اے مالک رح آں جوانے کہ در خواب دیدی کہ حجِ او را قبول نہ کردہ اند منم و ایں پلاس و غل و بند نشانۂ محرومی ست مالک رح گوید متحیر شدم و گفتم اللہ اکبر ترا چنیں ضمیرِ روشن و دلِ صافیست ہیچ ندانستہ کہ ایں محرومیِ تو چرا ست گفت آرے جہت آنکہ پدر از من ناخوشنود ست گفتم پدرِ تو کجاست گفت دریں قافلہ ست گفتم کسے با من بفرست تا نزدِ پدرت روم شاید کہ بشفاعت او را از تو خوشنود گردانم کسے با من فرستاد تا نزدیکِ وے رسیدم دیدم سائبانے زدہ و فرشہائے ملوکانہ انداختہ و پیرے خوش محاورہ بر کرسی نشستہ و مردم بسیار در پیشِ وے صف کشیدہ فرا پیش رفتم و سلام کردم جواب داد

---

[۱] اور حکم کیا تیرے رب نے کہ نہ پوجو مگر اسی کو اور ماں باپ کے ساتھ نیکی کرو ۱۲

گفتم اے شیخ ترا ہیچ پسرے ہست گفت آرے ناخلف کہ من از وے راضی نیستم گفتم
اے پیر می دانی کہ امروز نہ وقت آنست کہ کسے آزار کسے در دل نگاہ دارد امروز روز
بخشیدن مظالم ست و بحل کردن خصمان نشاید کہ تو فرزند خود را بعذاب مبتلا سازی و من
مالک دینارم و دوش چنیں بخواب دیدہ ام و نزد تو آمدہ خدا و رسول را بشفاعت آوردہ ام تا از
سر گناہ وے درگذری و او را بحل کنی پیر بزرگ چوں ایں سخن بشنید برخاست و گفت اے
شیخ نیت ندانستم کہ ہرگز از وے خوشنود شوم اکنوں تو مرد عزیز آمدی و شفیع آوردی قبول
کردم و از سر گناہ او درگذشتم و دلم با او خوش شد۔ مالکؒ گوید پیر را دعا و ثنا گفتم و
روی بخیمۂ جواں آوردم تا او را بشارت دہم جواں را دیدم غل از گردن برداشتہ و بند از
پای برگرفتہ و پلاس از بر بیروں کردہ و جامۂ پاکیزہ پوشیدہ از خیمہ بیروں آمد چوں چشمش
بر من افتاد گفت اے مالکؒ جزاک اللہ خیراً[1] خدا ترا جزائے خیر دہد کہ میان من و
پدر صلح افگندی و ببرکت خوشنودی پدر رنج مارا نیز رقم قبول درکشیدند۔ مثنوی

آں کہ ہست پارۂ از جان اوست — قطرۂ از چشمۂ حیوان اوست
خدمت او کن کہ بجائے رسی — برگ دہشش تا بنوائے رسی

و دعا و خوشنودی مادر زیادہ از پدر نتیجہ می دہد و زود تر اثر می کند و در حدیث آمدہ
کہ بہشت در زیر قدمہائے مادران ست یعنی ہر کہ ایشاں را خدمت کند و حق گذاری .....
شفقتہائے ایشاں بجا آرد بہ بہشت رسد بیت

جنت کہ رضائے مادران ست — اندر تہ پائے مادران ست

و دیگر حقوق ذوی القربیٰ[2] رعایت باید کرد و صلۂ رحم بجائے باید آورد و آں از
جملۂ واجبات اسلام ست و صلۂ[3] رحم در عمر بیفزاید و روزی را فراخ گرداند و در احادیث
قدسیہ ہست کہ من رحمانم و اشتقاق رحم از اسم من ست ہر کہ ترا پیوند کند من او را

[1] جزا دے تجھ کو اللہ نیک ۱۲ [2] صاحبان قرابت ۱۲ [3] پیوند یگانگی ۱۲

برحمت خود واصل گردانم وہر کہ آں را ببرد از رحمت خودش منقطع سازم
آوردہ اند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ وحی کرد بہ موسیٰ عَلیٰ نبیِّنا وَعَلَیْہِ السَّلَامُ کہ با اقربائے خود نیکوئی کن موسیٰ علیہ السلام گفت الٰہی چہ کنم کہ موافق رضائے تو باشد خطاب رسید کہ احسان نمای با ایشان اگر غائب اند بسلام ودعا واگر حاضر اند با فقیراں بصلہ رحم وعطا و با توانگراں بزیارت وثنا۔ بیت

برخویش کشادہ کن رہ وصلت خویش — تا از ہمہ بیش باشی واز ہمہ پیش

و دیگر حق استاد و معلم ست ہر کہ حق استاد و معلم بداند وحرمت ایشاں بجای آرد در دنیا وعقبیٰ برخوردار گردد وگفتہ اند حرمتِ استاد ببرت او تا دست و او تاد جمعے از اولیاء باشند کہ قوام عالم ببرکتِ وجود ایشاں باز بستہ است۔ مثنوی

فرامش مکن حق استادِ علم — کہ برحمتِ اوست بنیادِ علم

اگر دولت مہر استاد نیست — بہ بست امید تو جز باد نیست

مر استاد را ہر کہ محکوم شد — بسے برنیامد کہ مخدوم شد

دیگر حق آنہا کہ قرب وجوار ثابت دارند یعنی منازلِ ایشاں درحوالیِ قصر وباغ و درگاہ وبارگاہ واقع شدہ ودرحدیث آمدہ کہ ہر کہ بخدای وروز قیامت ایمان دارد گو ہمسایۂ خود را گرامی دارد وگرامی داشتن آنست کہ بداں مقدار کہ مقدور باشد نفع بدو رسانند وضرر خود وضرر دیگراں از و باز دارند واگر درویش وبے نوا بود پیوستہ از احوالِ وے استفسار نمایند۔ آوردہ اند کہ درویشے درہمسائگی توانگرے خانہ داشت، روزے کودکے از خانۂ توانگر بخانۂ درویش آمد ودید کہ آں درویش با عیال واطفالِ خود طعام می خورد آں کودک زمانے ایستاد ومیلِ طعام داشت کسے او را امر وی نہ کرد وگریاں گریاں بازگشت وبخانۂ خود آمد پدر ومادر از گریۂ او متالم شدند وسبب پرسیدند گفت بخانۂ ہمسایہ رفتم وایشاں

لہ ہمارے نبیؐ پر اور ان پر سلام ۱۲

طعام می خوردند و مرا ندادند پدرش فرمود تا طعامہائے گوناگوں حاضر کردند و چنانچہ طریقہ کودکانِ بدخو باشد می گریست و می گفت مرا ازاں طعام کہ درخانۂ ہمسایہ می خوردند می باید داد پدر درماند و بدرخانۂ ہمسایہ آمد و او را بیروں طلبیدہ گفت اے درویش چرا باید کہ از تو بمار نجے رسد درویش گفت حاشا کہ از من رنجے بشمار سد توانگر گفت رنجے ازیں بدترچہ باشد کہ پسرِ من بخانۂ تو آید و تو باکسانِ خود طعام خوری و او را ندہی تا گریہ کناں باز گردد حالا بہیچ چیز آرام نمی گیرد و طعامِ شما می طلبد درویش زمانے سر در پیش افگند و گفت اے خواجہ در ضمنِ ایں سر بیست از من مپرس کہ پردۂ من دریدہ می شود۔ قطعہ

اے کہ بر مرکبِ تازندہ سواری ہشدار کہ خرِ خارکشِ مسکیں در آب و گل ست
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ کانچہ بر روزنِ او می گذرد دودِ دل ست

خواجہ مبالغہ کرد کہ سرِ خود را باز گوی۔ درویش گفت بداں کہ آں طعام کہ می خوردیم برمن حلال بود و بر پسرِ شما حرام. نخواستیم کہ طعامِ حرام بدو دہیم خواجہ گفت سبحان اللہ طعامی ہست در شرع کہ بر یکے حلال باشد و بر دیگرے حرام درویش گفت کہ در قرآن نخواندہ کہ فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ[1] الخ ہر کہ درماندہ بیچارگی و تنگدستی مردار بر و حلال ست و برآنکہ درماندہ نباشد حرام بدانکہ سہ روز بود کہ عیال و اطفالِ من طعام نخوردہ بودند و ہیچ نوع چارہ آں نمی توانستم کرد من امروز در فلاں ویرانہ درازگوشے مردہ دیدم قدرے گوشت از وے بریدم و آوردم و طعامے پختم و می خوردم کہ کودکِ شما درآمد صورتِ حال ایں بود کہ بسمعِ شما رسید۔

بیت

ترا شب بعیش و طرب می رود چہ دانی کہ بر ما چہ شب می رود

خواجہ چوں ایں سخن بشنید بسیار بگریست و گفت وا ویلاہ اگر حضرتِ خداوند تعالیٰ روزِ قیامت با من عتاب کند کہ در ہمسائگیِ تو چنیں صورتے بود و تو از حالِ ہمسایہ بیخبر بودی

[1] پس جو کوئی ناچار ہو جائے درماندگی میں ۱۲

چہ جواب دہم پس دستِ درویش بگرفت و بخانۂ خود درآورد و از نقد و متاع کہ داشت یک نیمہ بوے داد شبانہ حضرتِ رسالت پناہ را صلی اللہ علیہ وسلم در واقعہ دید کہ او را می گویند اے خواجہ بداں شفقت کہ با ہمسایہ خود کردی گناہانت آمرزیدہ شد و در مال و منالِ تو برکت پدید آمد و فردا در بہشت ہمنشین من خواہی بود **شعر**

دستگیری گر کنی ہمسایۂ درویش را　　　با پیمبر در جناں ہمسایہ بینی خویش را

چوں دار السلطنت مر بادشاہ را بمنزلہ خانہ ایست پس ہر بینوا و محتاجے کہ دراں شہر باشند ایشاں را حقِ جوار ثابت ست و سلطاں را از حالِ ایشاں باخبر بودن واجب و ایں خبر مشہور ست کہ حضرتِ یوسف علیٰ نبیّنا علیہ الصلوٰۃ والسلام[1] در سالہائے قحط بوقتِ آنکہ در مصر پادشاہ بود ہر روز ضعیف تر و نزار تر شدے سبب ایں حال از وے پرسیدند جواب ندادے بعد از آنکہ بسیار الحاح[2] کردند گفت مرضے دارم نہانی حکما گفتند شما مرض را تقریر فرمائید تا بہ معالجہ مشغول شویم گفت ہفت سال ست کہ بر مسندِ پادشاہی متمکن شدہ ام و زمامِ اختیارِ رعایائے مصر بدستِ تصرفِ من باز دادہ اند و دریں مدت نفسِ من در آرزوے آنست کہ او را از نانِ جو سیر گردانم و نکردہ ام بگفتند ایں ہمہ مشقت چرا می کشی گفت موافقتِ محتاجاں و گرسنگاں می کنم و می ترسم کہ یک کس شبے در ولایتِ مصر گرسنہ باشد و من آں شب سیر باشم مر بقیامت گرفتاری بود. شیخ العالم در قحطِ بخارا فرمود

اے کردہ شکم سیر ز انواعِ طعام (رباعی) یاد آر ازاں گرسنۂ بے آرام

تو شب ہمہ شب بخواب و او نالہ کناں　　　خود گو کہ چنیں روا بود در اسلام

گویند ملک صالح از ملوکِ شام شبہا با یک غلام بیروں آمدے و در مساجد و مقابر و مزارات بگشتے و احوالِ ہر کس را تفحص نمودے شبے در زمستان می گشت بمسجدے رسید درویشے را دید کہ از برہنگی می لرزید و می گفت الٰہی پادشاہانِ دنیا نعمت ترا سرمایۂ

---

[1] ہمارے نبی پر اور ان پر درود اور سلام ہو ۱۲ [2] یعنی گڑگڑانا ۱۲

حظوظِ نفس و سوا ساختہ اند و از احوالِ ضعیفاں و محتاجاں غافل شدہ اگر ایشاں فردائے قیامت در بہشت خواہند بود بعزّت و جلال تو کہ قدم در بہشت نخواہم نہاد۔ ملک صالح ایں سخن را استماع فرمودہ بمسجد درآمد و جامۂ با بدرۂ درم پیشِ آں درویش نہادہ بگریست و گفت من شنیدہ ام کہ درویشاں پادشاہانِ بہشت خواہند بود امروز کہ ما پادشاہیم با شما از درِ صلح درآئیم فردا کہ شما پادشاہ باشید درِ خصومت بر ما نکشائید و نظرِ حمایت از ما باز مگیرید

من امروز کردم درِ صلح باز (مثنوی) تو فردا بروئیم مکن در فراز
من آنکس نیم کز غرورِ حشم ز بیچارگاں روئے در ہم کشم
تو ہم با من از سر بنہ خوئے زشت کہ ناسازگاری رود در بہشت

دیگر رعایتِ حقوقِ مہماناں لازم ست چہ مہمان ہدیہ باشد از نزدیک خدائے تعالیٰ و در حدیث آمدہ کہ ہر کہ بخدای ایمان دارد و روزِ قیامت نیز گو مہمان را گرامی دارد و اکرامِ مہمان آنست کہ او را عزیز دارند و با او بنوعے سلوک نمایند کہ سببِ آبروئے وے شود و ہرچہ توانند از تکلفات بنسبتِ وے بجای آرند۔ قطعہ

چو بیافت شوی بہ مہمانے ہرچہ داری فدائے مہماں کن
ورزہ مردمی و دل داری ہرچہ دل خواہ او بود آں کن

حکما گفتہ اند در مہمان منگر کہ کیست در کرمِ خود نگر کہ مقتضی چیست

حکایت مشہور ست کہ طلحۃ الطلحات[2] را واقعہ افتاد کہ تنہا بقبیلۂ بنی قیس نزول کرد۔ سیدِ قبیلہ مالک ابن عوف بود او را نشناخت و بزرگی و شرفِ او اطلاع نیافت در مہمان داری و اکرامِ او تقصیر واقع شد طلحہ آں جامِ زہرِ مذلت را تجرّع[3] کرد و آں بارِ گراں را بقوتِ کرمِ جبلّی[4] و عزِّ نسب و حسب کہ داشت تحمّل نمود چوں از آں قبیلہ رحلت کرد مالک را معلوم شد کہ مہماں چہ کس بودہ بغایت شرمندہ شد و از روئے اعتذار[5] بوے رقعہ نوشت

۱؎ بزرگی کرنا ۱۲ ۲؎ طلحۃ الطلحات لقب طلحہ بن عبداللہ بن خلف خزاعی رضی ۱۲ ۳؎ گرونٹ گرونٹ پینا ۱۲ ۴؎ پیدائشی ۱۲ ۵؎ عذر کرنا ۱۲

واز عقب فرستاد. مضمونش آنکه شمار ناشناختم و اسبابِ خدمتگاری بر وجهے که لائقِ خدام باشد مهیا نساختم. ایں زماں دل ازیں معامله ریش ست و سر از بی خجالت در پیش۔ فرد

چگونه سر ز خجالت بر آورم از پیش | که خدمتے بسزا بر نیامد از دستم

توقع آں دارم که از تقصیرے که واقع شده مرا معذور داری و چوں شیوهٔ کرمِ تو مقتضی قبولِ عذر خواهانست ایں خطا از من درگذاری۔ بیت

اگر در خدمتت تقصیر دارم | بفضلِ شاملت امیدوارم

طلحه در جواب نوشت که آنچه بمن توقع کرده از قبولِ عذر دغدغه[1] مکن مروتِ من اقتضائے آں می کند که هزار چندیں گناه به یک عذر خواهی درگذرانم۔ بیت

چوں پرتوِ عذر از افقِ روی نمود | ناپید شد چو سایه هر جرم که بود

اما آں سخن که ترا نشناختم نامستقیم ست و از شیوهٔ کرم دور جهت آنکه در مهمانی رسومِ اعزاز و اکرام با شرافِ اعاظم[2] مخصوص داشتم قضیهٔ[3] مروت و شیمهٔ[4] اهلِ فتوت[5] نیست شرطِ میزبانی آنست که چوں آفتاب بر همه کس یکساں تابد و مانندِ باراں بر همه جا بیک طریقه بارد و اگر مهماں مردے بزرگ است حقِ بزرگیِ او بجائے آورده باشد و اگر فرومایه بود احسان و اکرام خود ظاهر گردد چه تقصیر در خدمتِ بزرگاں موجبِ ندامت و واسطهٔ خجالت ست و تفضیل در بارهٔ نامستحق سببِ بدنامی و پشیمانی نیست و درهمیں معنی گفته اند. قطعه

میهماں را عزیز باید داشت | از رهِ مردمی و جوانمردی

گر بزرگ ست و لائقِ خدمت | خود حقِ او بجای آوردی

ور بود سفله کس نخواهد گفت | که چرا با وے ایں کرم کردی

جمعے بزرگاں بوده اند که در بارهٔ خصمِ خود رعایتِ مهمان داری نموده اند چنانچه در تواریخ مسطور ست که در کرمان ملکے بود بغایت سخی و مهمان دار پیوسته در مهمانخانهٔ او

---

[1] یعنی اندیشه ۱۲ [2] بزرگان ۱۲ [3] یعنی حکم ۱۲ [4] خصلت ۱۲ [5] جوان مردی ۱۲۔

گشاده بودے وخوانِ احسانِ او برائے خاص وعام نهاده هر که بشهرِ او آمدے بر سفرهٔ کرمِ او نان خوردے وتا دراں شهر بودے وظیفهٔ چاشت وراتبهٔ شام از ضیافت خانهٔ وے بردے۔ وقتے عضد الدّوله لشکر کشیده قصدِ تسخیرِ ولایتِ او کرد ملک طاقتِ حرب وے نداشت بحصار درآمد هر روز لشکرِ عضد الدّوله بدرِ حصار آمدے وجنگِ سخت کردندے وچوں شب شدے ملکِ کرمان آں مقدارِ طعام که لشکرِ عضد را کفایت بودے فرستادے عضد پیغام داد که روز حرب کردن وشب نان دادن چه معنی دارد جواب فرستاد که جنگ کردن اظهارِ مردی ست ونان دادن وظیفهٔ مردمی ایشان اگرچه دشمن اند امّا عزیب بشهر وولایتِ من اند۔ از مروّت نباشد که ایشان در منزلِ من باشند ونانِ خود خورند۔ عضد الدّوله بگریست وگفت کسے را که چندیں مروّت باشد با وے حرب کردن از بے مروّتیست لشکر باز گردانید وتعرّض وے در باقی نه کرد۔ فرد

مردمی کن بجائے دشمن ودوست　　　کز مروّت زیاں نه کرد کسے

وشرطے دیگر در مهمانداری آنست که اگر از مهمان جریمهٔ صادر شود یا قبل ازیں خطائے واقع گشته باشد چوں از خوانِ احسانِ او نوالهٔ تناول نمود از سرِ آں گناه درگذرد۔

چنانچه منقول ست که سی صد اسیر از دشمنانِ معن بن زائده نزدیک وے آوردند و خواست که بسیاستِ ایشان حکم فرماید کودکے از میانِ اسیراں برخاست وگفت اے امیر بخدای سوگند بر تو که مرا آب دهی وتشنه نکشی معن فرمود تا جامِ آب بدستِ آں کودک دادند دیگر گفت اے امیر قومِ من تمام تشنه اند اگر من آب خورم وایشان نخورند از مروّت دور باشد واگر آب نخورم تشنه مانم چوں سیاست خواهی کرد بارے همه را سیراب کن امیر فرمود تا همه را آب دادند وچوں همه آب آشامیدند کودک برخاست وگفت اے امیر ما همه مهمانِ تو شدیم واکرامِ ضیف واجب ست ومهمان را کشتن رسمِ اهلِ کرم نیست معن از فصاحتِ وے متعجّب شد وهمه اسیراں را آزاد کرد وهم بدیں نوع حکایتے

آوردہ اند کہ یکے از امرا مبلغے مال در ذمۂ کسے داشت و آں کس در ادائے آں مماطلت می نمود و امیر بمحصّل سپرد کہ آں مال را از وے بستاند محصّل او را بخانۂ خود بردہ نشند می نمود آنکس بتضرّع ہرچہ تمامتر التماس کرد کہ مرا نزدِ امیر برکہ سخنے واجب العرض دارم بخدمت وے تقریر کنم محصّل را بر و رحم آمد و را بخانۂ امیر آورد و قضا را خوان کشیدہ بودند محصّل بر سرِ خوان بنشست و آں مرد را نیز با خود بر سرِ خوان نشانید چوں طعام خوردہ شد امیر را چشم برآں کس افتاد محصّل را گفت چوں ایں مرد مہمان ما شد و از خوانِ ما تناول نمود و را رنجانیدن از مروّت نباشد من آں مال را بوے بخشیدم و را بگذار تا برود اندر آئینِ مہمان داری (قطعہ) حرمتِ مہمان بباید داشت

برلبِ جوئبارِ مہمانی   جز نہالِ کرم نشاید کاشت

و دیگر رعایتِ حقِ سائلاں از لوازم ست اگر بتعریض خواہند و اگر بتصریح و حرمانِ ایشاں بقولِ حق سبحانہ و تعالیٰ کہ وَ اَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْھَرْ منہی عنہ است و در حدیث آمدہ کہ لِلسَّآئِلِ حَقٌّ وَلَوْ جَآءَ عَلٰی فَرَسٍ[1] مر سائل را حقے ست و اگرچہ بر اسپے سوار باشد و ایں مبالغہ برائے آنست کہ تا حقِ سوال ضائع نشود و در کلماتِ عیسوی علیٰ نبینا و علیہ السلام اللّٰہ علیٰ مصدرہا آمدہ کہ ہر کہ سائلے را نا امید گرداند یک ہفتہ فرشتگانِ رحمت در منزلِ وے نروند و سلطان ابراہیم ادہم قدس سرہٗ در زمانِ سلطنتِ خود می فرمود کہ نیکو دوستانند ایں سائلاں کہ بدرہائے خانۂ ما می آیند کہ ہرچہ دارید بما دہید تا برائے شما برداریم و بسرائے آخرت بریم و آں جادہ برابرِ آں تسلیم شما شود۔ قطعہ

گرت شادیِ ہر دو کون آرزوست   باحسانِ دلِ سائلاں شاد کن

ور آزادیت باید از ہر بلا   فقیرے ز بندِ غم آزاد کن

دیگر حقِ درخواستِ شفیعان[2] رعایت باید کرد چہ مقرّرست کہ شفاعت سوالے ست

---

[1] لیکن سائل کو نہ جھڑک ۱۲ [1] سائل کیواسطے حق ہے اگرچہ آوے گھوڑے پر ۱۲ [1] سلام اللہ کا اسکے صادر کرنیوالے پر ہے [2] سفارش کرنیوالے ۱۲

بزبانِ تضرع و البته شفیع یکے از اشراف و اعیان خواهد بود پس احترامِ کلامِ ایں نوع مردم فرمودن و سخنِ ایشاں که درباره عفو و تجاوز از گناهِ مجرماں گویند شنودن عادتِ اہلِ سعادت باشد

آورده اند که یکے از اکابر در بابِ مجرمے نزدِ معتضد خلیفه شفاعت کرد معتضد گفت ایں کس را گناهِ عظیم ست آں عزیز گفت من هم گناهِ عظیم را درخواست می کنم چه از سرِ گناهانِ خرد بے شفاعت میتواں گذشت خلیفه را خوش آمد و شفاعتِ او را قبول کرد و آں مجرم را بخشید و فرمود که اگر کسے شفاعت کند بریں نوع باید کرد۔ بیت

آں را که چنیں شفیع باشد قدرش همه جا رفیع باشد

در نگارستان آورده که خداوندانِ قدرت را عفو کردن از خطاهائے زیر دستاں رفعتِ قدر ست و علامتِ همت بلند، سخنِ شفیع بهانه ایست که سببِ ظهورِ مرحمتِ ایشاں گردد

آورده اند که یکے را بجنایتے موسوم کردند قصهٔ او را در محکمهٔ والیِ ولایت بعرض رسانیدند بحبسِ او اشارت فرمود مدتے مدید ذکرِ آں محبوس از صفحاتِ ضمائر محو شد و هیچکس ازو یاد نه کرد۔ بزرگے دراں روزگار که بمزید حق گزاری و فرطِ وفاداری مخصوص بود با محبوس محبتے داشت بوالی رقعهٔ نوشت مضمون آنکه در گذشتن از زلاتِ مجرماں و مزلاتِ اقدامِ ایشاں از وظیفهٔ مراحمِ اہلِ اختیار و عواطفِ اربابِ اقتدار ست و آں فقیرِ محبوس درمانده ایست بمحنتِ گرفتار گشته و نزدیک بهلاکت رسیده و میدانم که کرمِ عمیمِ آں جناب در خلاصِ گرفتاراں بهانه جو یست اگر دامنِ عصمتِ آں زندانی از لوثِ ایں جریمه پاک ست بخلاص و نجاتِ او اشارتِ عالی ارزانی باید داشت و اگر غبارِ گناهے بر جبینِ طهارتِ او نشسته است بآبِ عفو و کرم بباید شست و اگر غیر ازیں دو معنے صورتے دیگر هست گناهِ او را بشفیعاں باید بخشید۔ قطعه

بجود شامل و انعامِ عام بر همه کس تراست فضل چو خورشید و فیض چو باراں

---

۱ نشان مسند ۱۲ ۲ لغزشها ۱۲ ۳ جمع مزلت لغزشها ۱۲ ۴ مهربانیها ۱۲ ۵ آلودگی ۱۲

منہ در آتشِ اندیشہ بیگناہاں را | بآبِ عفو بشو نامۂ گنہگاراں
وگر جز ایں دو صفت ہست حالتے دیگر | بود برائے چنیں کس شفاعتِ یاراں

چوں قتغہ بوالی سبزوار لطفِ مقالت وحسنِ شفاعت اطلاع یافت در جواب نوشت کہ آں راکہ ز روئے لطف درخواست کنی (بیت) کارش بصلاح آری و راست کنی

بوساطتِ شفاعتِ آں عزیزِ مشفق وشفیقِ صادق کہ از ریاضِ کلماتش روائح[۱]

مہر ووفا می دمید واز مطالعِ مقالاتش لوامعِ صدق وصفا می درخشید از سرِ جرم کردہ و ناکردہ او درگذشتیم وعنانِ انتقام[۲] از صوبِ گناہِ او معطوف ساختہ ازعہلکۂ عقوبتش[۳] آزاد کردیم

بفرمانت تواں از جاں گذشتم (بیت) زجرمِ کس چہ امکاں گذشتن

مقرر ست کہ شفاعت را در اجرائے حدودِ شرعی مدخلے نیست بلکہ شفاعت دراں باب از اہلِ ایمان وامانت وارباب دین ودیانت نیاید ودر قرآنِ مجید آمدہ کہ وَلَا تَأْخُذْکُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللهِ[۴] باید کہ در حدودِ الٰہی شفقت ومہربانیِ شما او را نیابد ودر سیاست طمغاج خانی مذکور ست کہ جوانے را بتہمتِ دزدی گرفتہ نزدِ وے آوردند بغایت صاحب جمال وآراستہ بزیبِ خط وخال لطفِ ابداعِ ربانی بہ صیقلِ صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ[۵] آئینۂ رویش را جلا دادہ ومصورِ صنعِ الٰہی صفحۂ رویش را بقلمِ زیبا رقمِ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ[۶] چہرہ کشائی کردہ۔ فرد

ہر چہ بر صفحۂ اندیشہ کشند کلکِ خیال | شکلِ مطبوع تو زیباتر ازاں ساختہ اند

پادشاہ فرمود تا بر سرِ چہار سوئے شہر دست او ببرند ارکانِ دولت فغاں در گرفتند واعیانِ حضرت بیک بار عمامہا از سر بر گرفتند کہ اے ملک از سرِ گناہِ ایں جواں درگذر وسیاستِ او را بشفاعتِ ملازمانِ دیرینہ موقوف فرمای ملک فرمود کہ مراد ریں[۷] ہم

---

[۱] خوشبوئیں ۱۲ [۲] بدلہ لینا ۱۲ [۳] جائے ہلاک ۱۲ [۴] اور نہ لے تم کو ان دونوں پر مہربانی دینِ خدا میں ۱۲ [۵] نقشہ کھینچا تمہارا اچھی صورتیں بنائیں تمہاری ۱۲ [۶] ہر آئینہ پیدا کیا ہم نے انسان کو اچھی صورت میں ۱۲ [۷] قید ۱۲۔

مدخلے نیست خدائے تعالیٰ فرمودہ کہ دستِ دزد ببرند گفتند اے ملک چناں دستے کہ اورا دارو ببریدن حیف ست وما را براں دست رحم می آید گفت شما را بر دست نازک دزد دنباید گریست وردلِ پرخونِ صاحبِ کالا نظر باید کرد تا ایں غم بر دلِ شما سہل گردد یکے دیگر رعایت حق کسے ست کہ اندک آشنائی داشتہ باشد یا روزے خدمتِ ریزہ کردہ واگرچہ آں وسیلہ بغایت اندک ست امّا نظرِ کرم آں را بزرگ می سازد وناداں بہانہ فقیرے را بنوازد۔

آوردہ اند کہ شخصے خانہ کسے بکرایہ ستاندہ بود و روزے چند آں جا بسر بردہ ناگاہ ازاں خانہ بیروں رفت وازاں شہر سفر کردہ بولایتِ دیگر افتاد وآں جا بمنصب وزارت رسید آں فقیر کہ خانہ بدو بکرایہ دادہ بود برخاست وروی بخدمتِ او نہادہ چوں بداں شہر رسید از گردِ راہ روی ببارگاہِ وزیر آورد ونا رسیدہ خواست کہ ببارگاہ درآید حاجبے ایستادہ بود گفت چہ کسی وبچہ جرأت بدیں بارگاہ درمی آئی گفت آشنائے وزیرم مرا آشنائی بریں گستاخی می دارد حاجب پرسید کہ چہ آشنائی داری باوے گفت وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ بودم حالا آمدہ ام تا نظرے در کارِ من کند مرا از حضیضِ مذلّت بذروۂ عزّت وحرمت برآرد حاجب بخندید وگفت اے بیچارہ تو مردِ ناداں بودہ ایں سہل وسیلہ الیست کہ خانہ بکرایہ دادہ بودم ایں را حقّے تصوّر کردہ وآمدہ کہ حق گزاری ایں را رعایتے یابی برو سرِ خویش گیر وجہتے دیگر دربیش۔ قضا را وزیر از پسِ پردہ ایں گفت وشنید استماع می نمود حاجب را طلبیدہ گفت باکہ سخن می گفتی۔ گفت مردے آمدہ کہ من آشنائے وزیرم ووقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ ام من اورا ملامت می کردم کہ ایں سخن مگوی وبچنیں سہل وسیلہ قربِ وزیر مجوی وتوقعِ التفات وانعام مدار وزیر گفت غلط کردی برو واورا بیار کہ آشنائے قدیمِ من ست وحقوقِ خدمت دارد حاجب برفت واورا درآوردہ وزیر اورا تعظیمِ بسیار کرد ودل نوازی بیشمار بجای

آوردہ احوالِ عیال و اطفالِ او پرسید و برائے ہر یک تحفہ و تبرکے بزرگانہ ترتیب داد
و اورا دوستکام و بامرادے تمام بمنزل و مقام باز گردانید۔ مثنوی

نوردہ از مہر و وفا سینہ را | سہل مداں صحبت دیرینہ را
روی مگرداں ز رفیقانِ خویش | یاد کن از خدمت یارانِ پیش

آوردہ اند کہ عبداللہ طاہر بارِ عام دادہ بود و اربابِ حاجات مراداتِ خود عرض می
کردند و باحصولِ مراد مراجعت می نمودند شخصے درآمد و گفت کہ اے امیر مرا بر تو ہم حقِ نعمت
ست و ہم حقِ خدمت توقع دارم کہ ہر دو حق را رعایت کنی و مرا از درکہ حصول بدرجۂ قبول
رسانی عبداللہ طاہر گفت حقِ نعمت کدام ست گفت فلاں روز در بغداد باکوکبۂ
دولت بر درِ خانۂ من گذر می کردی من بدر خانۂ خود آب زدم تا گرد بر جامۂ تو نہ نشیند
نعمت آں آب ست کہ برائے تو بر خاک ریختہ ام و حقِ آں میخواہم۔ بیت

کسے کو بر تو دارد حقِ آبے | فراموشش مکن در ہیچ بابے

عبداللہ پرسید کہ حقِ خدمت کدام ست گفت دراں محل کہ سوار می شدی من بدویدم
و باز دئے ترا گرفتم تا سوار شدی۔ امیر گفت راست میگوئی ہر دو حقِ تو ثابت ست، پس
او را تربیت تمام داد۔ مثنوی

بزرگانے کہ اہلِ اقتدارند | ہمہ مسکین نواز و حق گذارند
ز جام جاہ بیہوشی نہ نیکوست | ز ہمراہاں فراموشی نہ نیکوست
اساسِ مکرمت بر حق شناسی ست | بصورت ناشناسی ناسپاسی ست

دیگر رعایتِ حقِ کرم بر ذمۂ اہلِ ہمم از قبیلِ فرائض ست یعنی بکرمِ خود نہ کرمِ دیگری
و ایں صورت چناں باشد کہ شخصے خواہد کہ بایشاں در اظہارِ حقے کہ ندارد حیلہ پیش برد و از
مہلکہ خلاص یابد ایشاں آں را دانند و بر روئے وے نیاورند و رعایتِ حقِ کرم کردہ چناں
فرانمایند کہ آں فریب را ندانستہ اند و آں عذر را نشناختہ اند و ایں غایتِ کرم و نہایتِ

مروّت ست

آورده اند که یکے را نزدِ زیاد بصری آوردند و بقتلِ او اشارت فرمود جلاد تیغ برکشید و خواست که چشم او را بر بندد بیچاره دریائے بلا را دید در شور آمده و نهنگِ اجل دهن باز کرده تضرع و زاری آغاز کرد مفید نیفتاد به توبه و استغفار اعتصام نمود سود نداشت گفت اے امیر میانِ ما و شما حرمتِ جوار ست و قربِ دیار و همسائگی را در شرعِ مروت و مذهبِ فتوّت اعتبارِ تمام ست اگر در رعایتِ جانبِ من تقصیرے رود عیب جویان زبانِ طعن دراز کنند و خرده گیران در اعتراض بکشایند که امیر حقِ همسائگی نگاه نداشت و همسایگان را پایمالِ جفا کرد امیر فکر فرماید که چون خونِ منِ ضعیف ریختن و خود را نشانهٔ تیرِ ملامت کردن از همچو توئی که در گلشنِ اخلاقِ تو خارِ آزار نرسته و بر دامنِ اوصافِ تو غبارِ ستم ننشسته بدیع و بعید است. قطعہ

مرا سهل ست از جان دست شستن | چہ غم گر صد چو من نابوده گردد
چہ خواهی گفت پیشِ نکته گیران | ترا گر آستین آلوده گردد!

زیاد در فکرِ دور و دراز افتاد و پیکِ اندیشه را باطراف و جوانب فرستاد هیچ وجه پے بسر کوئے آشنائی نبرد گفت بیان کن تا همسائگی در کدام محله بوده و حقِ جوار در کدام دیار ثابت شده گفت خانهٔ پدرِ من در بصره با خانهٔ امیر هم آستان و پدرم بیشتر وقت با ملازمانِ امیر هم داستان بوده زیاد گفت پدرِ شما چه نام بود گفت اے امیر از هولِ جان نامِ خود را فراموش کرده ام چه جائے نامِ پدر ست زیاد بخندید و آن بیچاره را ببخشید. فرد

لئیم نیم گنه با هزار عذر نه بخشد | بیک لطیفه کریمان هزار جرم ببخشند

دیگر رعایتِ حقوقِ رعایا بعدل و احسان ست و حقوقِ اولاد و امراء و وزراء و ملازمان و سپاهیان و خادمان در بابِ آخر سمتِ گذارش خواهد یافت ان شاء الله تعالیٰ

⁂ ⁂ ⁂

باب سی و ہشتم در صحبتِ اخیار

مصاحبتِ نیکان و مجالستِ دانایان کیمیائے سعادتِ ابدی ست و راہ نمائے دولتِ سرمدی

رہبر پاکان در میانِ جاں نشاں (مثنوی) دل مدہ الا بمہرِ سرخوشاں

نارِ خنداں باغ را خنداں کند صحبتِ مرداں ترا مرداں کند

سنگ گر خارا و گر مرمر بود چوں بصاحب دل رسد گوہر شود

ملوکِ فارس را قاعدہ آں بود کہ ہرگز صحبتِ ایشاں از حکما و فضلا خالی نبودے و ہیچ حکم بے رای و مشورتِ ایشاں نکردندے و ازیں جہت کہ بنائے سلطنت بر عدالت و راستی نہادہ بودند مملکتِ ایشاں چہار ہزار سال و کسری درکشید و سلطان سنجر ماضی رحمۃ اللہ علیہ حکیم عمر خیام را با خود بر تختِ نشاندے و خلفائے عباسی با آنکہ خود دانشمند بودند ہمہ حل و عقدِ کارِ ایشاں منتسبی بر کلامِ اہلِ علم و ورع بودے و در خلافت نامۂ الٰہی مذکور است کہ پادشاہ کسے را تواں گفت کہ صاحبِ شوکت باشد و حکیم او بر وفقِ حکمت بود پس لازم ست خداوندِ قدرتِ کاملہ را متصف شدن بحکمتِ بالغہ و ایں اتصاف بریں وجہ دست دہد کہ چگونگی تدبیر و تصرفِ ایں جہاں بیاموزد و بر وجہ آموختہ بکار بر دو ریں تقدیر او را بمصاحبت و مخالطتِ علما و فضلا و حکما و عرفا میل باید نمود و از جاہلان و غافلان و بدخویاں احتراز باید فرمود رباعی

ہم نشینے کو لطیف و کامل ست راحتِ روح است و آرامِ دل ست

وانکہ نادانی و غفلت وصفِ اوست صحبتش مانند زہرِ قاتل ست

یونانیاں را رسم آں بود کہ حاکم ایشاں کسے باشد کہ علم و حکمت او از ہمہ علماء و فضلائے زماں بیشتر بود یا کسے کہ منظورِ نظر و محکومِ حکم مردے علیم و حکیم باشد تا از صحبت

ل کشادگی و شگفتگی ۱۲ ٹ بنا کیا ہوا ۱۲ ٹ پرہیزگاری ۱۲ ٹ بجلی کامل ۱۲ ٹ آمیزش ۱۲ ٹ خداشناساں ۱۲

او انوارِ فضیلت بر صفحاتِ حالِ او لائح گردد که صحبت را اثرِ عظیم است۔ در خبر آمده که همنشینِ نیک مثلِ عطارست که اگرچه از عطرِ خود چیزے بتو ندہد بارے از رائحۂ او بهره مند گردی و مثلِ قرینِ بد مانند کورۂ آهن گرست که اگر بآتشِ آں نسوزی امّا از دود و بخارِ آں متاذّی[1] شوی۔

مثنوی

درگذر از کورۂ آهنگراں　　کآتش و دودے رسد از هر کراں

رو بر عطار که پهلوائے او　　جامه معطّر شود از بوئے او

واز جملۂ اهلِ علم و حکمت که پادشاه را از ایشاں ناگزیرست یکے فقیهے بود عالم متدیّن که احکامِ شرع را نیک ضبط کرده باشد و مسائلِ اصل و فرع را باهتمام دانسته تا بوقتِ فرصت در مجلسِ همایوں از حلال و حرام و حدود و احکام سخن در اندازد و فرائض و واجب و آدابِ سنن نماز و روزه و غسل و وضو را بعبارتِ روشن مؤدّی سازد تا برکتِ مسائلِ فقه و فتوی بروزگارِ دولتِ سلطان وصول پذیرد۔

شعر

گر نباید نکتها از فقه و فتوی در میاں　　منهدم گردد اساسِ شرع و ملّت در جهاں

دیگر ناصحے امین و مرشدے صاحبِ یقین که امورِ اخروی را بیاد وے دهد و نصیحتِ دینی را از وے باز نگیرد و بعباراتِ کافی و اشاراتِ وافی او را از افعالِ شنیعه و اقوالِ قبیحه باز دارد و از اکتسابِ منهیات[2] و از ارتکابِ محرّمات[3] منع کند و ناصح باید که در نصیحت و ارشاد[4] طریقِ تلطّف برعایت نماید و در صحبت و محفل پند ندهد بلکه در خلوت و فرصتے که داند که سخن جائگیرست کلمه از روئے ملائمت بگوید چه در زباں صلاحِ وقت در نرم گوئی و خوش خوئی ست و خلفا و ملوک در قدیم الایّام از علما و مشائخ سخنانِ تلخ می شنوده اند و از روئے اخلاص قبول می فرموده اند چنانچه در کتب مذکورست که هارون الرّشید شقیق بلخی را قدس سرّه گفت مرا پندے ده شیخ گفت اے خلیفه خدای را

[1] ایذا پانیوالا ۱۲ [2] منع کی ہوئی چیزیں ۱۲ [3] یعنی حرام کی ہوئی چیزوں کو ۱۲ [4] رہنمائی ۱۲

سرائیست کہ آں را دوزخ خوانند و ترا دربانِ آں سرا کردہ و سہ چیز بتو ارزانی داشتہ تا بداں خلق را از دوزخ باز داری مال و شمشیر و تازیانہ پس باید کہ بمال محتاجاں را از فاقہ خلاص کنی تا بواسطۂ ضروریات متوجہ سیئات و محرمات نشوند و ظالماں را بشمشیر قتل کنی تا مسلماناں از شر ایشاں ایمن شوند و بتازیانہ فاسقاں را ادب نمائی تا از فجور و فسق باز آیند اگر چنیں کردی تو ہم نجات یافتی و ہم خلق را نجات دادی و اگر خلاف ایں کردی پیش از ہمہ بدوزخ می روی و دیگراں در پے تو ہارون بگریست و دستِ شفیق[1] را بوسید

نصیحت کاں ز روئے صدق گویند (قطعہ) بگوشش ہر کہ آید در پذیرد

چو جاں دارد حدیثِ صاحب دل روال اندر دل و جاں جا بگیرد

دیگر طبیبے حاذق مشفق کہ قانونِ علاج را دانستہ و اغراضِ حکمارا ذخیرۂ خاطر داشتہ در شفائے امراض و ازالۂ اعراض حاوی[2] کلیاتِ فن باشد و در افاضۂ انفاس عیسوی ید بیضائے موسوی علیہ السلام نماید۔ بیت

تازہ گردد جانِ بیمار از دمش روح را راحت رسد از مقدمش

تا ہموارہ ملاحظۂ مزاجِ مبارک نمودہ قاعدۂ حفظِ صحت مرعی دارد و اگر عیاذاً باللہ[3] علامتِ انحراف در طبعِ اشرف مشاہدہ نماید فی الحال تدارکِ آں مشغول گردد و دیگر منجمے محقق مدقق کہ رموزِ صحائفِ زیچ و تقویم را حل کردہ باشد و مفتاحِ کنوزِ علم ہیأت و تنجیم بدست آوردہ و در بابِ اختیارات و ملاحظۂ دقائقِ مشروطات و محذوراتِ آں بدرجۂ اعلیٰ رسیدہ۔

دوائرِ کرۂ مہر و نقش و زیچ سپہر فرد محاسبِ قلمش دور می کند تصویر

تا در طالعِ مبارکِ سلطان نظر فرمودہ و تسییراتِ او تا دو دلائل را تحقیق نمودہ از مرورِ ہر یک بحد و دِ اشعۂ سعود و نحوس باخبر گردد و در وقتِ ظہورِ علاماتِ دولت و شوکت سلطان را براہِ شکر گذاری و سپاسداری دلالت کند تا بواسطۂ آں صفت بحکم

---

[1] گھبرنے والا ۱۲ [2] فیض پہونچانا ۱۲ [3] پناہ بخدا ۱۲۔

بالشُّكْرِ تَدُوْمُ النِّعَمُ[1] آں نعمت را دوام و قوام پدید آید و در زمانِ مشاہدۂ امارات خطر و محنت اور ابر دعوات و صدقات و از دیادِ خیرات ترغیب نماید تا بوسیلۂ آں صورت بمضمون اَلصَّدَقَةُ تَرُدُّ الْبَلَاءَ وَتَزِيْدُ الْعُمْرَ[2] آں بلیّت مندفع و آں محنت مرتفع گردد

اے کہ خواہی کز بلاجاں وا خری (مثنوی) جانِ خود را در تضرّع آوری

پس باحساں برکشائی دستِ خویش تا حجابِ غصّہ برخیزد ز پیش

دیگر شاعرِ شیریں زباں زیبا بیاں کہ در فصاحت گوی از میدانِ سخن گزاراں ربودہ باشد و بلاغت قصب السبق[3] از سخنورانِ زماں بردہ۔ شعر

رونقِ بازارِ فصاحت را رواجِ نظمِ او صحنِ گلزارِ بلاغت را ز شعرش رنگ و بو

تا جواہرِ صفاتِ سلطاں در رشتۂ نظم کشیدہ بر سرِ بازارِ اشتہار بجلوہ آرد و باشعارِ آب دار نامِ ممدوح را بر صفحۂ روزگار یادگار گذارد۔ قطعہ

شاعراں را عزیز باید داشت کہ از ایشاں بقا پذیرد نام

شعرِ سلماں نگر کہ تازہ ازوست نامِ سلطان اویس در ایام

دیگر ندیمے تازہ روی بذلہ گوی کہ بنکتہائے رنگیں محافل را بیاراید و بلطیفہائے شیریں ابوابِ انبساط بروئے حاضرانِ جلیس بکشاید۔ بیت

طبع را لذّت از ظرائفِ او روح را بہجت از لطائفِ او

و بہترین جلیسے و خوشترین انیسے کتبِ اکابر و رسائلِ بزرگان است

ع وَخَيْرُ جَلِيْسٍ فِي الزَّمَانِ كِتَابٌ[4]۔ نہ ضمیرِ خوانندہ را از و ملالے ست و نہ خاطرِ شنوندہ را کلالے کہ بے مرسوم و وظیفہ مصاحبت می کنند و بے ناز و کرشمہ مجالست می نماید

ہم نشینے بہ از کتاب مخواہ (مثنوی) کہ مصاحب بود گہ و بے گاہ

بہجت افزائے روح و راحتِ دل ہر چہ دل خواہدت ازو حاصل

[1] شکر سے ہمیشہ رہتی ہیں نعمتیں ۱۲ [2] صدقہ پھیرتا ہے بلا کو اور زیادہ کرتا ہے عمر کو ۱۲ [3] سبقت کا جھنڈا ۱۲ [4] اور بہتر ہمنشین زمانے میں کتاب ہے ۱۲

این چنین ہمدم لطیف کہ دید | کہ نرنجید و ہم نہ رنجانید

بزرگاں چنیں فرمودہ اند کہ جمیع خلائق بعقل محتاجند و عقل بتجربہ احتیاج دارد چہ گفتہ اند کہ تجربہ آئینہ عقل ست کہ در وصور مصالح مشاہدہ می کنند و تجارب را روزگارے ممتد و عمرے دراز و فراغتے تمام می باید و چوں حکما دیدند کہ مدت بقائے عمر مستعار با دراک این معنی وفائی کند چارۂ انگیختند واز روئے مہربانی تدبیر ساختند کہ جبر ایں نقصان بکند دبے مرورِ زماں تجربہائے کلی بدست آید پس اخبارِ ملوک و سلاطین و احوالِ امراء و وزراء و کلماتِ علماء و حکماء در کتب ثبت کردند و قصص و تواریخ گزشتگاں را جہت حصص و حظوظِ آیندگاں در قیدِ تعلق کشیدند تا اصحابِ دولت دارِ بابِ مکنت آں را دستور العملِ خود سازند و ہریک بقدرِ استعداد و بمقدارِ ہمت خود از مطالعہ آں حکایات و ملاحظۂ آں روایات استفادہ و استفاضۂ نمایند تا بمضمون اَلسَّعِیْدُ مَنْ وُعِظَ بِغَیْرِہٖ از تجربۂ دیگراں فائدہ گرفتہ باشند و بموعظۂ دیگراں پند پذیر گشتہ ۔ مثنوی

حکایات و احوالِ شاہنشہاں | روات و اخبارِ کارآگہاں
دل و دیدہ را روشنائی دہد | بعلم و خرد آشنائی دہد
زہر گونہ بابے سخن گفتہ اند | بالماسِ تحقیق دُرسفتہ اند
بد و رایبے تجربہ کردہ اند | بہر کار بس رنجہا بردہ اند
ہماں بہ کہ برقولِ ایشاں رویم | سخنہائے پیشینگاں بشنویم
درختے کہ کشتند در روزگار | بسے آورد میوۂ نغزبار
بیا تا بداں باغہا پے بریم | وما دم ازاں میوہا برخوریم

باب سی و نہم در دفع اشرار

لہ فیض لینا ۱۲ ۔ لے نیک بخت وہ ہے کہ نصیحت پائے غیر کے سبب ۱۲ ۔

چنانچہ میل بصحبتِ اخیار[1] و ابرار واجب ست اجتناب واحتراز از مجالستِ اشرار و فجار[2] ہم لازم ست چہ صحبت بحسب خاصیت مؤثر می باشد پس چنانچہ از ہم نشینی نیکاں فوائد کلی بحصول می پیوندد واز اختلاط بابداں نتائج نالائق ظہور می یابد صحبتِ نیکاں سبب مزید دولت و مسرت و مخالطتِ بداں موجب ملال وندامت۔ مثنوی

در صحبتِ گل شنو دبہائے — با دولتیاں نشیں کہ جائے

گر ہر کہ نگشت کام شیریں — با ہر کہ نہ مقبل[3] ست منشیں

واشرار دو قسم اند یکے واجب الدفع ودیگرے واجب المنع امّا آنہا کہ دفع ایشاں سبب نفع مسلماناں ست وصلاحِ کلی در نابودنِ ایشاں ست گروہ اند اوّل دزداں و دفع کردنِ ایشاں بر ذمتِ ہمتِ ولاۃِ اسلام لازم ست دوصیتِ سوم ہوشنگ ایں بود کہ اے فرزند باید کہ اربابِ فسق را مالیدہ ومہجور داری وشریر ومفسد را منکوب ومقہور وضرر دزد وراہزن وشر فتان[4] جامہ کن از سرِ راہ گذریاں دور سازی تا راہہا ایمن گردد وتجار از اطراف وجوانب بولایتِ تو تردد[5] توانند کرد انواع امتعہ ورخوت جہتِ خرید وفروخت پدید آید وایں معنی سبب رفاہیتِ خلق گردد۔ قطعہ

ہرگز از ملک وسلطنت شاداں — تا نکوشی بعدلت نشوی

گر تو خواہی ممالک آباداں — راہہا را ز دزد ایمن دار

حکایت از امیر المؤمنین عمر[6] رضی اللہ عنہ در کتابِ جواہر الامارۃ نقل کردہ اند کہ ایشاں گفتند وقتے درجاہلیت بہ تجارت جانبِ مدائن می رفتم چہل جامہ از بردیمانی با من بود چوں بحوالیِ مدائن رسیدم دزداں سرِ راہ برمن گرفتند وما غارت کردہ بردند ومن بصد محنت خود را بمدائن رسانیدم وبداد خواہی بدرگاہِ نوشیرواں رفتم چوں صورتِ تظلمِ من بسمع نوشیرواں رسید وبر کماہی حالِ من اطلاع یافت

[1] نیکوں ۱۲ [2] بدکار ۱۲ [3] صاحبِ اقبال ۱۲ [4] فتنہ گر ۱۲ [5] آمد ورفت ۱۲ [6] خوش رہے اللہ ان سے ۱۲

حاجبے را فرستاد تا دستِ من گرفته مرا بوثاقے فرود آورد و گفت ایں جا باش تا وزیر در طلب کند و بر دہار را بازستانند من دراں وثاق می بودم و ہر روز از مطبخِ خاص خوانچۂ طعامِ ملوکانہ می آوردند و پیش می نہادند و من ہر روز بدرگاہِ کسریٰ می رفتم و نظارۂ مراسمِ مملکت داری و رعیت پروری می کردم تا بعد از چہل روز بداں وثاق در آمدم جا جہائے بردار دیدم نہادہ و دستے بریدہ آں جا افتادہ و کاغذِ چہل تنگہ زرِ سرخ دروے و براں کاغذ نوشتہ کہ چہل روز باید تا دزد ترا بدست آورند و رختِ تو بتو رسیدہ ایں چہل تنگہ مزدِ چہل روزۂ انتظارِ تست چوں بولایتِ خود رسی باید کہ از ما شکایت نکنی و ازیں حکایت معلوم می شود کہ ملوکِ رفیع المقدار را در بابِ دفعِ دزداں و راہزناں اہتمامِ بسیار بودہ پس والیِ عادل باید کہ راہہائے مسلماناں را از خوفِ دزداں و راہزناں بسطوتِ سیاست ایمن سازد و ہر کہ در راہے بایذا و آزارِ متعرض مسلمانے گردد او را بنکال[1] و عقوبتِ دیگراں گرداند۔ مثنوی

ببر دستِ دزد و سرِ راہزن	کہ ایمن شود راہ بر مرد و زن
چو رہ گشت ایمن شود کارواں	ز بہرِ تجارت بہر سو دواں
وزاں سود بے نفع یابند خلق	دما دم بسو داشتابند خلق
شود شہر معمور و دہ نیز ہم	ز آئینۂ دل رود زنگِ غم

دوم رنودِ خونریز و اوباشِ فتنہ انگیز کہ در بلاد و قریٰ[2] بخیرہ روئی[3] و تندخوئی دستِ تعرض بمال و فرزندِ مردم دراز کنند و کسے بجہتِ حفظِ حالِ خود متعرضِ ایشاں نہ شود و جز حاکمِ صاحب قدرت را بر ایشاں دست نباشد پس قمع و قلعِ[4] ایشاں ضرورست۔

و در اخبار آمدہ کہ در شہرِ حلب رنود و اوباش بسیار شدند و مردم از ایشاں بتنگ آمدہ نزدِ سلطانِ مصر دادخواہی کردند سلطان حاکمے مصلح نام فرستاد تا بدفعِ رنود و اوباش اشتغال نماید مصلح بیامد و بعضے از اں مفسداں را سیاست کرد، آں جماعت منزجر[5] نشدند و از کاریکہ

[1] وبال ۱۲ [2] جمع قریہ ۱۲ [3] چھچھڑ ۱۲ [4] برکندن ۱۲ [5] زجر پانے والا ۱۲ -

میکردند باز نه ایشان زندان بدان رسید و کار بدان انجامید که مصلح در جامع مسجد نماز گذارد در پیشِ محراب رقعه نوشتند که اے مصلح خود را مرنجان که ما از آن جمله ایم که اگر یک تن را بکشی ده دیگر سر بر آرند و ما کشته شدنِ خود را فخر می دانیم و از آن هیچ عار نداریم۔ (اشعار)

ما عاشقیم کشته شدن اعتبارِ ماست　　　شمشیرِ عشق تیز ز سنگِ مزارِ ماست

بے زخمِ تیغِ عشق ز عالم نمی رویم　　　بیروں شدن ز معرکہ بے زخم عارِ ماست

یقیں که تو از کشتنِ ما تنگ آئی و ما از کشتنِ خود تنگ نیائیم، مصلح که ایں خط بر خواند دانست که با ایشان از در حیله و تدبیری باید در آمد بفرمود تا در زیرِ خط ایشان نوشتند که ما مردانگی و فرزانگی شما دانستیم و بیک دلی و یک جهتی شما با یک دیگر معلوم کردیم۔ فرد

در جگر داری و سر بازی شما را مثل نیست　　　بر چنیں مردانِ یکدل آفریں باد آفریں

حالا از سرِ چه رفت پشیمانیم و بمقامِ عذر خواہی در آمده در صددِ تربیت و تقویتِ ایشانیم والسلام

حضارِ مجلس ازیں سخن متعجب شدند و او در خلا و ملا بتعریف و توصیفِ اوباش و رندان مشغول شده دست از حبس و قید و قتلِ ایشان کوتاه کرد و دیگر روز اعیان و اشرافِ شهر نزدیکِ وے آمده خواستند که در بابِ اوباش سخن گویند او بر ایشان سبقت گرفته فرمود که اے عزیزانِ ما از کشتنِ آں جوانان پشیمانیم و بغایت حیف ست مردمِ دلیر و چالاک را کشتن چه در هر قرنے ازیں طائفه اند کے پیدا می شوند و من امروز بدیشان محتاجم که اهلِ قلعهٔ روم باغی شده اند و مرا در دفعِ ایشان مردانِ کاری می باید شما اگر هوا دارِ منید جماعتے را که پیشوا و سرانِ ایں قوم اند نزدِ من آرید تا بنظرِ تربیت ملحوظ و از اثرِ تقویت محظوظ سازم۔ مثنوی

ازیں نامدارانِ با هوش و سنگ　　　کسے را که بینم سزاوارِ جنگ

دهم مرکب و جوشن و مغفرش　　　بگردونِ گردان رسانم سرش

اکابرِ حلب گفتند که سردار و پیشکارِ ایشان پیرے ست با چهار پسر و حالا در پے کسب

ـــــــ

له ممکن ہے ۱۲ ـ ۲ دانائی ۱۲ ـ ۳ دلیری ۱۲ ـ ۴ تنهائی ۱۲ ـ ۵ صحبت ۱۲ ـ

وکارے رفتہ اند واز سطوتِ سیاستِ شما گوشہ گرفتہ مصلح بفرمود تا ایشاں را طلبیدند و تعظیم بسیار وتلطف بیشمار نمودہ جامہ داری خود را بداں پیر داد و پسا و لیؔ بارگاہِ فرزندان او ارزانی داشت وہمہ را خلعت دادہ بعنایت وعاطفت مستمال گردانید بعد از چندروز کہ خاطرِ ایشاں مطمئن و دلِ ایشاں از جانبِ حاکم ایمن شد مصلح فرمود کہ مرا بجہتِ مردانِ خونخوار عیار پیشہ احتیاج ست تا ایشاں را تربیت کنم شما ایں جماعت را می شناسید سر کرا دانید کہ از دستِ وے کارے می آید ومعرکہ حرب را می شاید بیارید تا خلعت دہم وایشاں را بدنخواہِ ایشاں تفویض کنم پدر و فرزنداں بغایت خوشدل وشادماں بیروں آمدند و از اطراف و جوانب کی صد تیم جرار دربند خونخوار در ہم کشیدہ نزد وے آوردند فرمود کہ ایشاں فردا بیارید کہ خلعتہا مہیا شود وہم درزماں فرمود تا خیاطاں را طلبیدہ سی صد جامہ متکلف بریدند وبدوختن مشغول گشتند ملازمانِ درگاہِ وے واعیانِ شہر و ولایت و رعایا ہمہ دریں کار حیران کہ او را سلطانِ مصر بدفع ایشاں فرستادہ واو بخلافِ امرِ سلطانی دستِ ایشاں را قوی می دارد۔ بیت

بجائے خارِ گلبن می نشاند | بجائے زہر شکر می چشاند

اما چوں شب در آمد سی صد مرد یگانۂ فرزانۂ مردانہ را مقرر کرد کہ صلاح پوشیدہ در جامہ خانہ منتظر ایستادہ باشند کہ چوں رنود بدانجا درآیند ہر یکے را بقتل رسانند دیگر روز کہ آں جماعت آمدند و دست بوس کردند اشارت کرد کہ بجامہ خانہ روند و خلعت پوشیدہ بیروں آیند و صفِ خدمت کشیدہ کمرِ ملازمت بر میانِ ہوا داری بندند در آمدند بجامہ خانہ ہماں بود و بقتل رسیدن ہماں پیر را باچہار پسرش نیز کشتند و سرہائے آں قوم بے سرانجام را بر نیزہ کردہ گردِ شہر بگردانیدند و عرصۂ آں ولایت از شر و فسادِ ایشاں پاک شد۔ بیت

بد اندیش مردم سر افگندہ بہ | درختِ بد از بیخ برکندہ بہ

سوم ستمگارانِ دل آزار کہ درخبر آمدہ الظلم ظلمات یوم القیمۃ درآمدہ قصدِ مال

۱؎ چوبداری ۱۲ ۲؎ تسلی دادہ شدہ ۱۲ ۳؎ ظلم تاریکیاں ہیں روزِ قیامت کی ۱۲

ومنالِ مسلمانان کنند واز تہدیدِ اَلَا لَعْنَةُ[1] اللّٰہِ عَلَی الظَّالِمِیْنَ نیندیشند واز عقوبتِ خدا تعالی
نترسند ونہ از سیاستِ سلطان باک دارند دفعِ چنین کسان بر بادشاہ واجب ست تا اثر
شامتِ او بمملکت نہ رسد ونتیجۂ وخامتِ عاقبتِ او دران ولایت ظہور نہ کند کہ خاتمتِ ظلم و
وخیم است وجزائے ظالم عذابِ الیم۔ مثنوی

کارِ ظالم ملک ویران کردن ست | عالمے را دیدہ گریان کردن ست
اے نہادہ تیرِ ظلم اندر کمان | کے ز شمشیرِ بلا یابی امان

امّا قسمِ دوم کہ واجب المنع اند طائفہ باشند بصفتہائے ناستودہ معروف وبسیرتہائے
ناپسندیدہ موصوف وہر آئینہ ملاقات ومقالاتِ ایشان اہلِ دولت را زیان دارد یکے
از انہا سخن چینانند کہ باخبارِ دروغ وراست میانِ جمعے گردِ فتنہ برانگیزند ودوستان را با
یکدیگر دشمن سازند ودر حدیث آمدہ کہ سخن چین در بہشت نرود وحق سبحانہ وتعالی در توریت
با حضرتِ موسیٰ عَلٰی نَبِیِّنَا وَعَلَیْہِ السَّلَامُ گفت اے موسیٰ روزِ قیامت مردِ سخن چین
را ببینی بر پیشانیِ او نوشتہ کہ اٰیِسٌ[2] مِنْ رَّحْمَۃِ اللّٰہِ او ناامید ست وبے بہرہ از رحمت
خدای تعالی وخدا سخن چین را در قرآنِ مجید فاسق خواندہ است آنجا کہ میفرماید اِنْ[3] جَآءَکُمْ
فَاسِقٌ بِنَبَاٍ وبزرگان گفتہ کہ چون کسے نزدِ تو خبرے آرد کہ ترا فلان چنین گفت با
بجائے تو چنین کرد بر تو شش چیز واجب باشد اول آنکہ او را راست گوی ندانی کہ حق سبحانہ
وتعالی او را فاسق گفتہ است وسخنِ فاسق راست نباشد دوم آنکہ او را منع کنی از نمیمہ کہ
آن منکر ست ونہیِ منکر واجب بود سوم آنکہ او را دشمن داری از بہر آنکہ خدا تعالی او را دشمن
می دارد چنانچہ در خبر آمدہ کہ دشمن ترینِ شما نزدِ خدائے تعالی آنہا اند کہ سخن چینی نفاق
میانِ دوستان افگنند چہارم ببرادرِ مومن گمانِ بد مبری کہ بعضے گمانہا وزر و وبال باشد
پنجم تجسسِ آن خبر نہ کنی کہ تجسس منہی عنہ است ششم آن ہر چہ سخن گوید چنان نکنی واصل آنست

[1] آگاہ ہو لعنت ہے خدا کی ظالموں پر ۱۲ [2] ناامید ہے رحمتِ خدا سے ۱۲ [3] اگر تمہارے پاس کوئی فاسق خبر لے کر آئے ۱۲

که سخن چین را نزدِ خود راه ندهی و مطلق سخن او را گوش نکنی۔ مثنوی

سخن چین را مده در نزد جائے — که در یکدم کند صد فتنه برپائے
سخن چین را مکن نزدیک خود رام — که بد گوید ترا هم در سرانجام

آورده اند که یکے از خواجگانِ اصفهان غلامے را می خرید فروشنده گفت غلام عیبے دارد که سخن چین ست خواجه گفت که سخن چینیِ غلام چه خواهد بود او را بخرید چوں روزے چند برآمد ایں غلام کد بانو را گفت خواجه ترا دوست نمی دارد و زنے دیگر خواهد خواست کد بانو ازیں سخن متغیر و متاثر شد غلام دید که سخنِ او کارگر آمد و تیرِ تدبیرِ فاسدِ او بنشانه رسید گفت میخواهی که ترا دوست دارد گفت آرے میخواهم غلام گفت من طلسمے میدانم و افسونے جهتِ محبت یاد دارم چوں خواجه بخسپد استره تیز بردار و از موہائے که زیرِ محاسنِ اوست قدرے بدست آر و بمن ده تا افسون کنم و محبت ترا در دلِ وے افگنم۔ زن بریں عزیمت راسخ شده گفت البته امروز چنیں خواهم کرد پس غلام نزدیکِ خواجه آمد و گفت اے خواجه حقّ نان و نمک در میان ست و من خبرے شنیده ام ترا آگاه می سازم تا از خود غافل نشوی خواجه گفت آں چه خبر ست غلام گفت زنِ تو دوستے دارد و قصدِ ہلاکِ تو کرده است اگر خواهی که راستیِ سخنِ من بدانی چوں بخانه روی خود را بخواب ساز بنگر که چه می بینی، مرد بخانه رفت و طعامِ چاشت تناول نموده تکیه بگرفت و خود را بخواب ساخته دیدهٔ ترصد برکشاد زن پنداشت که خواجه در خواب ست استره بدست گرفته بیامد و محاسنِ خواجه بالا گرفت تا موئے چند تراشد خواجه دیده باز کرد و آں حال مشاهده نموده پنداشت که زن قصدِ کشتنِ او دارد برجست و دستِ زن محکم گرفت و استره از دست وے بستید و سرش برید و اولیائے زن را خبر شد خواجه را گرفتند و بقصاص وے بکشتند و بشومیِ سخن چینِ جان و مالِ آں عزیز خراب شد مثنوی

میانِ دو کس جنگ چوں آتش ست — سخن چینِ بدبخت هیزم کش ست
سیه چاه مرد اندروں بسته پائے — به از فتنه بردن زجائے بجائے

دیگر غمّاز اند و دیدار ایشان نادیدنی و گفتار ایشان ناشنیدنی ست فرد

ندیدم ز غمّاز سرگشته تر　　نگون طالع و بخت برگشته تر

در آثار آمده که غمّاز حلال زاده نباشد

آورده اند که در بنی اسرائیل خشک سالی پدید آمد و آثار قحط ظاهر شد حضرت موسیٰ علیٰ نبیّنا و علیه السلام با اشرافِ بنی اسرائیل با استسقا بیرون رفتند و چهار شبانه روز دعا کردند اثرِ اجابت پدید نیامد موسیٰ علیه السلام بنالید که الٰهی چهار شبانه روز ست که دعا می کنم مستجاب نمی شود۔ خطاب آمد که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد باجابت نمی خواهد رسید زیرا که در قومِ تو غمّازے ست که شومیِ او نمی گذارد که دعا به محلِّ اجابت رسد موسیٰ علیه السلام فرمود که خدایا با من بگوی که آن غمّاز کدام ست تا او را توبه دهم، ندا رسید که من غمّاز را دشمنم چگونه غمّازی کنم تو تمام قومِ خود را بگوی تا از غمّازی توبه کنند او نیز در آن توبه خواهد کرد موسیٰ علیه السلام بفرمود تا همه قوم توبه کردند حق تعالیٰ باران فرمود و سلاطینِ سرافراز مطلقاً گوش بسخنِ غمّاز نکرده اند و این جماعت را دشمن داشته اند۔

در حکایات آمده که پادشاهے یکے را تربیت می کرد گفت اگر میخواهی که روز بروز کارِ تو بالا گیرد و ساعت بساعت مرتبهٔ تو بیفزاید و نزدِ من از همه ملازمان مقرّب تر باشی باید که سه کار نه کنی اول دروغ نگوئی که دروغ گو در چشمِ مردم خوار و بے مقدار باشد۔ دوم مرا در پیشِ من ستائیش مکن که من خود را به از تو می دانم سوم سعایت منمای و از غمّازی پرحذر باشی و بدیِ سپاه و رعیّت پیشِ من مگوی که چون من بدیِ ایشان بشنوم با ایشان بد شوم و خبرِ بدیِ من با سپاه و رعیّت چون ظاهر گردد ترسان شوند التجا بدیگرے کنند و پادشاه دیگر طلبند و خللِ کلّی ازین جهت بملکِ من راه یابد۔ مثنوی

برآید ز غمّاز عالم بهم　　خلل راه یابد به خیل و حشم

ز غمّاز گردد جهان سرنگون　　که ناپاک جان ست و تیره درون

چو غمّاز را دیدی اندر زماں ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ به تیغِ سیاست ببرّش زباں

آوردہ اند کہ از ملازمانِ نوشیرواں شخصے را پیشِ وے غمّازی کرد، نوشیرواں گفت من ایں سخن را تحقیق میکنم اگر راست ست ترا بسبب غمّازی دشمن خواہم گرفت واگر دروغ ست تُرا بجہتِ آں عقوبت خواہم کرد واگر توبہ میکنی از تو خواہم درگذرانید گفت توبہ کردم نوشیرواں گفت من نیز عفو کردم۔ مثنوی

ہر کہ غمّازی کند نزدیکِ شاہ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ہم بنزدِ شاہ گردد روسیاہ

عالمے در آتشش دود و دند از و ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ نے خدا نے خلق خوشنود اند از و

آوردہ اند کہ یکے از روئے غمز وسعایت قصہ نوشت بہ معتصم خلیفہ کہ فلاں کس از معارف وفات یافتہ واز مالے خطیر ماندہ ویک پسر دارد طفل اگر فرماں شود تا کفافِ طفل بگذارند و باقی برسمِ قرض بخزانہ بسپارند تا چوں یتیم بزرگ شود بدو تسلیم نمایند حالا خزانہ را توفیرے ورفقے باشد معتصم برپشتِ رقعۂ او نوشت بعربی کہ ترجمہ اش ایں ست کہ متوفی را خدا بیامرزاد و بر مال و میراث برکت کناد و یتیم را نباتِ خیر پرورش دہاد و غمّاز بہ لعنتِ خدا گرفتار باد

مشو غمّاز کس نزدیکِ شاہاں ‏ ‏ ‏ ‏ (مثنوی) بترس آخر ز آہِ بے گناہاں

کہ آہِ بے گناہاں سخت گیرد ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بسے کس را ز تخت و بخت گیرد

و دیگر گروہ صاحبِ غرض اند کہ در ہرچہ کنند و گویند غرضے داشتہ باشند و نہ از روئے اخلاص و ہوا داری سخنے بعرض رسانند۔

ہوشنگ ملک در وصایا فرمودہ کہ از متابعت و موافقتِ اصحابِ اغراض دامن اعراض واحتراز در باید چید کہ صاحبِ غرضاں از سرِ دعویٰ بے معنی لافِ ہوا خواہی زنند و جواہرِ حسنات را در رشتۂ سیئات کشند و فعلِ حسین و کردارِ نیکو را در کسوتِ قبیح و صورتِ زشت باز نمایند۔

مدہ راہ صاحب غرض پیشِ خویش ‏ ‏ (مثنوی) ز صاحب غرض می شود سینہ ریش

کہ او جملہ تزویر و مکر و فن ست ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بروں دوستدار و دروں دشمن ست

وچون معلوم شد کہ غرض گویاں تیز ویرے کہ تدبیر نام کردہ اند بدی را بہ نیکوئی برگذارند وخوبی را بزشتی درشمار می آرند ببیں بے تحقیق سخن ایشاں را حکم نباید فرمود ودر تفحص کلام ایں جمع مبالغہ تمام باید نمود۔ مثنوی

چو ارباب غرض لب برکشایند
نکوئی را بزشتی وانمایند

نکلّی تا سخن روشن نہ گردد
کسے باید کہ پیرامن نہ گردد

اسکندر از ارسطو پرسید کہ ملازمت ملوک را کدام طائفہ موافق اند وکدام فرقہ نالائق حکیم فرمود کہ لائق خدمت ملوک کسے ست کہ امین باشد نہ خائن زیرا کہ امانت سبب عزت ست وخیانت موجب مذلت واہانت وباید کہ قانع باشد نہ طامع کہ قناعت گنجے ست بے کراں وطمع رنجے ست بے پایاں۔ بیت

مرد قانع بزرگوار بود
طامع البتہ خوار وزار بود

دیگر باید کہ نیکو گوئے باشد نہ عیب جوئے کہ آدمی بہ نیکو گوئی ہمہ جا محبوب ومقبول وبعیب جوئی نزد ہمہ کس مردود ومخذول باشد وباید کہ کارکنندہ باشد نہ لاف زنندہ کہ مرد مصاف محترم ست وصاحب لاف وگزاف متہم وباید کہ موافق باشد نہ منافق کہ نتیجۂ وفاق مہر ووفاست وثمرۂ نفاق جور وجفا وبر طریق سنت باشد نہ بر راہ بدعت کہ تابع سنت آدمی را بروضۂ جنت می برد وداعی بدعت را بہاویۂ ضلالت وشناعت می افگند باید کہ ملوک ہفت طائفہ را در خدمت خود راہ ندہند اول حسود را کہ زہر حسد ہیچ تریاقے علاج نمی پذیرد ورنج حسود ہیچ دارو شفائی نیابد وگفتہ اند۔ شعر

حسد رنجے ست سوزندہ کزو آتش بجاں افتد
چہ جائے جاں کہ از حسّاد آتش درجہاں افتد

وغائلۂ حسد از جملۂ مفاسد عادیہ است ازاں جہت کہ نفس حسود بغایت خبیث

لہ یعنی خواری ۱۲ لہ درجنگ ۱۲ سہ دوستی موافقت ۱۲ سہ دورنگی ۱۲ شہ نام د وزخ ۱۲ لہ منسوب بجادت ۱۲۔

ست و اوہام اصحابِ نفوسِ خبیثہ را در زوالِ نعمت اثرِ تمام باشد و ازیں سبب حق سبحانہٗ وتعالیٰ فرمود کہ ومِنْ[۱] شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ[۲] یعنی پناہ آرید بخدای از ضررِ حاسد۔ و در حدیث آمدہ کہ حسد حسناتِ بندہ را می خورند یعنی ناچیز می گرداند چنانچہ آتش ہیزم را وفی نفس الامر حسد ذلیل ترین صفتے و خوار ترین خصلتے ست واصلاً از دنائتِ ہمت و خساستِ طبیعت در وجود آید کہ نتائج جہل اند و ازینجاست کہ اظہارِ ایں صفت بر نقصانِ عقل دلیلِ روشن ست نہ بینی کہ حسود ہمیشہ از راحتِ غیرے در مشقت باشد۔ بیت

درین غصہ جاں می دہد مرد کے ۔۔۔ کہ ہرچہ دارد وجود آں یکے

ازیں نوع ہر ساعتے ہزار شربتِ زہر آلود غم و غصہ تجرع می کند و ہر جا کسے پائے نشاط بر زمیں نہد او دستِ حسرت بر سر می زند و مثلے مشہور ست کہ کَفٰی لِلْحَسُوْدِ حَسَدَہٗ

حسود را حسدِ او بس ست در عالم (مثنوی) کہ در بلا و غم و رنج دارد ش ہر دم

حسود بر دگراں آتشے بر افروزد ۔۔۔ چو نیک در نگری خود در امیاں سوزد

و در بابِ ہلاک حسود بجسد او حکایتے آوردہ اند کہ در زمانِ اسکندر جانورے پدید آمد کہ ہر کرا چشم بر وے افتادے فی الحال ہلاک گردیدے اسکندر چندانکہ از حکماء چارہ جوی کرد ہیچکس چارۂ آں ندانست و دفعِ ایں غائلہ[۳] بہیچ نوع نتوانست بآخر ارسطاطالیس بعد از تاملِ بسیار فرمود کہ من چارہ انگیختم و تدبیرے کردم کہ ایں بلا مندفع شود و ایں آفت از خلق منقطع گردد پس فرمود تا آئینۂ ساختند بمقدار آنکہ آدمی در پسِ آں مخفی تواند بود و گردونے ترتیب داد و آئینہ بر پیشِ گردوں بست و خود در پسِ آئینہ بر گردوں نشست و گردوں را روی بداں موضع کرد کہ آں جانور بود جانور بوئے آدمی شنید و بداں طرف متوجہ شد و نظرش بر آئینہ افتاد و صورتِ خود را دید و چوں نزدیک گردوں رسید بیفتاد و بمرد اسکندر را از اں حال آگاہ کردند متعجب شد و از حکیم پرسید کہ دریں کار چہ حکمت بود گفت اے

---

[۱] اور بدی سے حسد کرنیوالیکی جب حسد کرے ۱۲ [۲] کافی ہے حاسد کو تباہ کرنے کے لیے اس کا حسد ۱۲ [۳] بدی ۱۲۔

بلکہ ایں جانور بعد چندیں سال در عالم از قدرت الٰہی بواسطہ بخارات منعقفہ کہ در زیر زمیں محتبس بودہ حالا بر روئے زمیں پیدا شدہ و در چشم او زہر قاتل ست کہ نظرش بر ہر چہ افتد فی الحال ہلاک شود من آئینہ پیشِ وے بُردم تا چوں نظر وے بر آئینہ افتد عکس آں نظر ہم بوے راجع شود و اثر آں در وے سرایت کند و بمیرد۔ اسکندر حکیم را دعا گفت و ایں حکایت بعینہ حالِ حسود ست کہ شر حسد او ہم بدو راجع شود چنانچہ بعربی آوردہ اَلنَّارُ تَاْکُلُ نَفْسَھَا اِنْ لَمْ تَجِدْ حَطَبًا تَاْکُلُہٗ[1] یعنی آتش کہ ہیزم نیابد خود را می خورد تا ہیچ نماند دوم از انہا کہ سزاوار خدمت ملوک نیستند کسانے اند کہ بخیل و ممسک باشند چہ بخیل مردودِ خلق و مبغوضِ ایشاں ست چنانچہ سخا پوشندہ عیبہا ست بخل پوشندہ ہنرہا ست و گفتہ اند۔

مثنوی

مرد ہر چند در ہنر کوشند	بخل آں جملہ را فرو پوشند
از لئیمانِ تیرہ دل بگریز	در گریبانِ پاک جاں آویز

در جامع الحکایات آوردہ اند کہ سلاطین را باید کہ مردم بخیل را ملازم خود نسازند کہ از ایشاں نجالت رسد چنانچہ منقول ست کہ عمرو بن لیث وکیلے داشت کہ مرد بخیل بود وقتے میوہ ہا بسیار برد عمرو گفت میوہ ہر کجا باید بخرید و بصرف خرچ کنید روزے عمرو جشنے ساختہ بود و محفلے آراستہ و رسولاں کہ از اطراف و جوانب رسیدہ بودند ہمہ جمع آمدند و مجموعِ اسبابِ ضیافت مرتب و مہیا بود جز میوہ کہ بسیار اند کے بنظر آمد عمرو وکیل خود را گفت میوہ بسیار بیار او اند کے بنظر آورد عمرو را ایں حرکت بد آمد گفت برو و میوہ بیار گفت میوہ متعفن و بوسیدہ ماندہ است اگر گوئی بیاورم۔ عمرو بغایت منفعل شدہ او را از وکالت عزل کرد و بار بار می گفت کہ آں ممسک مرا انفعال داد کہ ہرگز تدارک آں نمی توانم کرد

نزدیکِ اکابرِ ہنر ور (بیت) عیبے نہ بود ز بخل بدتر

[1] آگ اپنے آپ کو جلاتی ہے اگر اسے ایندھن نہیں ملتا جس کو وہ جلائے

سوم ازاں جماعت کہ لائق ملازمت نیستند مردم دون ہمت وسفلہ باشند و چون ہمت سلاطین عالی باید پس مردم دون وسفلہ در خدمت ایشاں نشاید و گفتہ اند کہ سفلہ از بخیل وممسک بدتر باشد زیرا کہ بخیل آں باشد کہ کرم ندارد با کسے اما از مالِ خود بہرہ دارد وممسک آں ست کہ خود نخورد وبا کسے کرم نکند وسفلہ نہ خود خورد ونہ بکسے کرم کند ونخواہد کہ کسے با کسے کرم کند۔

(حکایت) آوردہ اند کہ پادشاہے بود بغایت جوانمرد بخشندہ روزے با یکے از نزدیکانِ خود فرمود کہ مرا آرزوست کہ ہزار درم بیکے بخشم تو چہ می گوئی گفت ایں مقدارِ مال بسیارست ایں مبلغ بصد کس بس ست گفت اگر نصف ازیں عطا کنم چون باشد گفت ہنوز بسیارست گفت ثلثے تواں بخشید گفت ہنوز زیادت ست گفت در ربع چہ می گوئی گفت ہنوز روی در کثرت دارد القصہ بر عشر قرار داد کہ صد ہزار درم باشد گفت اگرچہ بسیارست اما بہ یک کس نمی باید داد پادشاہ فرمود کہ اے بے دولت من می خواستم کہ ایں مبلغ بتو ارزانی کنم خود را محروم ساختی ومرا از سخاوت باز داشتی آں مرد بتضرع درآمد کہ اے ملک من خطا کردم سلطان از کرم خود نگذرد سلطان فرمود کہ تو سفلہ ولائق عقوبت نہ قابلِ عطیت ہم خود را زیاں دادی وہم مرا زیانِ من آں ست کہ اگر آں مقدارِ مال بتو بخشیدمے در سخاوت علم شدمے وتا انقراض ادوار صیتِ کرم ومروت من باقی ماندے وزیانِ تو این ست کہ از چندیں مال محروم شدی اکنوں صد ہزار درم کہ بخشِ خود براں قرار دادی بستاں ودیگر در مجلسِ ما چنیں سفلگی مکن۔

مثنوی

سفلہ نخواہد دگرے را بکام ... خس نگذارد مگسے را بجام

سفلہ سیہ رو بود و بدنہاد ... خاک سیہ بر سرِ ہر سفلہ باد

چہارم ازاں غیبت گرانند کہ ذکر ہر کس درمیان آید خواہند کہ از مساوی آں چیزے باز گویند اگر آں بیان واقع است غیبت باشد واگر غیر واقع است ہم بہتان باشد وہم

غیبت وو خبر آمده کہ عقوبت غیبت از زنا سخت ترست حق سبحانہ وتعالیٰ در قرآن مجید فرمودہ باید کہ بعضے از شما بعضے را غیبت نکنند آیا دوست دارد کسے کہ گوشت برادر مردۂ خود را بخورد و ایں غایت تہدید ست وازیں جا معلوم می شود کہ غیبت گویاں مانند مردار خوار باشند وہر کہ رائحۂ انسانیت دارد از مردہ بپرہیزد و از مردار بگریزد۔ بیت

از غیبت مرداں بپرہیز　　وز مردم عیب جوی بگریز

آوردہ اند کہ یکے از پیغمبراں کہ غیر مرسل بود چیزہا در خواب بدو می نمودند وندا ہا می شنیدند شبے در خواب دید کہ چوں بامداد برخیزی در فلاں صحرا گذر کن نخستیں چیزے کہ ترا پیش آید بخور و دوم چیزے کہ ببینی پنہاں کن سوم چیزے کہ بپیش رسد نگاہدار چہارم را ناامید مگرداں پنجم چیزے کہ در نظر درآید از دے بگریز چوں بامداد شد برخاست وبداں صحرا کہ مامور بود رواں شد اول چیزے کہ بپیش آمد کوہے بلند بزرگ وسیاہ رنگ بود آں پیغمبر متحیر شد کہ کہ ایں لقمہ را چگونہ تواں خورد اما چوں حکم خداوند است از آں چارہ ندارم بطرف کوہ رواں شد کہ کوہ را بخورد چوں نزدیک رسید دید کہ کوہے بداں عظمت لقمۂ خورد شدہ بود آں را برداشت وبخورد شیریں تر از انگبیں وخوشبوتر از مشک شکر خدائے تعالیٰ بجای آورد واز آں جا بپیش رفت طشتے دید زریں براہ افگندہ گفت مرا امر کردہ اند کہ ایں را پنہاں کن پس در زیر زمیں حفرہ کند وپنہاں کرد وخاک بسیار بر بالائے او ریخت وبگذاشت وبرفت ہنوز دو قدم نرفتہ بود کہ دید آں طشت بر روئے زمین ست دیگر بارہ بیامد و حفرہ دور تر کند وپنہاں ساخت ہنوز فارغ نشدہ بود کہ دیگر آں طشت بر روئے زمین دید، سوم بار در اخفائے آں مبالغہ زیادہ نمود باز ظاہر گردید پیغمبر با خود گفت مرگفتہ بودند کہ پنہاں کن من کار خود کردم وآنچہ فرمودہ بودند بجای آوردم از آں جا درگذشت مرغے دید کہ از بازے ہراساں شدہ بشتاب می پرید چوں نزدیک پیغمبر رسید گفت یا نبی اللہ مرا نگاہ دار کہ دشمن بر قفائے من ست پیغمبر او را در گریبان خود پنہاں کرد فی الحال باز

خشم آلوده و گرسنه برسید گفت یا نبی اللہ امروز ہمہ روز در طلب ایں صید بودم و صید من پناہ بتو آورد من بغایت گرسنہ ام مرا نا امید مکن از روزی من، پیغمبر با خود گفت ہمہ گفتہ اند ایں را نگاہ دار و دیگر را نا امید مگذار اکنوں چہ کنم، کارد برکشید و قدرے گوشت از ران خود برید و بسوئے باز انداخت، باز گوشت را بر داشت و مرغ را بگذاشت آں پیغمبر پیشتر شد مردارے دید افتادہ و گندہ شدہ از وے بگریخت اما چوں شب در آمد پیغمبر مناجات کرد الٰہی آنچہ فرمودی بجائے آوردم حکمت ابہام معلوم گرداں، ندا رسید کہ آں کوہ عظیم کہ دیدی و یک لقمہ شد و بخوردی آں خشم ست کہ اول عظیم نماید و چوں بخوردی شیریں تر از ہمہ شیرینی ہاست دوم آں طشت زریں کہ ہر چند نہاں می کردی آشکار می شد خیر ست ہر چند کسے خواہد کہ نیکی را مخفی بدارد البتہ ظاہر می شود و آں سوم را معنی آں ست کہ ہر کہ پناہ بتو آرد در پناہ گیری و ہر کس ترا امین کند خیانت در امانت روا نداری معنی چہارم آں ست کہ چوں کسے از تو چیزے طلبد جہد کن تا حاجت او را روا گردانی پنجم آں مردار گندہ کہ دیدی غیبت بود زینہار از غیبت بگریزی کہ غیبت کردار نیک را باطل کند

مراں غیبت ہیچ کس بر زباں (مثنوی)، کہ طاعت زغیبت فتد در زیاں

بہر غیبتے طاعتے کم شود ۔۔۔ زغیبت گری کار برہم شود

و صحبت ملوک باید کہ از لوث غیبت گرد بہتان گوی پاک باشد و چنانچہ گفتن غیبت حرام ست شنیدن آں نیز روا نیست کہ عذاب غیبت شنوندہ برابر ست با عذاب غیبت کنندہ۔

بیت

گوش و زباں در رہ غیبت منہ ۔۔۔ از بدی گوش و زباں پاک بہ

و قبل ازیں نکتۂ در باب غیبت مذکور شدہ پنجم از کسانیکہ سزاوار درگاہ ملوک نباشد مردم ناحق شناس و غدار نا سپاسند کہ حقوق ولی نعمت را نشناسند و شکر منعم را بکفراں مبدل سازند و ہمیشہ ایں جماعت منکوب و مقہور باشند و از دلہائے آشنا و بیگانہ دور

نہ بخت ایشاں بیدار باشد ونہ دولت ایشاں پائدار۔ قطعہ

کسے کو میکند نعمت فراموش — از و کردن فراموشی صوابست
ازاں کو حق نمی داند بپرہیز — کہ روح از صحبتِ او در عذابست

نقل ست کہ معتضد خلیفہ گفتہ کہ سر تیغ زباں کہ در شکر گذاری کند باشد او را بزبانِ تیغ تیز سزا باید داد۔ مثنوی

حق نان و نمک تبہ کردن — بشکند مرد را سر و گردن
با ولی نعمت ار بروں آید — گر سپہرست سرنگوں آید
حق شناسی بزرگوار کند — ناسپاسی زپای در افگند

ششم دروغ گویا شد و کذب پیش ہیچکس پسندیدہ نیست و مرد دروغ گوی نزدِ سلاطین بے آبرو باشد۔

درکتابِ اخلاق رکنی آوردہ کہ در مجلس فضیل وزیر میانِ دو ندیم او کہ یکے نصیر نام داشت و یکے ثاقب مباسطتے[1] واقع شد قدمِ مزاح و مطائبہ بر بساطِ انبساط نہادند کار از مخاطبہ بملاعنہ انجامید و ہم از ملاعبہ بمصارعہ رسید چنانچہ بصدمہ دستِ نصیر عمامہ از سر ثاقب جدا گشت ثاقب بغایت متغیر شدہ اثر غضب بر رخسارہ وے پدید آمد وزیر گفت از چہ چیز خشم گرفتی و میانِ ندما ازینہا بسیار واقع می شود ثاقب گفت چگونہ در غضب نباشم کہ آبروئے من در مجلس چوں توئی ریختہ شد فضیل گفت کار برخود آساں گیر و ایں واقعہ را بر دلِ خود سہل کن کہ آبروئے تو در پیشِ من آں روز ریختہ شد کہ گفتی اشتر من مرا در یک شب از مرو بہ نیشاپور رسانید و دریں باب گفتہ اند۔ مثنوی

میفروز ہرگز چراغ فروغ — چراغ دروغ ست بے بس فروغ
نواز کذب تعظیم و حرمت مجوی — کزاں آبرو می شود آب جوی

[1] مباسطہ و مزاح و مطائبہ یعنی خوشطبعی

ہفتم مردانِ بسیار گوی پریشان سخن نیز لائق خدمت نیستند زیرا کہ ہر کہ بسیار کلام کند او را قدرے نماند۔

و در خبر آمدہ کہ در سخن بسیار غلط و سقط بسیار بود بزرجمہر گفتہ است کہ چوں مرد بسیار گفتن حریص بود متیقن[1] باید شد بجنونِ او یعنی بیقین بداں کہ دیوانہ است و در مثل آمدہ کہ اَلْمِکْثَارُ مِهْذَارٌ[2] بسیار گوئے بیہودہ گوئے باشند

منقول ست کہ حواریاں مر حضرت عیسیٰ را عَلٰی نَبِیِّنَا وَعَلَیْهِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ می گفتند کہ ما را پندے دہ کہ چوں بداں کار کنیم بہ بہشت رسیم فرمود کہ ہرگز سخن مگوئید گفتند ایں صورت میسر نمی شود گفت ہر گہ کہ سخن گوئید جز خیر مگوئید زیرا کہ بسیار گفتن دل را تیرہ سازد و دماغ را خیرہ

الٰہی از صفر[3] زر مسکنی ،،، مثنوی ،،، صفر گفتار کن از مسکی

چند ز پاسِ درم افتی برنج	پاسِ سخن دار کہ ایں ست گنج
گفتنِ بے فائدہ ترک حیاست	قول موجہ صفت انبیاست
ہر چہ بہنگام نگوید کسے	خامشی از گفت نکوتر بسے
نے ہمہ گفتار ز انساں خوش ست	ہر چہ پسندیدہ بود آں خوش ست

آوردہ اند کہ سہ پادشاہ در مجلس نوشیرواں حاضر شدند قیصر روم و خاقان چین و رائے ہند۔ نوشیرواں فرمود کہ بسے فرصہا باید کہ تا چنیں مجمعے دست دہد بیائید تا ہر یک سخنے بگوئیم کہ سخنِ پادشاہاں پادشاہِ سخناں می باشد و دریغ بود کہ ایں اجتماع بتفرق انجامد و از ما اثرے بر صفحۂ روزگار یادگار نماند۔

فرد

دریں سرائے کہن خوئے کن بجوشش سخنی ، کہ بہتر از سخن خوب یادگارے نیست

ایشاں اشارت بکسریٰ کردند کہ اوّل شما افتتاح فرمائید نوشیرواں از درجِ فکر جوہر آبدار و گوہر شاہوار بر طبقِ بیان نہادہ گفت ہرگز بر سخنِ ناگفتہ پشیمان نبودہ ام و بر بعضے

---

[1] یقین کرنیوالا ۱۲ [2] بہت کہنے والا بیہودہ گو ہوتا ہے ۱۲ [3] نگہداشت ۱۲

سخناں کہ گفتہ شد بسیار ندامت خوردہ ام۔ قیصر روم در خزانۂ خیال نظر فرمودہ ایں
نقد تمام عیار نثار مجلس شہریار نمود کہ انچہ نگفتم توانستم کہ بگویم وانچہ گفتم براں قادر نبودم یعنی
ہر تیر سخن کہ از شست بیان جدا نشدہ است قدرت آں دارم کہ ہرگاہ خواہم بہدف رسانم
اما چوں از کمان تقریر بیروں شد باز نتوانم گردانید۔ خاقان چین نافہ سر بمہر بیان بکشاید
و رائحۂ ایں شمامہ مشام حضار مجلس سلطنت را معطر ساخت کہ چوں سخن نگفتہ ام او زیر
دست من ست و من بر وے غالبم چوں گفتہ شد من زیر دست اویم او زبر دست من ست
و بروے چیرہ نتوانم شد یعنی تا عروس سخن در پس پردۂ فکرت ست مشاطۂ مشیت را اختیار
باقی ست اگر خواہد بر سریر نطقش جلوہ دہد و اگر خواہد در نقاب عدمش بدارد اما چوں از پس
حجاب بیروں آمد و پردہ از جمال برداشت دیگرش بخلوتخانۂ خفا نتواں فرستاد و رائے ہند
از ریاض گفتار خود ایں گل خوشبو و ایں ریحان دل جو چیدہ بنزہت گاہ فصاحت آورد کہ
ہر کلمہ کہ بگفت در می آید یا بر نہج صواب ست یا در معرض خطا ست اگر صواب ست قائل
در عہدۂ آں سخن می ماند تا از عہدہ بیروں تواند آمد یا نے اگر خطا ست ہیچ فائدہ ندارد پس
در ہر دو حال خاموشی اولی است۔ قطعہ

بہ پیرے رسیدم در اقصائے یوناں	بدو گفتم اے آنکہ با عقل و ہوشی
ز مردم چہ بہتر بہر حال گفتا	خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمائے متاخرین گفتہ اند خموشی بہ از سخن بدست و سخن نیک بہ از خاموشی ست

نظر کردم بچشم عقل و دانش قطعہ	ندیدم بہ ز خاموشی خصالے
نگویم لب ببند و دیدہ بردوز	ولیکن ہر مقامے را مقالے

باب چہلم در تربیت خدم و حشم و آداب ایشاں

وایں باب مشتمل بر دو قسم ست، قسم اول در تربیت ملوک مر متعلقان و ملازمان را

قسم دوم آدابے کہ ملازمین سلاطین را رعایت باید فرمود ۱ قسم اوّل آں کہ حکما گفتہ اند کہ سلاطین را از ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت و سائر ملازمان و متعلقاں گزیر نیست برائے آں کہ ہر کس کہ بعضے از ممالکِ عرصۂ زمین در قبضۂ تسخیر وے باشد و جمعے از آدمیاں در قیدِ تصرّفِ او باشد مر او را ضرورتست کہ نظر در جزئیات و کلّیاتِ مملکتِ خود با قانونِ احتیاط بکند و از روئے یقین بغورِ امورِ رعایا و زیر دستاں برسد و حالِ ہر یک از اعیان و اوساطِ مملکتِ خود کماں بداند و در تحقیق ایں امر دو گوش و دو چشم کفایت نیست بلکہ گوش بسیار و چشم بے شمار درکار ست پس باید کہ جمعے مردم دانائے ہوشمند نیک سیرت بے طمع بلند ہمت ملازمِ وے باشند تا او مالک گوشہا و چشمہائے ہمہ باشد تا بگوش ہمہ اخبارِ ممالک بشنود و بدیدۂ مجموع در حقائقِ مہمات نظر کند و ہر آئینہ ایں جمع را کہ در سماعِ اخبارِ متنوع و مشاہدۂ اطوارِ گوناگوں بمثابۂ سمع و بصر اند رعایتِ کلی باید کرد تا از کارِ خود باز نمانند و پیوستہ بایصالِ اخبار و عرض کردنِ احوال مشغول باشند کہ ہیچ چیز ملک را زیاں کار تر ازیں نیست کہ اخبارِ اطرافِ ولایت و صورتِ حالِ رعیت از سلطان منقطع گردد۔

و در کتاب سراج الملوک آوردہ کہ نوشیرواں از موبد موبداں پرسید کہ زوالِ مملکت در چند چیز ست گفت در سہ چیز اول در پوشیدن خبرہا از پادشاہ، دوم در تربیت مردم فرومایہ، سوم در ظلمِ عمال، نوشیرواں گفت بچہ دلیل ایں سخن می گوئی جواب داد کہ چوں خبرِ ولایت و رعیت از سلطان انقطاع یابد و از دوست و دشمن فارغ و غافل باشد ہر کس ہر چہ خواہد کند و چوں او بے خبر ست انواع فتنہ از ہر گوشہ سر بر زند و مملکت در دستِ اہلِ فتنہ رود، دیگر دون و ارزل چوں تربیت یابند از دناتِ ہمت بر جمع مال حریص باشند و بہر کس طمع کنند و قدر اکابر و اشراف نشناسند و حرمت مردم بزرگ فرو گذارند و دلہائے خلائق بسبب ایں اخلاق رنجیدہ شود لاجرم ہمہا برگمارند تا از مربی و مرتبی بخلاص روئے نہند و از ینجا گفتہ اند کہ زَوَالُ الدَّوْلَةِ بِارْتِفَاعِ السِّفْلَةِ چوں سفلہ را ترقی دست دہد دولت

روی بہ تنزل نہد کہ گفتہ اند۔ **مثنوی**

گر سفلہ بجاہ دست یابد ۔۔۔ بازار ملک شکست یابد
دو نان نہ سزائے جاہ باشند ۔۔۔ بل در خور بند و چاہ باشند

دو دیگر عمال چوں بر رعیت ستم کنند بیتہائے ایشاں با پادشاہ بد شود و از زراعت و عمارت ملول و متنفر گردند و مداخل سلطان کم گردد و علوفہ بلشکر کم رسد و چوں لشکری علوفہ نیابد سر از خدمت تابد و اگر دشمن پدید آید یار و مددگار اندک باشند بدیں جہت ملک از دست برود و دریں باب گفتہ اند۔ **مثنوی**

ظلم عامل جہاں خراب کند ۔۔۔ دل مظلوم را کباب کند
اندر آرد بکار ملک شکست ۔۔۔ دامن عافیت رود از دست

نوشیرواں موبد را اشنا گفت و فرمود تا ایں کلمات را بآب زر نوشتند و دیگر گفتہ اند کہ قصر سلطنت را چہار قائمہ است کہ اگر یکے نباشد جہات ملکی متشتت گردد۔ اوّل امیرے کہ اطراف مملکت را محافظت کند و شر دشمناں را از شاہ و رعیت باز دارد۔ دوم وزیرے کہ مؤنات سلطان و ملازمان وے را انتظام دہد و مال از جائیگاہ بستاند و بجائیگاہ خرچ کند۔ سوم حاکمے کہ از قبیل سلطان تفحص احوال خلق نماید و داد ضعیف از قوی بستاند و اہل فسق و فجور را مخذول و مقہور دارد۔ چہارم صاحب خبرے امین کہ پیوستہ اخبار شہر و ولایت و حالات اعیان و رعیت بحضرت سلطان عرض نماید و فی الجملہ جمعے کہ سلطان را از ایشاں چارہ نیست یا ارباب سیف اند چوں امرا و ایلچیاں و سپاہیاں و مانند آں یا اصحاب قلم اند چوں وزراء و مستوفیاں و دبیراں و عمال و تربیت مجموع اینہا از روئے اجمال

حاشیہ ص۱۸۵ ا کا) موبد بضم اول و کسر ہائے ابجد و فتح آں و بفتح اول و بجائے ابجد نام حکیم دانشمند و صاحب ہنر آتش پرستاں ۱۲ ؎ فرمائی ۱۲ ؎ تربیت کرنیوالا ۱۲ ؎ تربیت کیا گیا ۱۲ ؎ جاتا رہنا دولت کا کمینوں کے مراتب بلند ہونے میں ہے ۱۲ صفحہ ہذا۔ ؎ کھانا ۱۲ ؎ ستادہ یعنی ستون ۱۲ ؎ جاری ۱۲ ؎ طرف ۱۲ ؎ عملداراں ۱۲ ؎ متروک و ذلیل ۱۲ -

آنست که همه را بچشمِ شفقت و عینِ عاطفت[1] بیند و آنچه هر یک را ضرورت بود و بدان محتاج باشد از ایشان باز ندارد و هر کدام از عهدهٔ مهمّے که مفوّض بدو باشد سالم بروں آید و کارِ خود بر وجہے که باید وشاید بسازد او را نوازش فرماید و هر که در مهمّے تهاون و ونی[2] نماید و تغافل ورزد اوّل او را به نصیحت متنبّه گرداند و اگر منزجر[3] نگردد به فضیحتِ گوشمال دهد و هرگز درپئے اظهارِ معائب[4] و مقابحِ[5] ملازماں نباشد و بشادیِ ایشاں اظهارِ بهجت و مسرّت نماید و بمصائب و آلامِ ایشاں اندوه و ملال ظاهر گرداند و هر یک را در تربیت و تقویت بمرتبهٔ خاص نگاهدارد که کسے با او دراں مرتبه شریک نباشد تا میانِ ملازماں حقد و حسد پیدا نگردد و اگر بهم بعضے از ایشاں بنزاع و جدال انجامد بزودی دفع نماید تا مادّهٔ خصومت قوی نگردد که ازاں فسادات کلّی روی نماید و بزرگاں فرموده اند که انقطاعِ سررشتهٔ مملکت وابسته بنزاعِ امرا و وزراست

چو یک دل نباشند اعیانِ شاه شود کارِ شاه و رعیّت تباه

زِ ارکانِ دولت نزیبد نزاع که استیزه آرد علی الانقطاع

ستیزه بجائے رساند سخن که ویراں کند خاندانِ کهن

بهمن از حکیمے پرسید که اساسِ تربیتِ ملازماں بر چه چیز باید نهاد جواب داد که بر دو چیز یکے لطف و یکے قهر باید که همیشه اثرِ قهر و نظرِ لطفِ سلطاں بر خدم و حشم ظاهر باشد بقهر بگیرد تا دلیر نشوند و بلطف درگذارد تا نا امید نگردند۔

در نگارستان آورده که طریقِ حکمت در تربیت آنست که نرمی و آهستگی اگر کاری میسر شود دراں وقت تشدّد و عنف نباید نمود و اگر بخشونت و سختی حاجت افتد ارفق و نرمی نباید فرمود که جراحت را تواند بود که به نیش احتیاج بیش افتد از آنکه بمرهم۔ قطعه

همیشه رهِ لطف نتواں گرفت در ابرو فگن چین بهنگامِ خویش

نه بینی که مرهم نیاید بکار چو گردد جراحت سزاوارِ نیش

---

[1] مهربانی ۱۲ [2] سستی ۱۲ [3] زجر پذیر ۱۲ [4] عیوب ۱۲ [5] قباحتیں ۱۲

حکما فرمودہ اند کہ ہر کرا سلطان خواہد کہ تربیت کند تا بارہا نقدِ حالِ وے را بر محکِ امتحان نزند و عیارِ کارِ وے اہتمامی ندانند باید کہ بدیدۂ تربیت در وے نظر نہ کند کہ بسیار وقت بودہ کہ نامستعدے[1] را تربیت کردہ اند و چوں بر اخلاق و احوالِ وے اطلاع حاصل شد بالضرورہ در ہماں وقت از نظر انداختہ اند و بر داشتن و زود بیفگندن سطوتِ سلطنت را مضرست و دریں باب گفتہ اند۔ قطعہ

ھر کرا میلِ تربیت داری — امتحاں کردہ بایدش یکچند
اگرش ہست قابلیتِ آں — علم دولتش بر آر بلند
ورنہ قابل بود بلند مساز — تا بزودی نبایدش افگند

و چنانچہ برداشتہ را بزودی بیفگندن مناسب نیست، بزودی خوشنود شدن از کسیکہ بروخشم گرفتہ اند ہم محمول بر خفت ست چہ میانِ خشم و رضا باید کہ مدتے بگذرد تا عزم و ثباتِ پادشاہ ظاہر گردد۔

آوردہ اند کہ روزے یکے از خلفا با ندیمے سخن می گفت در اثنائے مکالمہ از وے کلمۂ شنید کہ مناسب نبود فرمود تا اورا از مجلس بیروں کردند آں بیچارہ امید از زندگانی بریدہ در گوشۂ کاشانہ بنشست و بہ ناکام شربتِ تلخ صبر و تحمل تجرع[2] کردہ با خود میگفت

دلا از حالِ بدِ خود جزع[3] مکن زنہار — شعر — صبور باش کہ نیکو شود بآخر کار

اما چوں مدتِ مہاجرت درکشید و کار بجان و کارد باستخواں رسید قصۂ خود را نوشتہ بیکے از محرمانِ حرمِ خلافت داد تا بوقتِ فرصت بموقف عرض رسانید خلیفہ بخندید و گفت او را چنداں گناہے نیست کہ موجبِ حرماں باشد گفت چوں چنین ست چہ شود کہ آں بیچارہ را در مجلسِ ہمایوں راہ دہند خلیفہ فرمود لِکُلِّ اَجَلٍ کِتَابٌ ہر کارے بوقتے باز بستہ است و ہر چہ بزمانے موقف ماندہ کہ تا زمانِ آں ہم در نیاید و وقتِ آں کار در نرسد جہد و کوشش

[1] اسے بے استعداد ۱۲ [2] گھونٹ گھونٹ پینا ۱۲ [3] بیقراری ۱۲ [4] ہر کام کے لئے وقت مقرر لکھا ہوا ہے ۱۲

فائدہ ندہد

شعر

تا در نرسد وعدۂ ہر کار کہ ہست　　سودے نکند یاری ہر یار کہ ہست

بعد از یک سال او را طلبیدہ خلعت داد۔ گفتہ اند کہ چوں سلطان کسے را بزرگ گرداند ہماں نظر اول در وے بنگرد زیرا کہ چوں مال و منال و اختیار و اقتدار یافت او را بدرجۂ اول باز نتواں برد و اگر خواہد کہ او را خرد گرداند بتدریج و تانی در پے آں کار باید رفت والا خللہا پدید آید

بیت

بر آتش مباور بیک بارگی　　کہ جاں را بکوشد بہ بے چارگی

نوشیرواں از بزرجمہر پرسید کہ لائق تربیت کیست، فرمود کہ کسے را تربیت باید کرد کہ ادبے دارد یا نسبے و ہر کہ نسبے سافل دارد بحکم کُلُّ شَیْئٍ یَرْجِعُ اِلٰی اَصْلِہٖ[۱] رجوع باصل خود می کند۔ و در حکایات آوردہ اند کہ مردے بوزکی نام از خاندان بزرگ با نسبے عالی واد بے کامل کنیزکے رومی خرید نوشابہ نام بسیار بدخوی و بغایت بہانہ جوی و ستیزہ روی زکی بملک یمین[۲] در نوشابہ تصرف کرد پسرے از و متولد شد، روزے حکیمے در صحبت زکی نشستہ بود و فرزند زکی حاضر شد زکی او را کارے فرمود آں پسر فی الحال برخاست و رواں شد چوں گامے برفت باز گشت و در مجلس آمدہ نشست حاضراں متعجب شدہ گفتند امتثال اول را چہ سبب بود و اجتناب ثانی بچہ جہت روی نمود آں حکیم بخندید و گفت زکی خواست کہ فرماں برد و نوشابہ نگذاشت اثر ہر دو جوہر ظاہر شد چنانچہ در سفیدی و سیاہی فرزند پدر و مادر مشابہ می باشد در رذالت و نجابت نیز ہماں قیاس باید کرد و دریں باب حکیم فردوسی فرمودہ

نظم

درختیکہ تلخ ست ویرا سرشت　　گرش در نشانی بباغ بہشت

ور از جوئے خلدش بہنگام آب　　بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب

سر انجام گوہر بکار آورد　　ہماں میوۂ تلخ بار آورد

۱؎ ہر چیز لوٹتی ہے اپنی اصل کی طرف ۱۲ ۔ ۲؎ دست راست و قریب ۱۲

وگفته اند نفس خسیس را پروردن آبروئے خود بردن ست چه حرام ست برکسیکه از نطفهٔ خبیث در وجود آمده باشد که از دنیا انتقال کند بدی ناکرده بجائے کسیکه با وی نیکو کرده باشد

بداصل را چگونه تربیت کند (فرد) در جیب خود چگونه کسے مار پرورد

نکتهٔ دیگر در تربیت ملازمان آن ست که یک کس را دو عمل ندهد بلکه برائے هر کسے منصبے مقرر کند تا همه ملازمان امیدوار باشند و دو کس را یک عمل نیز نفرماید که چون شرکت پدید آید عمل بمراد ساخته و پرداخته نگردد۔ قطعه

نه یک کس تواند که سازد دو کار | که آن را بسازند ارباب هوش
دو کس نیز در یک عمل ضائع اند | که دیگے بشرکت نیاید بجوش

وچون از تربیت اجمال فراغتے روی نمود سه نکته از تفاصیل آن مرقوم می گردد و مقدم بر همه تربیت اولاد ست۔ و در ذخیرة الملوک فرموده که فرزند امانت حق ست نزد والدین و در عرصهٔ محشر مطالبهٔ حقوق این امانت خواهد بود و چون این امانت آئنه ایست که صور جمیع نفائس و کمالات را قابل ست و جوهر حقیقت او را بهر جمیل دهند مائل گردد پس بضرورت در تربیت او سعی باید فرمود تا بصفتهائے پسندیده متصف گردد و از خصلتهائے نکوهیده منحرف شود اول آنکه او را بنام نیک تسمیه باید کرد که اگر نامے ناموافق باشد مدة العمر تا کراهت خواهد و دیگر دایهٔ او بغایت معتدل مزاج و خوش خوی و پاکیزه سرشت باید که در خبر آمده که شیر دادن طبائع را متغیر سازد و چون مدت رضاع تمام شود مردم پاک دین و خوش خلق را بخدمت او نامزد باید کرد تا طبیعت او با وصاف آن خادم مستانس گردد و چون طبع صبیان بلهو و لعب و اکل و شرب مائل ست در آنها آئین اعتدال و قانون توسط رعایت باید نمود و معلم پرهیزگار و دیندار تعیین باید فرمود تا او را تعلیم قرآن دهد و احکام شرعی در آموزد و علمی که در دین و دنیا نافع باشد از او باز ندارد و بهترین تادیب آنست که او را از مخالطت جمعی که مفسد و کج طبع باشند نگاهدارد و با مردم خوش ذهن لطیف طبع مصلح متقی مصاحب سازد و ام

در پیش وے علما و عرفا و فضلا را مدح گویند تا محبت ایشاں در دلِ وے راسخ گردد و اشرار و فجار و بد معاشراں را مذمت کنند تا کراہتے از ایشاں در طبع وے پدید آید و چوں بسن تمیز رسد مردے بزرگ عالی ہمت صاحب تجربہ را کہ خدمت ملوک کردہ باشد مقرر کنند تا آداب نشست و برخاست و رفتن و آمدن بوے آموزد و دراں کوشد کہ آثار ادب و حیا و علو ہمت و تخلق باخلاق ملوک از وے ظاہر گردد و چوں وقت شباب در آید سپاہیان جگردار و استادان کاردیدہ را امر کنند تا آئینِ سواری و سلاح داری و آنچہ سلاطین را بکار آید بوے تعلیم دہند و چوں بزرگ تر گردد بخدمت مشائخ و صحبت علما دلالت کنند تا از نظر بزرگانِ دین مستفیض گردد کہ ہمتہا را اثرہائے کلی می باشد۔ مثنوی

ہر کہ ز دولت اثرے یافتست　　　از دلِ صاحب نظرے یافتست

ہمتِ مرداں چو در آید بکار　　　برگِ گلِ تازہ بر آید ز خار

ہر نظرے کز رہِ صدق و صفاست　　　چوں بحقیقت نگری کیمیاست

دیگر امرا اند کہ ایشاں رکنِ دولت و اساسِ مملکت اند و تربیت ایشاں براں وجہ شاید کہ وہنے بقواعدِ تعظیم ایشاں در تصدی[1] مہماتِ کلیہ ملکی و مالی قوی مطلق باشد و در جمیع امورے کہ بآں محتاج باشند ایشاں را مدخل دہند تا ہیچ مہم بے رای و تدبیر ایشاں ساختہ نگردد و سخنے کہ در بابِ مصالح ملک و مال بموقفِ عرض رسانند بسمع قبول اصغا نمایند و در تقویت و تمشیت مہماتے کہ متعلق بدیشاں ست از امورِ نواحی و ایلچی و لشکریاں و ملازماں شرفِ التفات ارزانی دارند خصوصاً در مہم ایلچی کہ او زبانِ سلاطین باشد و حالتِ ہر پادشاہے از اطوارِ ایلچی او معلوم می تواں کرد پس ایلچی مردے حکیم سخن گوی نیکو روی صاحب جود بزرگ ہمت باید تا آبروئے فرستندہ خود نریزد و بہر کس کہ رسولے فرستند مناسب آں کس باید فرستاد چنانچہ حکیم فرمود۔ بیت

[1] تصدی بمعنی پیش آمدن ۱۲۔

رسولِ توانا توانا فرست — بدانا ہم از جنسِ دانا فرست

آوردہ اند کہ چون مہلب خوارج را ہزیمت کرد و غنیمت بسیار بدست آورد رسولے مالک نام بنزدِ حجاج فرستاد حجاج پرسید مہلب را چون گذاشتی گفت در حالے کہ دوستانِ او مسرور اند و دسمنانِ او مقہور گفت شفقتِ او بر سپاہ بچہ اندازہ است گفت مانندِ شفقتِ پدر بر فرزنداں گفت حالِ فرزندانِ او چون ست گفت ہمہ خوشند گفت در رزم چونند گفت جان را در پیشِ ایشاں خطرے نیست گفت در بزم چگونہ اند گفت مال را در پیشِ ایشاں قدرے نیست گفت در عقل و فضل چگونہ اند گفت چون دائرہ کہ سر و پایش نتواں یافت و اوّل و آخرش نتواں دانست حجاج گفت ایں مرد سخن را بحدِ کمال رسانید و مہلب را در دلِ او وقعتے و در چشمِ او حشمتے حاصل شد و از آداب رسول و عقلِ او استدلال کردیم بر ادب و عقلِ فرستندۂ او۔ قطعہ

رسول از فرستی حکیمے فرست — کہ کارِ ترا باشد از وے بہی
شنیدی کہ آں مردِ دانا چہ گفت — فَاَرْسِلْ حَکِیْمًا وَّلَا تُوْصِہٖ

امّا تربیتِ لشکریاں از جملۂ ضروریات ست و فائدۂ ایشاں چہار چیز ست اوّل قوت و ہیبت دوّم دفعِ دشمناں سوّم ایمنی رعایا چہارم دفعِ دزداں و ایمنی راہ ہا و ایشاں را چہار شرط بجا باید آورد اوّل آنکہ از فرمانِ سلطان بیروں نروند و جز بحکم او کارے نکنند دوّم آنکہ با پادشاہ یک دل و یک زبان باشند سوّم آنکہ با یکدیگر نیز متفق باشند چہارم آنکہ در کارزار مردانگی و فرزانگی رعایت نمایند و سلطان را ہم با ایشاں چہار کار باید کرد۔ اوّل آنکہ سلاح و مرکبِ ایشاں ہمیا سازد دوم مرتبۂ ہر یک بداند و در آں مرتبہ نگاہدارد سوم مردانِ کاری را تربیت کند و درمیانِ لشکریاں سرفراز دہد چہارم از لشکرِ دشمن غنیمت کہ بدست آید ایشاں را بہرہ مند گرداند۔ و از قبا د منقول ست کہ موبد را گفت کہ با لشکر چگونہ معیشت کنم

ف بھیج تو حکیم کے تئیں اور نہ کر وصیت اس کے تئیں ۱۲۔

فرمود که بهر چه وقتِ تفقدِ حالِ ایشاں باید کرد چنانچہ باغبان تفحصِ حالِ بوستان
می کند و ہر گیاہے کہ بکار نیاید و قوت از دیگر گیاہا باز می ستاند آں را می بردو ودر
سازد و ہر چہ از و نفعے متصور است نگاہدارد و تربیت می کند و درمیان لشکریان نیز جمعے
باشند کہ از ایشاں ہیچ کار نیاید ایشاں را علوفہ دادن ضائع است اسامی آنہا را از دیوانِ
ارزاق محو باید ساخت و بتربیت مردمِ کاری باید پرداخت قبا دپرسید کہ علوفۂ ایشاں
برچہ وجہ باید داد گفت بطریقِ اعتدال چہ اگر معیشتِ ایشاں را تنگ گیری ملول و متفرق
شوند و یمکن کہ رجوع بجائے دیگر نمایند و اگر معیشت برایشاں فراخ گردد مستغنی شوند و در ملازمت
و خدمت گاری کاہلی ورزند و ہمیں معنیٰ را حکیم نظامی آوردہ۔ مثنوی

سپہ را باندازہ دہ پایگاہ مدہ بیشتر مال از خرجِ راہ
شکم بندہ را چوں شکم گشت سیر کند بددلی گرچہ باشد دلیر
نہ سیری چناں دہ کہ گردند مست نہ بگذار شاں در خورش تنگدست
سپاہے کہ خوش دل نباشد زشاہ ندارد حدود و ولایت نگاہ

و دیگر وزرا کہ ایشاں پیرایۂ ملک و خزانہ و مال اند و اگر نہ ہم والی مملکت بے وزیرے
متمشی گشتے حضرت موسیٰ کلیم اللہ علیٰ نبینا و علیہ السلام از خدا دعا نہ خواستے کہ برائے
من وزیرے از اہلِ بیتِ من معین ساز و آں برادرم ہارون ست و بدو پشت من قوی
گرداں پس معلوم می شود کہ وزرا سبب استحکامِ بنائے سلطنت و انتظامِ امورِ مملکت اند
وقتے کہ متجمع خصالِ رضیہ و اخلاقِ زکیہ باشند۔ بیت

از وزیرے کہ او نکو سیرست ملک را زیب و زینتِ دگرست

و تربیتِ ایشاں آں ست کہ بشرفِ التفاتِ سلطانی معزز و بعز و عنایتِ خاقانی
مشرف باشند تا در چشمِ خاص و عام مکرم و معظم نمایند و قولِ ایشاں را نفاذے و حکمِ ایشاں
را اعتبارے باشد و کسے در مہماتِ مالی بے استصوابِ ایشاں دخل نماید و تدبیرِ ایشاں

را در کارہائے عمدہ تمام و اصل کلی باید دانست چہ ممکن ست کہ بقلم کارہا ساختہ گردد کہ بشمشیر میسر نہ گردد۔

بیت

قلم رخت جائے تواند کشید کہ شمشیر نتواند آں جا رسید

آوردہ اند کہ روزے درمیانِ وزیرے و امیرے در تقدیم و تاخیر منازعت افتاد امیر گفت من خداوند تیغ آبدارم و تو صاحب قلم نزار ملک را بشمشیر تواں گرفت نہ بقلم، وزیر گفت کارِ ملک بقلم راست شود نہ بشمشیر این ماجرا بسمع سلطاں رسید و ہر دو را بخدمت طلبید وزیر را گفت ہمیشہ اہلِ قلم خدمت گارانِ اہلِ سیف بودہ اند تو چرا اہلِ قلم را ترجیح می کنی گفت اے شہریارِ عالم شمشیر دشمناں را بکار آید نے دوستاں را و قلم ہم برائے دفع دشمناں بکار آید دیگر اصحابِ سیف را ہوس ملک داری پدید آید و بر ولیِ نعمتِ خود خروج کنند و از اہلِ قلم ہرگز ایں حرکت صادر نشود دیگر اصحابِ سیف خزانۂ سلطانی را خالی می سازند و اہلِ قلم پُر می کنند و محلِ دخل عزیز تر از محلِ خرج باشد

قطعہ

درخانۂ وزیر بحرمت نگر کہ آں درجوئبارِ ملک نہالیست بہرہ در
حقّے بموقع است اگر تربیت کند آں شاخ را کہ میوۂ اوست معتبر

امّا تربیتِ مقرباں و ایلچیاں و محرمانِ خلوت آں ست کہ ہر یکے را بمہمِ خاص نامزد فرماید و بمہمیکہ منسوب بہ کسے باشد دیگرے را دخل ندہد و قدرِ خدمتِ ہر کس بداند و فراخور آں دربارۂ او عاطفت نماید و ایشاں را بداں مشابہ دلیر نگرداند کہ ہر چہ خواہند کنند و گویند و حجاب سطوت و مہابت از پیش بر ندارد و ہمیشہ را در مقام ادب و مرتبۂ حیا متوقف سازد و اگر کسے از ایشاں بے محل سخنے گوید آں سخن را اصغا نکند و تا کسے بیک امین نباشد چنیں نوبت نیاز مودہ باشند معتمد نباید ساخت و سرّ خود را با وے درمیان نباید نہاد و چوں ملازمانِ ملوک را بایکدیگر رشکے و غبطہ می باشد سخنِ ہیچ کدام دربارۂ یکدیگر استماع نباید فرمود و ہمہ را دوستی و موافقت بایکدیگر ترغیب باید کرد و از منازعت و مخالفت تحذیر باید نمود کہ مخالطتِ ایشاں در امورِ انتظام

سلطانی دخلے تمام دارد چنانچہ شمۂ ازیں سابقاً ذکر یافتہ۔ قطعہ

ملازمانِ سلاطیں چو نجیب باشند مہم مملکت و مال برقرار بود
وگر نفاق نمایند و مکر و حیلہ کنند اساس جملہ مہمات بے مدار بود

امّا غلامان و بندگانِ درم خریدہ مرخداوندِ خود را بمنزلۂ دست و پای و سائر اعضا بند
چہ کسیکہ بجہت عجزے تکفلِ امرے کند کہ باعانتِ دست دراں حاجت افتد قائم مقام دست
آں عجز بودہ باشد و کسیکہ سعی کند در کاریکہ قدم دراں رنجہ باید کرد مشقتِ قدم کفایت کردہ
باشد و کسیکہ بچشم نگاہدار د چیزے را کہ نظر دراں صرف باید کرد زحمتے از بصر باز داشتہ باشد و باقی
بریں قیاس پس بر وجودِ ایں جماعت شکر گذاری باید کرد و انواع انواع رفق و مدارا و لطف
و مواسا در بارۂ ایشاں بکار باید برد چہ ایشاں را نیز کلال و ملال و فتور و ماندگی در خدمت
پیدا می شود پس در کار فرمودنِ ایشاں انصاف رعایت باید فرمود و چناں باید کہ بامورِ
معیشتِ ایشاں از خورش و پوشش خللے راہ نیابد و اصل آنست کہ ایشاں را بنظرِ خاص
مخصوص سازد کہ اقدام بر اعمالے کہ بایشاں مفوض ست از روے خوشدلی و نشاط کنند نہ از
سر کاہلی و ملال۔ و در کتبِ حکمت آوردہ اند کہ خواجہ نشاید کہ بہر گناہے خادم را براندزیراکہ
بندہ وقتے شرطِ شفقت بجای آرد و ہوا داری کند کہ خود را از مفارقتِ مخدوم ایمن داند و اگر
بندہ را بہر سہوے و خطائے براند خود را در خدمتِ عاریتی شناسد و ہمچو رہگذریان و غریبان
معاش کند و نہ در ہیچ کار اندیشۂ بکار برد و نہ در ہیچ مہم شرطِ شفقت نگاہدارد و اصل در بندگان
صفتِ حیا و زیرکیست و ایں از ہمہ صفتہا در کار تر ست و اگر از بندہ اثر مکر و دزدی و حیلہ
دریافتہ شود و دفع باید کرد چوں یکے از بندگان بجنایتے فاحش و گناہے زشت ملوّث
گردد و بتادیب و تعذیب قابلِ اصلاح نباشد صلاح در آنست کہ او را بزودی نفی کنند تا دیگر
بندگان بمجاورت و مصاحبتِ او تباہ نشوند و فساد از و بدیگراں نہ رسد۔ قطعہ

حاشیہ صفحہ ۱۹۵) غبطہ بالکسر نیکوی احوال و آرزو بردن بحال کسے بے آنکہ زوال آں خواہد از دے ۱۲۔

صحبت مفسدان و بدفعلان مردم نیک را تباہ کند
ہر کہ با دیگ ہمنشیں گردد جامۂ خویش را سیاہ کند

و اگر از بندگان یکے از ارباب دولت کہ ملازم سلطان باشند شکایتے از خواجۂ خود نزدِ سلطان آرد در چیزے کہ شرع را دران مدخلے نبود زود منع او لازم ست چنانچہ در سیاسات سلطان محمود غزنوی آوردہ اند کہ روزِ آدینہ سلطان بنماز می رفت غلامے ترک در غایت حسن و جمال و نہایت غنج و دلال سرِ راہ سلطان گرفتہ بود چوں موکب شاہی رسید غلام زمین ادب را بوسہ داد سلطان از روئے کرم عنانِ حشمت باز کشید و بزبانِ لطف و رحمت پرسید کہ چہ حاجت داری گفت شاہا بندہ را آنکہ از ترکستان می آورد در تمام راہ می گفت ترا بخدمت سلطان می برم تا سایۂ عنایت بروزگارِ تو اندازد و من بامیدِ ایں بشارت و نویدِ ایں اشارت کربتِ غربت و خواری بندگی تحمل می کردم و پیوستہ بمضمون ایں بیت۔ بیت

گرم ہزار غم از روزگار پیش آید چو روئے شاہ نہ بینم دلم بیاسا ید

خوشدل می بودم اکنوں کہ بدیں شہر آمدیم خواجہ حسن مرا دید و بہزار دینار بخرید و مدتے ست کہ مرا در خانہ پنہاں می دارد ایں ساعت فرصت یافتم و خود را بسرِ راہ افگندم بخت یاری و سعادت مددگاری کرد تا بدولت ملازمت رسیدم و امیدے کہ در دل داشتم بموقفِ عرض رسانیدم باقی سلطان حاکم ست۔ سلطان فرمود تا غلام را ادبے بلیغ کردند و او را بکسے سپرد کہ ایں را پیشِ حسن برد و بگوید کہ ہزار دینار بغلامے میتواں داد چرا صد دینار بدربانے نمی دہی تا بر درِ خانہ نشیند و نگذارد کہ غلام تو بے اجازت از خانہ بیروں رود یکے از خواص پرسید کہ غلام را عجب ادب فرمودید۔ سلطان فرمود اگر آں بودے کہ ہزار دینار حسن ضائع می شد بفرمودمی تا از میانش بدو نیم زنند چہ اگر غلاماں را فرصت دہند ہر غلامے کہ از خواجہ برنجد ہمیں شیوہ پیش گیرد و شکایتے ناموجہ بعرض رسانید و ہم خواجگی و بندگی مختل و مہمل بماند۔ مثنوی

چو از خواجۂ خود برنجد غلام بدِ او دہد شرح با خاص و عام

بہ بہتان و غیبت کشاید زباں — کہ تا خواجہ را افگند در زیاں
غلامے کز نبیساں بود خوئے او — مبیناد چشم کسے روئے او

قسم دوم ازیں باب در آداب جمعے کہ بدولت و سلاطین تقرب جستہ اند و سرفراز گشتہ از ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت و خواصِ بارگاہ و نوّاب و حجّاب و سائر گماشتگان و متعلقان باید دانست کہ ہر کہ در کار پادشاہ شروع کند و در مہمات سلطانی خوض نماید باید کہ بسیرتِ او برقانونے باشد کہ سببِ نیکنامیِ سلطان و آبادانیِ مملکت بود و ایں معنی وقتے میسر شود کہ رعایت چہار طرف برخود لازم داند اوّل رعایتِ جانبِ حق دوّم رعایتِ جانب پادشاہ سوّم رعایت جانب خود چہارم رعایت جانب رعیت اما در رعایت جانب حق پنج شرط ست اول آنکہ شکرِ نعمت الٰہی و فیض و فضل نامتناہی کہ دربارۂ او واقع شدہ بجائے آرد تا نعمت وے زیادہ گردد۔ بیت

شکرِ نعمت نعمتت افزوں میدہد — مفلساں را گنج قاروں میدہد

دوم آنکہ مراسم طاعت فرو نگذارد بلکہ آنرا بر خدمتِ پادشاہ مقدم دارد تا در ہمہ چشمہا عزیز تر گردد و در ہمہ دلہا مقبول بود۔

آوردہ اند کہ ابو منصور وزیر سلطان طغرل مردِ دانا و کافی بود و عادت داشتے کہ چوں نماز بامداد گزاردے تا طلوع آفتاب اوراد خواندے بعد ازاں بخدمت سلطان رفتے وقتے مہمے ضروری پیش آمد سلطان او را بتعجیل طلبید کساں پے در پے آمدند و او سر سجادہ برنخاست حاسداں مجال غیبت یافتند و زبانِ وقیعت کشادہ و ارنزد سلطان بہ بدی یاد کردند کہ بسے غفلت می کند و از سخن سلطان اعتبارے نمی گیرد و مانندِ ایں کلمات درمیان آوردند بمرتبہ کہ آثارِ تغیر مزاج در بشرۂ پادشاہ ظاہر شد تا چوں خواجہ از اوراد فارغ گشت بخدمت سلطان آمد سلطان از روئے غضب بانگ بروے زد کہ چرا دیر می آمدی گفت اے ملک من بندۂ خدا ام و چاکرِ تو تا از بندگی فارغ نشوم بچاکری نمی توانم آمد سلطان بگریست و او را تحمدت بسیار گفت

ماده رشتهٔ خدمت حق زدست (نظم) خداوند را بندگی کن که هست
سر پادشاہان گردن فراز بدرگاہ او بر زمین نیاز

سوم آنکه رضائے خدای برضائے پادشاہ تقدیم کند کہ چوں حق سبحانہ و تعالیٰ از بندہ خوشنود بود خشم دیگراں او را زیاں ندارد و اگر عیاذاً باللہ خدائے تعالیٰ بروے خشم گیرد خوشنودی ہمہ خلق او را سودے نرساند۔ فرد

چوں خداوند از تو خوشنود ست خشم دیگرکسان ضرر نہ کند

مشہورست کہ بزرگے در مجلس یکے از خلفا بود وقت نماز تنگ شد و خلیفہ بمہمے اشتغا داشت و نماز برخاطرِ او فراموش شدہ بود آں بزرگ برخاست کہ نماز گذارد یکے گفت چرا صبر نمی کنی کہ خلیفہ بنماز برخیزد گفت حکم خدای را موقوفِ حکمِ دیگرے نباید داشت گفت بنشیں کہ خلیفہ برتو غضب خواہد کرد گفت چوں رضائے خالق حاصل شود از غضبِ مخلوق چہ باک خلیفہ کہ ایں بشنود آں بزرگ را بسیار بنواخت و آں متعرض را از نظرِ تربیت بینداخت چہارم آنکہ از خدای بیش ترسد کہ از پادشاہ در خبر آمدہ است کہ ہر کہ از خدای بترسد ہمہ کس ازو بترسند پنجم آنکہ بخدای امیدوار تر باشد کہ بہ پادشاہ کہ ہر چیزی دہد را امید در کرم کسے باید بست کہ ہیچ امیدوار از درِ رحمتِ او باز نگردد۔ بیت

محال ست گر سر بریں در نہی کہ باز آیدت دست حاجت تہی

اما رعایتِ جانبِ پادشاہ را بست[۲] و پنج شرط ست اوّل تذلل و تضرع و اظہارِ عجز و خدمت گاری چہ ملوک را ہمتہائے عظیم و حالت ہائے بزرگ ست کہ بداں منفرد اند از غیر خویش و آں بداں سبب ست کہ مظہر سلطنت الٰہی واقع شدہ اند و ازیں جہت لقب ظل اللہ بر ایشاں اطلاق می کنند پس بآں معنیٰ کہ ایں صورت در ایشاں مختفی است از ہمہ خلق استخدام و تعبد خواہند و خود را سزاوارِ آں شناسند و در ہر چہ کنند طریق استقلال

[۱] طلب خدمت ۱۲ [۲] پرستاری ۱۲

وتفرد[1] رعایت نماید وہرچہ اساسِ سلطنت بیشتر باشند ظہورِ ایں صفت زیادت دو
بریں تقدیر استغنائے ایشاں طالب آنست کہ مردم محتاجی ومسکنت خود بر ایشاں عرض کنند

چہ آدم[2] تو چوں جملہ ہرچہ ہست تو داری (فرد) مگر شفاعت و عجز و نیاز مندی و زاری

دوم تحمّلِ محنت و مشقت و ریاضت کشیدن و بر مکارہ صبر کردن چہ خدمتِ ملوک مبنی بر زحمت
باشد۔ در کتبِ حکماء مزبور ست کہ ملازمتِ سلطاں حائل ست میانِ مردم و آسائش وطلبِ
راحت ولذّت در خدمتِ ملوک از قبیلِ محالات باید شناخت سوم آنکہ ہرچہ اندیشد وکند و
گوید باید کہ دراں مصلحتِ پادشاہ را ملاحظہ نماید ہم از جہتِ دنیا وہم از جانبِ آخرت وطرفِ آخرت
را مقدم دارد چہارم بطریقِ ملائمت وتلطف ظلم را در نظرِ او نکوہیدہ سازد وعدل را بتعریف
وتوصیف در دلِ او شیریں گرداند وبر وجہیکہ مصلحت داند اورا از ظلم باز دارد کہ اگر بظلمِ پادشاہ
راضی شود او نیز دراں مظلمہ شریک باشد ودر عرصۂ محشر کہ ندائے اُحْشُرُوا[3] الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَ
اَزْوَاجَهُمْ برآید اورا نیز با ظلمہ در معرضِ خطاب وعتاب درآرند۔

در اخبار مذکور ست کہ یحییٰ واسطی خطاطے بغایت زیبا نویس بود واولادِ خلفا نزدِ او
خط می نوشتند وتعلیم می گرفتند روزے نزدِ وزیرے تعریف کردند کہ یحییٰ قلم را نیک می تراشد
اورا طلبید وفرمود تا قلمے برائے وے بتراشد یحییٰ قلم با حتیاطِ تمام بتراشید وزیر بداں قلم توقیعے
نوشت خطِ او بہتر از پیشتر نمود یحییٰ را خلعت وہزار دینار انعام فرمود یحییٰ خلعت پوشیدہ
وزر بقبضۂ تصرف درآوردہ از مجلس بیروں آمد وچوں بدرِ بارگاہ رسید فی الحال باز گشت
وگفت ایّہا الوزیر یک صنعتے بریں قلم فراموش کردہ اگر اجازت باشد بجا آرم وزیر قلم بدستِ وی
داد قلمتراش بکشید وسرِ قلم را بشگافت وزر وخلعت پیشِ وزیر بنہاد وزیر فرمود کہ ترا چہ شد گفت
چوں بدرِ سرا رسیدم ایں آیت بگوشِ دلم فرو خواندند کہ اُحْشُرُوا الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَاَزْوَاجَهُمْ
یعنی حشر کنید ظالماں را با شریکاں ومددگارانِ ایشاں ترسیدم کہ تو بدیں قلم از روئے ستم چیزے

---

[1] یکتائی ۱۲ [2] بحر مجتث مفاعلن فعلاتن جہابا ۱۲ [3] جمع کرو ظالموں کو اور ان کے شریکوں کو ۱۲ [4] خوشنویس ۱۲

بر کسے نویسی و من کہ قلم تراشیدہ ام دراں شریک باشم و بجناب الٰہی گردم۔ بیت

یار ستمگار مشو اے عزیز تاکہ ازاں قوم نباشی تو نیز

پنجم آنکہ پادشاہ را بر خیر دارد و چناں کند کہ خیر او بہمہ کس برسد چہ بہترین انعام آنست کہ عام باشد چوں شعاع آفتاب کہ بر ہمہ جا می تابد و چوں رشحات سحاب کہ بہمہ زمینہا می رسد۔ از بزرگی پرسیدند کہ خیر بر چہ وجہ باید کرد و بہترین خیرہا کدام ست فرمود کہ خیر بر عموم باید و بہترین آں بود کہ بروئے تازہ باشد و منت باآں ہمراہ نباشد۔

آوردہ اند کہ معن بن زائدہ کرمے عام داشت و در وقت بخشش بغایت خندہ و تازہ روی بودے عزیزے را پرسیدند کہ آیا ابر بارندہ سخی تر ست یا معن بخشندہ جواب داد کہ سخاوت معن از ابر بیشتر و بہتر ست گفتند بچہ دلیل گفت بداں دلیل کہ ہرچہ ابر دہد گریاں و ہرچہ معن بخشد خنداں بخشد۔ تازہ روئی و انبساط و نشاط قطعہ در سخاوت عظیم معتبر ست

مرد بخشندہ را بوقت سخا تازہ روئی سخاوت دگر ست

ششم آنکہ تا بر کسے وثوقے تمام نداشتہ باشد و بارہا صفات او را نیازمودہ باشد او را پیش پادشاہ تعریف نکند و ستائش ننماید تا بوقت آزمائش شرمندہ نشود۔

آوردہ اند کہ زراقے نزدیک یکے از نواب سلطان سنجر آمد گیسو ہا گذاشتہ و قدرے جامۂ کعبہ آوردہ گفت من مردے ام از اہل بیت حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم و امسال بحج رفتہ بودم و جہت سلطان حج گذاردہ ام و بر سر روضۂ مقدسۂ حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم برائے شاہ و ارکان دولت او بحضور قافلۂ حجاج دعا کردہ ام اگر مرا بخدمت سلطان رسانی ہر آئینہ از تو منت دار شوم و بدیں بشارت کہ آوردہ ام مرا نیز نوازش فرماید آں نائب ایں صورت را تحقیق نکردہ نزد سلطان آمد و آں حاجی علوی را تعریف بسیار کرد چنانکہ سلطان مشتاق شدہ با حضار او فرمان داد چوں آں عزیز را حاضر گردانیدند سلطان را دست بوس کردہ بر حاشیۂ بساط نشست سلطان پرسید کہ از کجا آئی گفت از

شہرِ اصفہان فرمود کہ سرحج کردی گفت امسال قضارا ایلچی از نزدِ حاکمِ اصفہان در مجلس
آمدہ چوں نامِ اصفہان شنید و آں کس را دید گفت اے شاہ من ایں کس را می شناسم او سید
نیست بلکہ از لولیانِ آں ولایت ست و بیشتر از ایشاں موی بر سر دارند و من در ہمہ ایں
سال وے را در صفاہاں می دیدم و در روزِ عیدِ اضحیٰ بدر خانۂ من آمدہ بود بطلب گوشت
قربانی، سلطان بغایت متاثر شدہ روی باں نائب کرد کہ نیک سید نامدار و حاجی بزرگوار بخدمت
ما آوردۂ آں نائب خجل زدہ و انفعال یافتہ از مجلس بیروں رفت و بقیۃ العمر بخدمت سلطان
نیارست آمد اگر در اوّل تحقیقِ حالِ او کردے و دراں باب تفحص تمام بجا آوردے غبارِ خجالت
بر چہرۂ حالِ او نہ نشستے و از نظرِ چناں پادشاہ محروم نگشتے۔ قطعہ

مگو وصفِ کسے نزدیکِ شاہان ۔۔۔ مگر وقتے کہ او را نیک دانی
گر نبود براں وصفے کہ گفتی ۔۔۔ بسے در انفعالِ آں بمانی

ہفتم ہر چہ داند کہ پادشاہ را بداں میلے ست از اسپ و نوکر و اشتر و ضیاع و مستغلات
و غیرِ آں جہتِ خود نگاہ ندارد بلکہ بطریقِ استدعا چناں کند کہ بنظرِ قبولِ سلطان رساند ہشتم آنکہ
چوں پادشاہ با وے سخن گوید بدل و جان و عقل و ہوش و چشم و گوش و تمام جوارح و اعضا متوجہ
سخنِ وے باشد و چناں نکند کہ یک کلمہ ازو فوت شود و بہیچ فکر و عمل نپردازد و نظر بجانبے دیگر نیندازد
و بسخن با کسے مشغول نشود ہر چند سخن ضروری باشد چہ سلاطین بغایت غیور باشند چوں بینند کہ
کسے بوقتِ توجہِ ایشاں بجائے دیگر بنظر یا بسخن میل کند از روئے غیرت بروئے خشم گیرند و
اگر دراں محل ظاہر نکنند اثرِ آں بمرورِ ظہور کند و خطراتِ کلی براں مترتب شود نہم در مجلس پادشاہ کنگ یا
کسے سرگوشی نکند یعنی سر نگوید کہ ہر کہ بحضور او دو تن سرگوشی کنند او نداند و نشنود و تصور نمودہ باشد او
را خیالات بسیار روی دہد و انواعِ گماں ہا برد و اغلب ست کہ از ایشاں کینہ گیرد و در صحبتِ سلاطین
ملاحظۂ ایں معنی بیشتر باید نمود و ممکن کہ حسّاد و اہلِ فساد خاطر نشانِ پادشاہ کردہ باشند کہ فلاں

پھبنڈ بلا یعنی سرودگوی کہ سرود گوید در خانہ ۱۲ ۔ آب و زمین ۱۲ ۔ استنقال غلہ گرفتن ۱۲ ۔ در آوردن ۔ درخواستن ۱۲ ۔ کانا پھوسی ۱۲

وفلاں را باشما دل راست نیست و در ہوا خواہیِ ایشاں خللے پدید آمدہ و در مقامِ قصد می باشد چوں سلطان بیند کہ بایکدیگر سرمی گویند کلامِ صاحب غرضاں مؤثر می افتد وہر دو تن درمعرض غضبِ ملک و در ورطۂ ہلاک می افتند۔ مثنوی

سخن پوشیدہ گفتن در محافل — نباشد شیوۂ دانا و عاقل

کہ از طرزِ ادب بسیار دورست — نشانِ غفلت و مکر و غرورست

وہم باید کہ چوں سلطان از کسے دیگر سوالے کند او سبقت نکند و جواب ندہد تا آں کس کہ از و پرسید جواب گوید زیرا کہ جواب دادن کسے ازاں سوال کہ بدیگرے متوجہ است حمل بر سبکساری وے و وقاریِ ادمی کند یکے از حکیمے پرسید کہ اگر من در مجلس پادشاہے باشم واز غیرِ من سوال کند روا باشد کہ من جواب دہم گفت نے تو جواب مدہ کہ آں نشانۂ استخفاف ست ہم بسائل یعنی ندانستے کہ از کہ سوال باید کرد وہم بمسئول یعنی او استحقاقِ ایں سوال ندارد و دریں باب محذورے دیگرست کہ اگر سلطان گوید کہ از تو نمی پرسیم ایں را چہ جواب توانی گفت واز انفعالِ ایں صورت چگونہ بیروں توانی آمد واگر فرضاً از جماعتے پرسد کہ تو از ایشاں باشی بجواب سبقت مکن کہ دیگراں خصمِ تو شوند و برسخنِ تو عیب گیرند بلکہ تاخیر کن تا دیگراں گویند وعیب و ہنر ہر سخن بدانی پس انچہ تو دانی اگر بہتر باشد عرض کن والا خاموش بنشیں۔ مثنوی

مکن خفت اندر جوابِ سخن — نگر در خطاؤ صوابِ سخن

اگر نقدِ تو بے غش آید بیار — کزاں نقد افزودہ گردد عیار

وگرنہ در اظہارِ عیبت مکوش — مرآں را بسترِ خموشی بپوش

یازدہم باید کہ تا سلطان چیزے نپرسد ابتداءِ سخن نکند وچوں پرسد جواب بقدرِ کفایت گوید وخاموش کند مگر وقتے کہ پادشاہ میل داشتہ باشد آنکہ سخن بیشتر و درازتر گوید۔ دوازدہم آنکہ اگر سلطان او را بر چیزے وقوف ندہد مطلقاً تفحصِ آں نکند و درپئے دانستنِ آں نرود چہ اگر او را قابلیت ومحرمیتِ آں بودے باو گفتندے پس مبالغہ در وقوف برآں متضمنِ غضب

سلطان ست۔

قطعہ

با تو سرّے گرنمی گویند از نامحرمیست ‏ ‏ ‏ ‏ ہر کہ نامحرم بود با سرّ سلطانش چہ کار

چوں کسے را در درونِ خانہ رفتن راہ نیست ‏ ‏ ‏ ‏ با تملّقہا نمودن پیشِ دربانش چہ کار

سیزدہم باید کہ در ہیچ تحفہ و ہدیہ و عطیّہ کہ نامزدِ وے شود استغنا ننماید از پادشاہ اگرچہ محقّر باشد زیراکہ اندکِ سلطان بسیار ست و استغنا نشانۂ خوار داشتنِ عنایت پادشاہیست و ہیچ عاقل ایں نہ کند کہ فیضے از سایۂ الٰہی متوجّہ او گردد و از خود رد کند۔ بیت

ہر چہ از پیش شہ آید خوش بود ‏ ‏ ‏ ‏ اندک و بسیار او دلکش بود

چہاردہم از طریقِ امانت قدم بیروں ننہد کہ امانت صفتے ست کہ مردم خوار را عزیز گرداند و خیانت خصلتے ست کہ مردم عزیز را خوار سازد یکے از خلفا فرمودہ کہ من مردم امین را دوست می دارم ہرچند سفلہ باشد و با کسے کہ خائن باشد دشمنی دارم اگرچہ بزرگ و عالی باشد زیراکہ امانت علامتِ ایمان ست۔ و در حدیث آمدہ کہ ایمان ندارد ہر کہ امانت ندارد و حضرت حق سبحانہٗ و تعالیٰ خائن را از محبتِ خود بے بہرہ ساختہ اِنَّ اللّٰہَ لَا یُحِبُّ کُلَّ خَوَّانٍ کَفُوْرٍ[1]

پانزدہم بدانچہ از پادشاہ بوے رسد قانع و راضی باشد و زیادہ طلبی نکند و حرص ننماید کہ البتّہ حرماں لازمِ حرص ست

مثنوی

حرص و حرماں قرینِ یکدگر ست ‏ ‏ ‏ ‏ حرص از جملہ عیبہا بتر ست

مردم از وصفِ حرص خوار شوند ‏ ‏ ‏ ‏ وز قناعت بزرگوار شوند

شانزدہم در حضور و غیبتِ سلطان بر ذکرِ محامد و نشرِ مکارمِ او مداومت نماید و اگر از کسے کلمہ بشنود کہ مشتمل بر ترکِ ادب باشد بہ نسبت پادشاہ او را براں ملامت و نصیحت کند و اگر منزجر نشود سخت گوید و جفا کند و اگر بدیں نیز متنبّہ نگردد و پند نہ پذیرد ترکِ مجالست و مخالطت و مصاحبتِ وے گیرد و با او ہیچ و چہ سخن نگوید۔ ہفدہم کاریکہ بدو مفوّض ست براں مداومت

---

[1] البتہ اللہ دوست نہیں رکھتا خائن کفر کرنیوالے کو ۱۲ سورہ حج ستر ھواں سیپارہ ۱۲۔

نشاید و از مهمے که متکفّل آنست غافل نشود و جهد کند که پیوسته حاضر باشد یا هرگاه که سلطان او را طلبید فی الحال بخدمت او رسد و از مواضبط بر حضور و از ملازمت دائمی که مؤدی بملالت باشد احتراز کند و نیز و هم اعتماد بر محبت و رضائے سلطان نه کند و به بسیاری خدمت خود نیز واثق نبود چه غرور جاه خدمت را فراموش می گرداند دیگر آنکه با سلطان اظهار نکند که مرا نزدیک تو حقّے ست یا سابقه خدمتے دارم بلکه بتجدید ملازمت و تاکید دعاگوئی و لواحق فرمان برداری سوابق حقوق را نزدیک وے تازه دارد بر وجہے که آخر آں اوّل را احیا کند چه سلاطین حقّے را که آخرش از اوّل منقطع بود فراموش کنند و از خدمت کسے منّت دارند نباشد چه ایشاں خود را سزاوار خدمت می شناسد۔ نوزدهم محل عرض حاجات نگهدارد که عرض کردن بر ملوک حکم نماز دارد و چوں نماز در وقت ادا کرده شود بقبول افتد عرض حاجت نیز چوں در محل افتد روا شود۔ بیت

حرامش بود نعمت پادشاه که هنگام فرصت ندارد نگاه

و باید که چنداں حاجت عرض نکند که اثر ملال بر جبین سلطان پیدا شود۔ بستم اگر او را سلطان عزیز دارد باید که بر جمعے که نزدیک او مقرّبند یا خدمت قدیمی دارند تقدیم تجویز خود را از ایشاں در پیش نیفگند که ازیں صورت بر سفاهت و خفّت و کم خردی وے استدلال تواں کرد چه شاید که پادشاه را باں کس که بر و تقدیم مجوید اُنسے و الفتے باشد یا خدمتے بشرط کرده باشد که سلطان حق آں را ضائع نگرداند چوں آنکس بدفع طالب تقدم برخیزد پادشاه جانب وے گیرد و او را مغلوب سازد و انفعال و خجلت بار آرد۔ قطعه

برآں کس که او خاص سلطان بود تقدم مجوی گرچه باشی عزیز

اگرچه ترا عزّتے شد پدید زاعزاز او هم بر اندیش نیز

بست و یکم باید که از ستم سلطان نه رنجد و غلظت و درشتی ایشاں را بدنجوئی و دلخوشی قبول کند چه گفته اند عزّت پادشاهی و سطوت فرماں دہی زباں را گشاده گرداند با عراض مردما

بے سببے پس برین تقدیر با ایشان مواسا باید کرد و اگر از روئے نازے کہ لازمِ سلطنت ست کسے را دشنام دہند باید کہ بدعا پردازد مصرع "تا ویل و کردم ہرچند جفا دیدم" بست[24] و دوم آنکہ اگر در معرضِ سخط و غضب و عتابِ سلطان افتد البتہ باہیچ آفریدہ شکایت نکند و عداوت و حقد در دلِ خود راہ ندہد و وجہ گناہ را با خود گرداند۔ فرد

ہر جفا کند شکایت نکنیم گوئیم کہ جرم از طرفِ ماست ہنوز

و بعد ازاں اجتہاد کند و تلطف نماید تا سببے کہ بداں ازالۂ خشم تواں کرد مہیا سازد۔ بست و سوم اگر سلطان بر یکے خشم گیرد یا از وے متہم شود باید کہ ازاں کس تجنب نماید و با تہمت زدہ اختلاط نکند و با ایشان در یک مجلس مجالست ننماید و ایشان را ثنا نگوید و تمہیدِ عذر خواہی نکند تا وقتیکہ غضبِ سلطانی بہ نسبتِ ایشان ساکن گردد و امیدِ عاطفت و مرحمت و مہربانی پدید آید آں گاہ بر وجہے لطیف اعتذار باید نمود تا رضائے ایشان حاصل آید۔ بست و چہارم آں کہ در پے رضائے سلطان رود و چناں سازد کہ خوشنودیِ او حاصل کند و آں بچہار چیز میسر ست یکے آنکہ ہرچہ پادشاہ گوید تصدیق کند مگر چیزے کہ مخالفِ دین و شرع بود۔ دوم رائے و تدبیرِ او را بستاند سوم محامد و مناقبِ او را ظاہر گرداند۔ چہارم مساوی و مقابح او را بپوشد۔ بست[25] و پنجم کتمانِ اسرار ست و ایں عمدۂ ہمہ شرطہا و اصلِ ہمہ ادبہا باشد باید کہ در پوشیدنِ رازہائے سلطان مبالغہ بجای آورد و طریقِ احتیاط دریں باب آنست کہ اقوالِ ظاہرِ پادشاہ را کہ ہمہ ملازماں براں مطلع اند بقدرِ توانائی پوشیدہ دارد تا بصفتِ کتمانِ ملکہ پدید آید آں گاہ سر پوشیدن بر وے آساں شود چوں سلطان بر حالِ ایں کس اطلاع یابد اگر سرے فاش گردد تہمت بر وے نیفتد چہ سرِ مکتوم بے آنکہ کسے فاش کند از احوالِ ظاہر بفراست معلوم میتواں کرد و از استدلالات نیز مفہوم می شود و در اثنائے ایں حال کسانیکہ دراں سر محلِ اعتماد بودہ اند متہم می شوند و گمانہائے بد بدیشاں می برند پس چوں کسے بدیں صفت مشہور شد کہ محرمِ اسرار ست و ہیچ سرے از وے ترشح نمی کند ازیں گمانہا دور می باشد اگر عیاذاً باللہ باکسے ضعیف

بود و تحمل کتمان سر نمی تواند کرد و سر او در معرض تلف ست - بیت

چنیں گفت آں حکیم مصلحت کوش — کہ گر سر بایدت سر راز و پوش

آوردہ اند کہ پادشاہے بزرگوار از حکیمے عالی مقدار وصیتے طلبید حکیم فرمود اے ملک ہمہ وصیتہا دریں دو کلمۂ شریف مندرج ست کہ اَلتَّعْظِیْمُ لِاَمْرِ اللّٰہِ وَالشَّفْقَۃُ عَلٰی خَلْقِ اللّٰہِ فرمانِ خدای را بزرگدار و شفقت با خلقِ خدا فرو مگذار دریں باب گفتہ اند - رباعی

اے تازہ جواں بشنو ازیں پیر کہن — یک نکتہ کہ ہست بیگماں اصل سخن

با حق با دب باش و عبادت می ورز — با خلق برفق باش و نیکی می کن

پادشاہ فرمود در سیاست سخنے بگوی گفت در کشتن مردم سعی مکن کہ خرابی بدنِ انساں آساں کارے نیست مگر در کشتن سہ کس کہ ہمہ دانایاں ترا معذور خواہند داشت یکے جابرے کہ خرابیِ ملک نوجوید - دوم عاملے کہ مالِ تو دزدد سوم خائنے کہ سرِ تو آشکارا کند - و در حکایات آمدہ کہ نوشیرواں را گفتند کہ فلاں کس سرِ تو آشکارا میکند فرمود کہ او را در خاک پنہاں کنید تا آں راز پنہاں ماند

ہر کہ سازد سرِ سلطاں آشکار (قطعہ) زیرِ خاکِ تیرہ پنہاں بہتر ست

سرنگہداری سرت ماند بجای — زانکہ حفظِ سر نگہبانِ سر ست

آوردہ اند کہ پادشاہے با یکے از ملازمانِ خود گفت کہ سرّے با تو می گویم باید کہ با کسے نگوئی - گفت بگو یم گفت از برادرِ خود اندیشہ ناکم و پیش ازاں کہ از وے قصدے ظاہر گردد در صددِ دفعِ او می باشم باید کہ پیوستہ تو مرا محافظت کنی و از برادرِ من ہر چہ دریابی خبر بمن رسانی آں کس قبول کرد و فرصتے طلبیدہ آں حال را با برادر او گفت و آں برادر از وے منت دار شد و گفت حقّے برمن ثابت کردی کہ مرا خبردار ساختی او نیز خود را محافظت می کرد قضا را برادرش وفات کرد و سلطنت بدو رسید فی الحال کہ بر تخت نشست نوکر برادر را طلبید و حکم کرد کہ سرش بردارند گفت اے ملک گناہِ من چیست گفت آنکہ سرِ برادرم آشکارا کردی و

ؔ بزرگی حکم خدا کی مہربانی خلقِ خدا پر ۱۲-

باوجودِ آں ہمہ انعام کہ درحقِ تو فرمودہ و ترا محرمِ اسرارِ خود ساختہ تو سرِ او نگاہ نداشتی مرا بر تو ہیچ اعتمادے نماندہ است اورا بقتل رسانید بسبب آنکہ راز نپوشید در ورطۂ ہلاک افتاد۔ فرد

بہ پیرِ میکدہ گفتم کہ چیست راہِ نجات بخواست جامِ مے و گفت راز پوشیدن

اما در رعایتِ جانبِ خود ہفت شرط مرعی باید داشت اول از جائیکہ چیزے نباید ستند نستاند و بجائے کہ نباید داد چیزے ندہد تا نہ در دنیا بدنام و بے مقدار باشد و نہ در آخرت رسوا و شرمسار دوم تا تواند دفعِ بدی کند از ہمہ کس و نیکی رساند بہمہ سوم بلند ہمت باشد کہ اعتبارِ ہر کس بقدرِ ہمتِ اوست۔ ع باشد بقدرِ ہمتِ تو اعتبارِ تو و ہر کہ بصفتِ علوِ ہمت آراستہ است ہر آئینہ نفسِ نفیسِ خود را بطمعِ مال و منالِ دنیا کہ بغایت خسیس ست خوار نگرداند و بانک فائدہ و جاہے و یا مالے عرضِ شریفِ خود را بر باد ندہد کہ مال و جاہ نماند و او در مقامِ خست و خواری بماند۔ چہارم آنکہ نہ بر خود سخت گیرد نہ بر خلق۔ امام حجۃ الاسلام رحمۃ اللہ تعالیٰ فرمود کہ عجب بدبختی باشد کہ برائے رضائے مخلوق خود را بخشمِ خالق گرفتار گرداند و جہتِ فراغتِ سلطاں چندیں مظلمہ بر گردنِ خود گیرد و نفسِ عزیزِ خود را ہیمۂ آتشِ دوزخ سازد و بخود نپردازد۔ قطعہ

از برائے رضائے خلق مکن خویش را مستحقِ خشمِ خدا
حیف کز بہرِ راحتِ دگراں تو در افتادۂ برنج و عنا

پنجم قدرِ اختیار بداند و قیمتِ اقتدار بشناسد و چناں سازد کہ پیش از صدماتِ زلزالِ فوات و قبل از ہجومِ جنودِ ہادمِ[1] اللذات۔ بیت

زاں پیشتر کہ مرگ بناگہ فرا رسد خورشیدِ عمر بر سرِ کوے فنا رسد

ذکرِ جمیل و اثرِ خوب از و یادگار بماند ششم باختیار و جاہِ خود مغرور نگردد و تکیہ بر عزت و احترام نکند کہ دہرِ غدار و سپہرِ ناسازگار بجفا جوئی و تندخوئی معروف ست اندک زمانے راعہد نامۂ دولت کطیِّ السِّجِلِّ لِلْکُتُبِ[2] در نوردیدہ می شود و ہفتم ناامیدی از صفحۂ بختیاری کامگاری نشیندہ میکرد

---

[1] ڈھانے والی لذتوں کی یعنی موت ۱۲ [2] مثل لپیٹنے سجل واسطے فرشتوں کے ۱۲

مشو مغرورِ مال وجاہِ دنیا (مثنوی) کہ دنیا یاد دارد چوں تو بسیار
وبا دم بگذری ودا گذاری بدشمن ہر چہ داری واسپاری

مقسم بداں مقدار کہ ممکن ست با مردم نیکوئی کند کہ فائدۂ تقرب ملوک واختیار بر درگاہِ سلاطین آنست کہ فوائدِ احسان بعام وخاص رساند وخرد وبزرگ را از مائدۂ جاہِ خود نوالۂ فیض چشاند ویقین باید دانست کہ ہر کہ نیکی می کند یکے از اکابرِ دین فرمودہ کہ من در ہمہ عمرِ خود با کسے نیکی نہ کردم ملازمے پرسید کہ علی الدوام فیضِ احسان وانعامِ شما عام ست وبیشتر اہلِ ایں شہر مشمولِ نعم ومحظوظِ کرمِ شما اند معنی اینکہ می فرمائید کہ من با ہیچکس نیکی نکردہ ام روشن سازید فرمود کہ راست گفتم حق سبحانہٗ وتعالیٰ در کلامِ معجز نظامِ خود بریں وجہ گفتہ کہ اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِکُمْ[1] اگر نیکوئی کنید نیکوئی کردہ باشید بانفسہائے خود پس چوں خاصیتِ احسان راجع بانفسِ من ست پس نیکوئی با خود کردہ باشم ودر جانبِ بدی نیز ہمچنین ست کہ وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا[2] واگر بدی کنید ہم بانفسہائے خود کنید چہ عقوبتِ آں ہم بشما باز می گردد۔ مثنوی

نکوئی کن چو اکنوں می دہد دست بدی بگذار اگر چہ قدرتت ہست
کہ نیکوئی نکوئی آورد پیش وگر بدمی کنی بد آیدت پیش

اما رعایتِ طرفِ رعیت باید دانست کہ غرضِ اصلی از جاہ ودولت نہ استرضائے پادشاہ ومتعلقانِ اوست بلکہ مقصدِ اقصیٰ رعایتِ عباد وعمارتِ بلاد ست پس جانبِ رعایا مرعی داشتن اہمِ مہمات باشد وآں رعایت بدو شرط تواند بود اول آنکہ در محافظتِ حالِ ایشاں غایتِ اہتمام بجای آورد وبا داد واسعاد چناں سازد کہ از کارِ خود نمانند واز جائے خود جدا نشوند دوم شرِ ظلمہ[3] را از ایشاں مندفع سازد کہ بزرگاں گفتہ اند کہ رعیت بر مثالِ گوسفند ست واہلِ اختیار بر مثالِ شباں وپادشاہ مالکِ گوسفند ہمچناں کہ

---

[1] اگر نیکی کی تو نے تو نیکی کی اپنے لئے ۱۲ [2] اگر بدی کی تم نے تو اپنے لئے ۱۲ [3] چارپایۂ غیر درندہ ۱۲۔

مالک اغنام را ایشان سپردہ تا از دد و دام زیان کار نگاہ دارد و در چراگاہ خوش ایشان
را فربہ کند و نتائج ثمرۂ آن حاصل آورد ہمچنیں ارکانِ دولت باید کہ رعایا را از چیزہائے ضرر
کنندہ و گرگانِ ستمگار نگاہ دارند و آنچہ صلاحِ دین و دنیائے ایشان دراں باشد براں
دارند و از منافع و مکاسبِ ایشان خبرے بپادشاہ رسانند نہ آنکہ از حالِ ایشان غافل
شوند تا ظلمہ ہرچہ خواہند با ایشاں کنند۔ مثنوی

توئی راعی ایندم غنیمت شمار غنم را ز گرگِ ستم باز دار
نباید بنزدیک دانا پسند شبان خفتہ و گرگ در گوسفند

و چوں کلمۂ چند از ادب اجمالی ارکانِ دولت گفتہ شدہ دو سہ نکتہ از ادب امرا و وزرا
و اہلِ قلم و ندما مذکور می شود۔ واما امرا را باید کہ دوازدہ قاعدہ نگاہدارند اول فرمانبرداری حق سبحانہ
وتعالیٰ و بداں قدر کہ خواہد کہ خلق خدمت وے کند نخواہد کہ خدمت خدای کم ازاں کند بس
زشت باشد کہ استحقاق مخدومی خود با خلق بیش ازاں خواہد کہ استحقاق مخدومی حق با خود نعوذ باللہ منہ

گر جانبِ حق نگاہداری (بیت) حق نیز ترا نگاہدارد

دوم حفظِ حقوقِ نعمت ست باید کہ حقِ ولیِ نعمت خود فرونگذارند و طریقِ خلاف پیش
نگیرند کہ کفرانِ نعمت نتیجہائے بد دارد از جملہ آں کہ ہیچ کس را از ملوک بر ایشان اعتماد نماند
و در نظر ہمہ کس بے اعتبار باشد و ہیچ ناسپاس کافرِ نعمت بمراد نرسیدہ و بعاقبت نکبت
و خذلان گرفتار شدہ۔ مثنوی

حقِ نعمت نگاہ باید داشت حرمتِ پادشاہ باید داشت
ہر کہ رو تابد از ولیِ نعمت بخت از و روی تابد و دولت

و گفتہ اند کہ علامت مردی آنست کہ اگر از ولیِ نعمت مکروہے و مضرتے رسد آں را
در مقابلۂ فائدہ و منفعتے کہ از و گرفتہ محو و ناچیز گرداند تا شکرِ نعمت بجای آوردہ باشد۔

نخواہم از سر کویت بصد جفا رفتن شعر نشاید بہ شیر مرداں راہ ہر زخمے زجا رفتن

آوردہ اند کہ خواجہ غلامے داشت کافی و خردمند روزے آں مرد باآں غلام بباغے رفت و درا ثنائے تماشائے باغ پپالیزے رسید و خیارے باز کردہ بدست غلام داد کہ بخور غلام پوست باز کردہ برغبت تمام تناول می نمود چنانچہ خواجہ ہوس کرد مقدارے ازاں طلبید تا بخورد دید کہ بچشید بغایت تلخ بود گفت اے غلام خیارے بدیں تلخی چگونہ بہ نشاط می خوری، گفت ای خواجہ ایں خیار تو بمن دادی واز دست تو بسیار چرب و شیریں خوردہ ام شرم داشتم کہ بیک لقمۂ تلخ روی ازش کنم ۔

فرد

از دست تو صد شربت شیریں بچشیدم ۔ یک شربت تلخ ار بچشیم باک نباشد

خواجہ راخوش آمد و گفت چوں شکر نعمت من ادا کردی ترا در بندگی نگہ دارم آزادش کرد و انعام بسیار فرمود سیوم از آداب امراء آن ست کہ جہد نمایند کہ از جاہ تحصیل مال کنند نہ از شاہ یعنی چوں قدرت دارند بجود سعی نمایند و مال بدست آرند و بمال بادشاہ طمع نکنند کہ مال محبوب ہر کس ست و ہر کسیکہ طمع در محبوب کسے کند در معرض عداوت افتد و حکماء گفتہ اند از سلاطین اسباب منافع باید طلبید نہ نفس منافع مثلاً عملے طلب کند کہ موجب حصول اموال باشد تا ہم از سوال فارغ باشد و ہم بمنفعت رسد چہ نفع سلوک باید جست نہ از ملوک ۔ چہارم باید کہ غرض وی از ہمہ اسباب مالی و جاہی زینت پادشاہ و آراستگی سپاہ و بارگاہ باشد نہ تجمل نفس خود چہ ایں نوع با دب نزدیک تر ست و بحق شناسی لائق تر بلکہ استیفائے آں اسباب دریں صورت متصور پنجم حذر کنند از تشبہ نمودن بپادشاہ در چیز یکہ ایشاں منفرد باشد از منازل و ملابس و مآکل و مشارب و مراکب یا چیزے کہ لائق ملوک بود و بس چہ ایں معنی محمول بر ترک ادب باشد و ممکن کہ آں چیز در معرض ذہاب بود و او بسبب آں در ورطۂ ہلاک افتد ۔ ششم باید کہ ہر کارے کہ از سلطان صادر شود کہ نہ مخالف شرع بود او را مدح گوید و آں کار را بخوبی ستائش کند ۔

اگر شہ روز را گوید شب ست ایں (ابیت) بباید گفت اینک ماہ و پرویں

و ہمہ عقلاء را معلوم است کہ ہیچ کار نبود در دنیا کہ آں را دو وجہ نباشد یکے جمیل و یکے

قبیح پس وجہ جمیل ہر کارے طلب کند و آں حوالہ بپادشاہ نماید و اگر آں کار مصلحت نباشد بعد ازاں تدبیراتِ حکیمانہ خاطر نشان کند ہفتم اگر سلطان رائے زند کہ مخالف نفسِ او باشد یا سخنے گوید کہ مکروہ طبعِ او بود با او موافقت باید کرد و تذلل باید نمود و بہ تحقیق باید دانست کہ او سلطان ست و ایں کس چاکر پس چاکر باید کہ متابعت سلطان کند نہ آں کہ از وے مساعدت و مطاوعت خود طلبد ہشتم باید کہ بجاہ و تقرب خود مغرور نگردد و باعزاز و اکرام پادشاہ قدم از حدِ خود فراتر نہد و در آداب ابن المقفع مذکور ست کہ اگر سلطان ترا برادر گرتو او را خداوند دان و اگر نامِ فرزندی بر تو نہد تو خود را خادم شناس ہر چند او در تعظیم تو افزاید تو در خدمتگاری تواضع افزای

شاہ اگر لطف بے عدد راند (بیت) بندہ باید کہ قدرِ خود داند

و بباید دانست کہ اگر از امیرے کہ در غایتِ اختیار و نہایت اقتدار باشد صورتے در وجود آید کہ شبیہ باشد بفرماں گذاری سلطان و سیاستِ وے البتہ کردہ طبعِ اشرفِ پادشاہ خواہد بود و اگر چہ ظاہر نکند در خاطر نگاہ خواہد داشت۔ بیت

مکن در مُلکِ سلطاں ہر چہ خواہی کہ شرکت بر نتابد پادشاہی

آوردہ اند کہ برادرِ سلطان محمود غازی غلامے را از بندگانِ حرم خریدہ کہ از وے گناہی عظیم در وجود آمدہ بفرمود تا فرو کشیدند در پیشِ وے و چوب زدند غلام بہ تظلم پیشِ سلطان آمد سلطان در حال امر کرد تا طبل و نقارہ و کوس و علم و اسپانِ نوبت و تمامی اسبابِ سلطنت را بدر خانۂ برادرش بردند برادرش چوں آں حال مشاہدہ نمود از غایتِ خوف و اضطراب بے توقف بدرگاہِ سلطان آمد و سرِ نیاز بر زمینِ خضوع نہاد و گفت از بندہ چہ گناہ صادر شدہ و کدام جریمہ واقع گشتہ کہ موجبِ آں باشد کہ اسبابِ سلطنت بدر خانۂ بندہ فرستند۔ سلطان فرمود کہ اگر سلطنت حقِ من ست ترا باز کشیدن و چوب زدنِ غلاماں چہ کار داری بایستے کہ آں حالت بعرضِ من رسیدے تا تفحص کردمے و نگذاشتمے کہ از مالک بر مملوک حیفے رود و نہ از مملوک بر مالک و حق سبحانہٗ و تعالیٰ کہ بندگاں بمن سپردہ جوابِ آں

مرا باید گفت بنابر این بعد از آں بشفاعت بسیار گناہِ برادر عفو فرمود۔ مثنوی

سیاست نشاید ز کار آگہاں که آں خاص باشد بشاہنشہاں
دلیری مکن بر درِ شہریار مہمات شاہاں بدیشاں گذار

نہم چوں امورِ سپاہیاں مفوّض بامراء ست باید که امیر سلطان را براں وا دارد که پیوسته لشکرِ او آراسته باشد و برائے حرب مہیّا و آماده گشته چہ عالم محلّ حوادث ست و کس نداند که حادثہ در چہ وقت زاید و فتنه از کدام طرف آید اگر سلطان بجمع مال مشغول گردد و رجال جمع نکند بوقتِ ضرورت فرو ماند چه جمع رجال بمال میسّر گردد و اطرافِ ممالک برجال مسخّر شود لَا مُلْکَ اِلَّا بِالرِّجَالِ وَلَا رِجَالَ اِلَّا بِالْمَالِ۔ بیت

بہ لشکر شود ملکِ عالم مسخّر بمال ست ترتیب لشکر میسّر

آورده اند که یکے از سلاطین با امیرے از امرائے خود مشاورت کرد که من در قصهٔ مال و لشکر متحیّرم اگر مال جمع کنم لشکر متفرّق شود و اگر لشکر ترتیب کنم مال در دست نماند امیر گفت مال جمع کن سلطان گفت لشکر پریشان شوند گفت اگر رجال بروند وقتیکه بدیشاں محتاج شوی مال برایشاں عرض کن تا باز آیند گفت بریں صورت ہیچ دلیلے داری گفت آرے دریں خانه خالی ہیچ مگس نیست بفرمای تا ظرفے از عسل بیارند چوں عسل حاضر شد مگس بسیار جمع آمدند گفت اینک نمونه از انچه می گفتم ظاہر شد سلطان را خوش آمد و تحسین کرد و ایں سخن با امیرے دیگر در میان آورد گفت لشکر تربیت کن و ایشاں را از خود مراں زیرا که شاید در وقتیکه خواہی جمع شوند یا نشوند گفت بریں معنی ہیچ دلیلے داری گفت دارم و امشب بعرض رسانم چوں شب در آمد بفرمود تا ظرفے عسل آوردند یک مگس پیدا نشد گفت لہذا که از یکے متنفّر شدند و در تاریکی نفرت افتادند ہر چند مال برایشاں عرضه دہید پیرامون آنکس نگردند و من دریں باب حکایتے یاد دارم۔ ملک فرمود که باز گوی امیر گفت سلطانے در مصر بوده که در جمعِ مال می کوشید و بغورِ حالِ لشکریاں نمی رسید ہر مالے که بدست می آورد در صندوقہا می نہاد

وبجد محافظت می کرد۔ قضارا امیر شام لشکر جمع می نمود تا بداعیۂ حرب او متوجہ مصر شود ایں
خبر بمصر رسید یکے از ارکان دولت سلطان مصر باوے گفت کہ امیر شام لشکر جمع می کند تا
بحرب تو آید مال می دہد و لشکری سازد و مردان تو و لشکر تو کجاست پادشاہ اشارت بہ
صندوقہا کرد و گفت مردان من در ہمیانہا اند و لشکر من در صندوقہا ہر گاہ خواہم بیروں آیند
درأثنائے ایں حال امیر شام تاختے کرد و بروغالب آمد صندوقہا در تصرف آورد و گفت
اگر او بدیں مال مردان کاری و مبارزان کارزاری جمع کردے ایں تفرقہ بروز رسیدے

مال دہی مرد بدست آیدت (بیت) ورنہ دہی زود شکست آیدت

دہم برائے صلاح ملک پیوستہ باید کہ منہیاں و جاسوساں برگمارند تا از جوانب و اطراف
خبرہا بوے آرند و از ہر گوشہ کہ فتنہ بر زند در تدارک آں کوشش نمایند
آوردہ اند کہ صاحب ابن عباد ملازم فخر الدولہ دیلمی بود و اکثر اوقات در شیراز نشستے
اتفاق افتاد کہ سہ روز پیش وے نرفت صباح چہارم کہ بملازمت رسید فخر الدولہ پرسید
سبب تخلف سہ روز چہ بود صاحب گفت کہ پریروز منہی ما از طرف مملکت خطا آمد و
تقریر کرد کہ خان خطا بوقت آنکہ بفراش خانہ خود می رفت با یکے از ارکان دولت خود [illegible]
سخنے گفت سہ روز ست کہ دراں فکر ماندہ بودم کہ چہ گفتہ باشد و تفحص لشکری کردم و در دفع
تعرض او چارہا می ساختم تا امروز صباح قاصدے دیگر رسید کہ او تہیۂ لشکرے می کرد و
یکے از اطراف مملکت خود می فرستاد خاطر جمع کردم و بملازمت آمدم امراء و وزراء را نظر بہ
تفحص احوال سلاطین تا ایں غایت بودہ باوجود اینکہ خطا کجا و شیراز کجا و قبل ازیں در باب
منہیاں و ارباب اخبار و اعلام دو سہ کلمہ گذشتہ۔ قطعہ

چو ضبط ملک مفوض بہ تست جہانبانی — کہ از جوانب و اطراف با خبر باشی
بہ تیغ قہر سر فتنہ جوی برداری — بدفع تیر بلا خلق را سپر باشی

یازدہم باید کہ وسیلۂ آں شود کہ فقیراں را بہ سلطان رساند و واسطۂ آں گردد کہ مظلوماں و دادخواہاں

راپیشِ پادشاہ درآرد تا در دلِ خود بیشِ طبیبِ دار الشفائے عدالت تقریر کردہ شربتِ شفائے مراد نوش کنند و ہر امیرے کہ رعایا از خوف او بخدمت سلطان نتوانند رسید بر مثال آنست کہ جوئے آبِ صافی باشد و نہنگے دراں آبجائے گرفتہ و لبِ تشنگاں بداں آب محتاج باشند و از ہیبتِ او گردِ آں نتوانند گشت۔

قطعہ

چو داری اختیارے آں چناں کن ... کہ درویشاں زتو آسودہ گردند

مباش آں نوع کہ از دستِ جفایت ... بزیر پائے غم فرسودہ گردند

دوازدہم باز بردستاں چناں زندگانی کند کہ خواہد کہ زبردستاں با او ہمچناں معاش کنند و در حدیث صحیح آمدہ است کہ مَن لَا یَرحَمُ لَا یُرحَمُ ہر کہ رحم نکند بروے رحمت نکنند یعنی کسیکہ بر خلق نہ بخشاید بروے نہ بخشایند و در خبر آمدہ بخشائید برکسیکہ از شما فرو ترست تا رحم کند بر شما کسیکہ از شما برترست۔ مثنوی

غمِ زیردستاں بخور زینہار ... بترس از زبردستیِ روزگار

سلوک آں چناں کن بخلقِ جہاں ... کہ خواہی کہ با تو کنند آں چناں

امّا آدابِ وزرا زیادہ از ہمہ ارکانِ دولت باید زیرا کہ ہیچ کارے بر درگاہِ سلاطین از وزارت صعب ترنیست چہ بروئے حسد بسیاری برند و حسودانِ او بیشتر ملازمانِ پادشاہ اند خصوصاً جمعے کہ در مناصب و مداخل با او مساہم و مشارک باشند لاجرم پیوستہ طمع در منصبِ او می بندند و دامہائے مکر و حیلہ باز کشیدہ منتظر آنند کہ او را در دامے افگنند کہ روئے خلاصی نہ بیند و بریں تقدیر او را ہیچ تدبیرے بہ از راستی و کم طمعی نیست باید کہ دقیقہ در بابِ آداب و شرطِ وزارت فرو نگذارد تا انگشت بحرفِ او ننہند و بزرگاں گفتہ اند کہ چوں کسی ہم خود را بپاکی گذارد عیب جویاں را در وے مجال دخل نماند و در اراسد کہ کند عیب دامنِ پاکت ... کہ ہیچ قطرہ کہ بر برگِ گل چکد پاکی

ابوزرجمہر را پرسیدند کہ لائقِ وزارت کیست گفت آنکہ او را چہار وسہ و دو و یکے باشد گفتند بتفصیل بیان کن گفت یکے از چہار ہشیاری کہ سرانجام کارہا بداند دوم بیداری کہ نخوررا پیش از وقت در مہالک نبیند از دسوم دلیری در ساختنِ کارہائے بزرگ چہارم جوانمردی امّا آں

لے جو کوئی اور پر کسی کے رحم نہ کریگا کوئی اس پر رحم نہ کریگا ۱۲

سه یکے آنست که چوں از خدمتگاراں خدمتِ نیکو بیند زود در مکافاتِ آں او را دلنوازی نماید دوم آنکه از فرمانِ او سرکشیده باشد دهم سوم حوادثِ روزگار را آماده باشد و آں دو یکے آنست که جانبِ پادشاه را رعایت کند و دیگر از جانبِ رعیت غافل نگردد و یکے آنست که در ہیچ کار از حق سبحانہ و تعالیٰ فراموش نکند و در حدیث آمده که چوں خدائے تعالیٰ با امیرے نیکی خواهد یکے که صاحبِ امر و خداوندِ فرماں باشد نیکوئی خواهد او را وزیرے راست کار و درست گفتار بدهد تا اگر نکتهٔ از قواعدِ معدلت فراموش کند آں وزیر یادش بدهد و اگر یادش بود وزیر او را مددگاری نماید و اگر حق سبحانہٗ و تعالیٰ بداں امیر غیر ایں خواهد او را وزیرے بدکردار مردم آزار بدهد که اگر دقائقِ عدل فراموش باید یادش ندهد و اگر بر یادش بود او را براں اعانت و امداد نکند پس وزیر یکه بصفتِ راستی و پاکی موصوف ست مددگارِ سلطان باشد در تمهیدِ ارکانِ عدل و احسان مثنوی

چراغ افروزِ ملک اند آں وزیراں که رحم آرند بر حالِ فقیراں
وزیر ار جاهِ خود در ظلم داند از و کے نامِ سلطاں زنده ماند

و از شروطِ کلی وزارت و آدابِ آں نوزده نکته آورده می شود اوّل رعایتِ جانبِ حق و ایں صورت بر همه چیزها مقدم ست زیرا که چوں کسے جانبِ حق نگاه دارد در هر آئینه ملاحظهٔ احوالِ خود خواهد نمود و از ناشایست احتراز و اجتناب خواهد فرمود دوم مساوات نگاه دارد میان شاه و سپاه و رعیت و میل به ہیچ جانب نکند تا حیفے واقع نه شود و ایں مشکل ترین کارے و نازک ترین عملے ست در وزارت سوم در کاریکه شروع می فرماید در عاقبتِ آں نیک نظر کند و از خاتمتِ آں هم براندیشد تا آخر پشیمانی نه کشد و پشتِ دستِ حسرت بدندانِ حیرت نگزد مثنوی

کارے که گرفتهٔ تو در پیش از عاقبتش نکو براندیش
گر مصلحت ست آں چناں کن ور نیست صلاح ترکِ آں کن

چهارم قاعده هائے نیکو نهد و رسوم بد براندازد که در حدیث آمده هر که سنتے حسنه و راه نیکو نهد مر او راست مزدِ آں و مزدِ هر که عمل کند بداں و هر که سنتے بد و بدعتے ناپسندیده نهد بر وے باشد وزرِ آں و گناهِ هر که عمل نماید براں

اے آں کہ بکار شاہ گشتی مشغول | خواہی کہ ہمیشہ باشدت عز و قبول
بر صفحۂ روزگار رسمے بگذار | کاں پیش خدا و خلق باشد مقبول

پنجم کفایت خود ظاہر گرداند در امور کلیہ کہ کفایت وزرا در تمہید مصالح دولتہا بیش از آنست کہ تقریر پذیر باشد۔ آوردہ اند کہ عضد الدولہ از ابو علی خضری وزیر کہ یکے از آل بویہ بود برنجید زد او رسولے فرستاد با شمشیر برہنہ گفت ایں را پیش او نہ رسول ہمچناں کرد و ہیچ نگفت وزیر قلمے پیش وے انداخت وگفت جواب تو ایں ست و روی بکار عضد الدولہ آورد و نامہا نوشت و ارکان دولت را برو وے بیروں آوردنا ور ابگرفتند و بند کردند و تمام مملکت او را با ممالک شاہ خود را انضمام داد۔

بیت

ہمہ کار شاہان حکمت پژوہ | ز رای وزیراں پذیرد شکوہ

ششم اگر سلطان رائے اندیشد کہ مصلحت مالی و ملکی دراں نبود باید کہ بداں راضی نشود لیکن در مجمع آں پسند کند و بر سر جمع نکوہش آں ننماید و داند کہ رائے ملوک مانند سیلے باشد کہ از سر کوہ در آید و کسیکہ بیک دفع خواہد کہ آنرا از طرفے بطرفے گرداند در ورطۂ ہلاک افتد اما اگر باول مساعدت نماید و بمدارا و احتیاط یک جانب او بخاک و خاشاک بلند گرداند بجانب دیگر جائے کہ خواہد تواند برد ہمچنیں سیاق در صرف رای بادشاہ از نچہ متضمن فسادے بود طریق تلطف و تدبیر بجای باید آورد نہ بر وجہ امر و نہی بلکہ از روئے تضرع چہ وجہ مصلحتے کہ بر خلاف رائے او باشد بد و باید نمود و او را بر وخامت عاقبت آں کار تنبیہ باید داد و بتدریج در اوقات خلوات بایراد امثال و حکایات خاطر نشان او باید ساخت و بلطف و حیل آں رائے از خاطر او بیروں باید برد۔ مثنوی

توانی بہ نرمی دکار آگہی | کہ تغییر رای سلاطیں دہی
وگر از درشتی برآری نفس | نباید ازاں رای خود باز پس
پس آں بہ کہ اول مدارا کنی | بفرصت رہ چارہ پیدا کنی

ہفتم بمنصب و مرتبۂ و تقرب ملوک و کمال اختیار مغرور نگردد کہ مزاج سلاطین حکم آب و آتش

دارد و اعتماد را نشاید و یقین داند که هر عملے را عزلے در عقب ست و هر دولتے را نکبتے مستلزم
بزرگے را گفتند چرا سرائے برائے خود نسازی گفت مرا درین شهر دو سرا ست یکے سرائے
دیوان وقتے که در عمل باشم، دوم تنگ زندان آں دم که معزول باشم ۔ فرد

چو باشد نازش و کاهش با قبالے و ادبارے | کنا بهم زنی دیده نه ایں بینی نه آں بینی

هشتم تا تواند احسان کند پیش ازاں که فرصت آں فوت شود ۔ مثنوی

زاں پیش که دست ساقیِ دهر | در شربت دولت افگند زهر
از سر بنه ایں کلاه و دستار | جهدے بکن و دلے بدست آر
کیں سر همه سالہ با کله نیست | دیں روی همیشه همچو مه نیست

نهم در روا کردنِ حاجاتِ محروماں و امیدواراں سعیِ بلیغ نماید که کفاۃِ ملازمتِ شاهاں
قضائے حاجتِ محتاجاں ست

از حضرت امیر المومنین حسن رضی الله عنه منقول ست که فرمود اگر حاجتِ مومنے
بر آرم دوست تر دارم ازاں که هفتاد سال باعتکاف نشینم و از دانیال پیغمبر علیه السلام روایت
کرده اند که گفت چندیں سال دست در رکابِ پادشاهی می زدم تا سوار شود و غرضِ من آں
بود که حاجتِ مردم بر آورده گردانم بسیار از ادبا، و حکما، نظر بریں معنی داشته اند و خدمتِ
سلاطین اختیار فرموده ۔ و از شیخ کبیر قدس سرّہٗ منقول ست که در یک روز هفتاد
نوبت پیشِ عضد الدوله رفته جهتِ کارِ مسلماناں و ساخته نشد و آخر روز عضد الدوله گفت
اے شیخ عجب مرد بوده ایں همه آمدی و کارِ تو ساخته نگشت و مع هذا بار نمی آئی و هنوز ممتنع
نشدی شیخ گفت اے ملک کارِ من ساخته شد که نیتِ من رضائے خدا بود و بیقین می دانم
که خدا ازیں آمد و شدِ من خوشنود ست امّا کارِ تو ساخته نشد که در مهمِ مسلماناں اهتمام نکردی و محتاجاں
را نا امید ساختی و ندانستی که تا اهلِ دولت کارِ کسے نسازند کارِ ایشاں ساخته نگردد ۔ فرد

کارِ درویش مستمند بر آر | که ترا نیز کارها باشد

عضد الدوله متنبه شد و بسیار گریست و کارهائے شیخ را تمام بساخت ۔ بیت

در ساختن کارِ کساں سعی نمای   کا تو شود ساخته از لطف خدای

دہم سلطان را بر خیر دار د چناں کند کہ خیر او بہمہ کس برسد گویند وزیر اتابک از مال پادشاہ خیرِ بسیار کردے اتابک مستوفی را فرمود کہ دیگر اقطاع بہ کسے ندہی کہ دستت ببرم۔ روزے دیگر درویشے از وزیر چیزے خواست مستوفی را گفت کہ فلاں اشیا باقطاع او بنویس مستوفی تاملے می کرد۔ وزیر گفت چہ تامل می کنی از آں می ترسی کہ دستت ببرد ازیں نمی ترسی کہ من ترا برآورم خبر با تابک رسید وزیر را طلبید گفت مستوفی را چرا بر می آویختی گفت من می خواستم کہ طناب سراپردۂ دولتِ ترا بمیخ دوام استحکام دہم او نمی گذاشت نہ سزاوارِ برآویختن باشد اتابک بگریست و مرتبۂ وزیر را بلند گردانید و خلعت با داد

در تواریخ مذکور ست کہ سلطان ملک شاہ را گفتند کہ خواجۂ نظام الملک ہر سال از خزانہ صد ہزار دینار بعلماء و صلحاء و فقراء و زاویہ داراں و گوشہ نشیناں می دہد و شمارا ازاں ہیچ نفع نیست و بآں مبلغ لشکرِ جرار در ہم میتواں بست سلطان ایں سخن را بخواجہ باز گفت فرمود کہ بداں زر لشکر زور را ترتیب می تواں کرد کہ ایشاں دشمناں را بشمشیرے کہ طولِ آں یک ذراع ست و تیرے کہ رفتن او سی صد گز باشد از تو دفع کنند من از برائے تو بہماں زر لشکرے ترتیب می کنم کہ از اول شب تا صباح بر درگاہِ حضرتِ الٰہ بقدمِ صدق ایستادہ اند و از برائے تو زباں بدعا و دست بحاجت کشادہ و شمشیرِ ہمت بابر می رسانند و تیرِ آہ از ہفت سپہر آسماں می گذرانند و لشکرِ تو و ما در پناہِ ایشانیم

دگر گوی کہ درویش در پناہِ کسے ست   فرد   کہ پادشاہِ جہاں در پناہِ درویش ست

ملک شاہ بگریست و گفت شاباش برائے من بیشتر ازیں لشکر ترتیب فرمای یازدہم قدرِ روزِ عمل بداند و ازاں فائدہ گیرد و در کارسازی و دوست نوازی کوشد و آزار و ایذا بکسے نرساند و گرنہ ناگاہ آں عمل از دست رود جز حسرت و ندامت در دست نماند۔ بیت

چوں توانستی نہ دانستی چہ سود   چوں بدانستی توانستی نہ بود

آورده اند که بزرگے از عمل معزول شد و جزع می کرد گفتند روا باشد که چون تو عزیزے
در عزل جزع کند گفت من از معزولی جزع می کنم چه یقین می دانم که عمل بے عزل نمی باشد
ایں فزع و اضطراب برائے آنست که اگر با کسے نکوئی کرده ام می گریم که کاشکے نیکی زیاده
کردمے و اگر از من به نسبت کسے بدی صادر شده می اندیشم که کاشکے بدی نکردمے۔ فرد

چوں عاقبت جزائے بد و نیک می دہند   اے کاش نیکی از ہمه کس بیش کردمے

دوازدہم از رجوع خلق و تردد مردم به تنگ نیاید و بوقت ملاقات با ایشاں گره بر
پیشانی نزند و یقین داند که مردم ملازم اختیار اند ہر جا که ایں صفت ظہور کند از ملازمتِ خلقاں چاره نیست
آورده اند که فضل بن سہل در زمانِ وزارتِ خود یکے را گفت که از آمد و شدِ مردم بتنگ
آمده ام و از بسیاری گفت و شنود داد خواہاں ملول گشته گفت اے وزیر بالش اعزاز
از پسِ پشتِ خود برگیر و مسندِ وزارت در ہم پیچ در عہدِ من که دیگر ہیچکس ترا نرنجاند و در
ہیچ ہم کسے بتو رجوع نه نماید۔ قطعه

پیشِ آں کس که اختیارش ہست   خلق بے اختیار می آیند
وگر آں اختیار رفت از دست   بدرِ او چه کار می آیند

سیزدہم دوستانِ خالص پیدا کند که از ہمه نعمتہا احباب یک دل و یک جہت نیکوتر
باشند و گفته اند دوستِ مخلص به از گنجِ زرِ خالص۔ چہاردہم از عمالِ خائن و ظالم غافل
نه شود و پیوسته به تفحص و تجسسِ احوالِ ایشاں اشتغال نماید و ظالمانِ آزارنده را بر
مظلومانِ رعایا مسلط نگرداند و چوں ستم و خیانتِ یکے از ایشاں ظاہر شود او را بعقوبتے
که سزاوارِ آں باشد عبرتِ دیگراں گرداند و در سیاستِ ظلمه مطلقاً مساہله نکند۔ پانزدہم از عمال
رشوت نگیرد زیرا که تا کسے رشوت از دیگرے نستاند نتواند که بدیگرے رشوت بدہد و چوں
وزیر را رشوت قبول شد اجازت است رشوت گرفتن آں کس از مردم و رشوت دادن و

نیست۔ شانزدہم اگر بکید حاسدے و مکر مفسدے یا غمز و سعایت معاندے وقوف یابد
چناں ظاہر کند کہ او را بدل ہیچ باک نیست و نزد سلطان خشمے وکینہ از ایشاں ظاہر نکند
کہ مؤکد سخن ایشاں گردد و اگر در مقام سوال و جواب و مناظرہ و جدال افتد جواب از
روئے حلم و وقار گوید خفت و سبکساری نہ کند کہ غلبہ ہمیشہ در جانب حلم می باشد۔ ہفدہم خود
را بسلطان چناں نماید کہ باندک کلمہ و کمتر اشارتے کہ شاہ فرماید تمامی اموال و ہمگی جہات
خود را بذل خواہد کرد زیرا کہ چنیں مال او از طمع پادشاہ ایمن شود چہ آں را از خود داند و بہانہ
در تصرف خود شناسد۔ ہیژدہم کسے را کہ عمل می دہد باید کہ از روئے تأمل و فکر بسیار
باشد و تا بار ہا بیاز مودہ باشد بروے اعتماد نکند تا در آخر کار منفعل و شرمسار نہ گردد۔ مثنوی

بعقلش بباید نخست آزمود بقدر ہنر پایگاہش فزود
بابام تا بر نیاید بسے نشاید رسیدن بغور کسے

نوزدہم بکاریکہ رفتن در و آساں باشد و بیروں آمدن دشوار شروع نماید کہ بزرگاں گفتہ اند۔

تو بہ ہیچے کہ در آئی نخست (بیت) رخنۂ بیروں شدنش کن درست

اما از ارباب قلم یکے دبیر انند و تعلق بسلطان دارند و دیوان انشا تعلق بدیشاں
می دارد و ایشاں می باید کہ امین باشند و معتمد و کافی و خوش طبع و تیز ذہن و اصطلاحات
با خبر از حکیم ارسطو پرسیدند کہ حاجب پادشاہ بہتر یا کاتب او حکیم فرمود کہ حاجب جزو او ست
و کاتب کل او و اگر دبیر لطیف افتد کفایتہائے نیکو تواں کرد۔

آوردہ اند کہ پادشاہ ایراں عادتے داشت کہ در حربہا فوجے از خیار لشکر را جامہائے
سیاہ بپوشانیدے چوں جنگ سخت شدے بفرمودے تا سپاہ دراں پیش رفتندے
و آں جنگ را بسر بردندے وقتے اتفاق افتاد کہ پادشاہ توران کہ پنجاہ ہزار مرد داشت
مصاف کشیدہ چوں ہر دو لشکر در مقابلہ یکدیگر بایستادند شاہ ایراں با بعضے خواص
از اہل مصاف خود بر بلندی ایستادہ بود چوں استعداد خصم و کثرت لشکر او بدید خواست

کہ آں روز حرب نہ کنند و بدستِ خود بر کاغذے نوشت کہ سیاہ داراں را بگوئید تا باز پس ایستند۔ دبیر مردِ عاقل بود دانست کہ اگر لشکر باز گردد خصم قوی شود و امکان دارد کہ ظفر یابند فی الحال قلم برداشت و نقطۂ در زیرِ سیاہ داراں زد تا سپاہداراں شد چوں خطِ ایشاں بسپاہ داراں کہ امرائے لشکر بودند رسید تصور کردند کہ سپاہ و مدد ے رسیدہ باعتماد تمام لشکر را پیش کردند و خود از عقب ایستادہ حملہ نمودند لشکرِ دشمن ازاں جرأت و صولت عجب داشتہ منہزم شدند و مدد سپاہ داراں حاجتے نیامد۔ دبیر صورتِ حال بعرض رسانید شاہ او بستود و نوازش فرمود و گفت دبیر چنیں باید کہ بیک نقطہ پنجاہ ہزار مرد را ہزیمت داد و دیگر در بابِ دبیراں حکایتے ہست کہ پادشاہے بپادشاہے نوشتہ بود پیش ازاں کہ تو خود را بر من زنی من خود را بر تو خواہم زد ارکانِ دولت فرو ماندند کہ در جوابِ ایں سخن چہ نویسند۔ دبیرِ سلطاں مردِ خوش سخن بود گفت من جوابے بنویسم کہ ہمہ شمار الپسند افتد پس بنوشت کہ من و تو چوں شیشہ و سنگیم خواہ سنگ بر شیشہ زن و خواہ شیشہ بر سنگ ہمہ اعیانِ حضرت ایں جواب را پسندیدہ۔ فرد

سخن کاں از سرِ دانش نویسد   بنزدِ عاقلاں مقبول باشد

دیگر عملدار اند و ایشاں متعلق بہ وزرا می باشند و عامل باید کہ نیک نفس و خوشخوی باشد و از حرص و طمع برکراں بود۔ نوشیرواں فرمود کہ عامل باید کہ ہم دست بستہ باشد و ہم دست کشادہ یعنی بہ نیکی دست بکشاید و از خیانت دست ببندد و دیگر باید کہ رسم بد ننہد و قانونِ ناموجہ وضع نکند کہ ہم پادشاہ را بدنامی آرد و ہم خود را بنفرینِ خلق گرفتار گرداند۔

آوردہ اند کہ وزیرے عاملے را بجائے فرستادہ بود عامل نوشت کہ اگر فلاں کار کنم زر بسیار حاصل می شود وزیر در جواب نوشت کہ بازارِ عوانان پیشِ ما بسیار کاسد است و زبانہائے ایشاں گنگ و دستہائے ایشاں بغایت کوتاہ ہیچ روزے کہ تو در کاری چناں مکن کہ سبب بدنامیِ ما و واسطۂ لعنت و خواریِ خود شوی و دیگر باید کہ تصور نکند

که اگر پادشاه یا وزیر یا امیر ازو راضی اند جانب رعیت سهل ست زیرا که کسے را که چندیں هزار خلق خصم باشد چگونه سلامت تواند بود لیکن اگر رعایا خشنود باشند طرف پادشاه سهل ست
آورده اند که از خلفاء شخصے را بعمل واسط فرستاد و او برفت و چندیں رسمهائے نیک بر انداخت و قاعده هائے بد نهاد و مال بسیار حاصل کرد چوں پیش خلیفه آمد خلیفه از و بر نجید و مصادره ها فرمود و مدّتے در زنداں انداخت بعد ازاں فرمود تا همچوں بر سر آں عمل رود و ده پانزده سال گذشته مال بسیار و آں عملدار متحیّر شده با شیخے دراں باب مشاورت کرد شیخ فرمود که قبول کن باکے نیست امّا امسال رسمهائے نیک بنه و بد عتها بر انداز و رضائے رعیت حاصل کن و وظائف درویشاں و ادرارات و اقطاعات تمام بده و باز آئی در عهدهٔ من که هیچ آفت بتو نرسد برفت و همیں طریق که شیخ فرموده بود عمل کرد چوں باز آمد دینار سال گذشته را هشت دینار بیاورد با وجود ایں انواع رافت و عاطفت از خلیفه بنسبت وے واقع شد آں عامل سبب ایں دو صورت از شیخ سوال کرد که در سال گذشته کفایت بسیار کردم و مال وافر آوردم عقوبت کشیدم و امسال مال کم آوردم و تربیت دیدم شیخ فرمود که دراں نوبت چندیں هزار مردم خصم تو بودند آں نتیجه داد و دریں کرت ایں همه مردم شفیع تو اند چنیں ثمره می دهد (فرد)

بدی مکن که دریں کشت زار زود زوال — بداس دهر همه بدروی که میکاری

امّا چوں ندماء بدولت مجالست سلطان مشرف شده اند ایشاں را در رعایت قواعد ادب و حرمت باید کوشید و شرط ایشاں آنست که آنچه نزدیک پادشاه مقبول و مکروه باشد بدانند و ایثار آں کنند که مقبول سلطان ست و اگرچه مکروه نفس ایشاں باشد و ندیم سلطان باید که با خود مقرر کند که در بندگی خدای و خدمت مخلوق هیچ چیز سودمند تر از ترک حظ نفس خود نیست و چوں ایں معنی نزد ایں محقق گردد و در هر معامله و محاوره که میان او و سلطان افتد خویش را دراں بهره نبیند ترک بهرهٔ خود گیرد و ازاں تجنب نموده حظ پادشاه خود را مسلّم دارد

تا ثمرۂ خیر دہد و آں فائدہ ہم عاید بدو شود و اگر باوّل استیفائے حظِ خود مشغول گردد کار او خالی از خللے نباشد و چوں او را انبساط و گستاخی می باشد باید کہ ہیچ وجہ در ہیچ کارے حرفے با سلطان حوالہ نکند اگر حق بجانبِ وے بود و اگر چیزے قبیح از وے در یابد ہیچ جا باز نگوید و اگر بنا در سہوے کند و باز گوید بداں اعتراف نہ کند اگرچہ آں خبر با سلطان رسیدہ باشد کہ از اقرار تا انکار تفاوت بسیار ست اگر میانِ وے و پادشاہ علے اختد کہ قبیح آں عائد بیکے از ہر دو تواند بود جہد کن درآں کہ آں قبیح منسوب با خود گرداند و برات ساختِ سلطان را از آں ظاہر کند و چوں سلطان بری الساحۃ شود باید کہ حیلہا انگیز د و تدبیرہا اندیشد کہ آں قبیح از و نیز بگردد و باید کہ در خدمتِ ملوک چشم و دست و دل و زبان بفرمانِ او باشد تا سلامت ماند۔ رباعی

پیوستہ دو گوش سوئے شہ باید داشت   فرمانِ ورا چشم برہ باید داشت
از نیکوئی زباں رواں باید کرد   وز بد دل و دیدہ را نگہ باید داشت

اصمعی میگوید کہ روزے نزدیکے از خلفا رفتم او را دیدم بر تخت نشستہ و دختر پنجسالہ تخمیناً نزدیکِ وے قرار گرفتہ مرا گفت دانی ایں دختر کیست گفتم معلوم ندارم گفت دختر پسرِ من ست برو و بوسہ بر فرقِ او نہ من متحیر بماندم و گفتم اگر خلافِ امر کنم عقوبت کند و اگر جرأت نمایم شاید غیرت او را براں دارد کہ مرا بر نجاند پس آستین بر سرِ آں دختر نہادم و بر داشتم و سرِ آستینِ خود را بوسہ دادم خلیفہ را آں ادب خوش آمد گفت اگر بخلافِ ایں کردی از نعمتِ حیات محروم می ماندی پس مرا دہ ہزار دینار انعام کرد من شکرانۂ آں را کہ ازاں ورطۂ خلاصی یافتہ بودم ہمہ را صدقہ دادم۔

و در آدابِ ندما آوردہ اند کہ یکے از ملوک ملازمے داشت بغایت صاحب جمال۔ فرد

رُخے چنانکہ زخورشید و ماہ نتواں کرد   خطے چنانکہ زمشک سیاہ نتواں کرد

روزے ندیمِ خود را گفت ایں جوانِ زیبا صورتے و دلکش ہیأتے دارد گفت آرے صبیح و ملیح ست و بسیار لطیف و ظریف سلطان گفت تو او را دوست داری گفت نے پرسید کہ چرا گفت کسے را کہ پادشاہ دوست می دارد من کہ باشم کہ او را دوست دارم سلطان را ادب او خوش آمد

و سخن او را پسندیده و درجهٔ او را بلند گردانید۔ **قطعہ**

هر کرا مایهٔ ادب باشد — گر بجائے رسد عجب نبود

چوں ادب هست از حسب چہ کم است — حسبے بہتر از ادب نبود

چوں ایں رسالہ بسر حد اطناب رسید ادب اقتضائے آں می کند کہ زیادہ ازیں قدم بر بساط انبساط نہادہ نشود و بدعائے دوام دولت روز افزوں سمت اختتام یابد۔ فرد

سخن نہ بر نہج اختصار رفت آں بہ — کہ طے کنم دگر ایں نامہ را کہ وقت دعاست

خدایا تا فلک را سر بلندیست (فرد) بزرگاں را ز حکمت ارجمندیست

اشعۂ رایاتِ آسماں فرسای و لمعاتِ الویۂ سپہر آسای ایں شاہزادۂ عالی رای عالم آرای۔

مثنوی

فروزاں رویش از فرِ الٰہی — درخشاں کوکبے از برج شاہی

ابوالمحسن شہنشاہِ جواں بخت — کہ برخوردار بادا از تاج و از تخت

تا انقراض ادوار لائح و لامع باد و کوکبۂ عظمت و دبدبۂ حشمت و اُبہت او از سپہرِ فتح و نصرت شارق و طالع مصرع ایں دعا از من و از جملہ جہاں آمیں باد۔ با تمام رسید و باختتام انجامید ایں رسالہ مشتمل بر اسرارِ حکمت و منطوی بر حقائق اطوار اہل دولت و ہم از نامِ کتاب کہ مضاف باسمِ سامی و نامِ نامی آنحضرت ست تاریخ اتمامش مفہوم و معلوم می گردد۔

قطعہ

با خامہ گفتم اے کہ ز سر ساختی قدم — وز مقدم تو چشمۂ سخن یافت روشنی

اخلاقِ محسنی بتمامی نوشتہ شد — تاریخ ہم نویس ز اخلاقِ محسنی

۹۰۷

تمت بالخیر